

*VÁLSÁG ÉS RADIKALIZMUS
A JOBBIK TÉRNYERÉSÉNEK
VIZSGÁLATÁHOZ*

Szerkesztette Grajczjár István

VÁLSÁG ÉS RADIKALIZMUS

A JOBBIK TÉRNYERÉSÉNEK VIZSGÁLATÁHOZ

Szerkesztette Grajczjár István

Sorozatszerkesztő:

Dupcsik Csaba

ISSN 2063-2258

ISBN 978-963-8302-46-5

A kiadásért felel az MTA TK SZI igazgatója

MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

Budapest 2015

Studies in Sociology

(Institute for Sociology, Centre for Social Sciences, Hungarian Academy of Sciences)

Szociológiai tanulmányok (MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet)

2015/1

TARTALOM

Válság és radikalizmus: a Jobbik térnyerésének vizsgálatához

Elöljáróban.....	4
Bevezetés: szektáriánus egyenlősítés, etnikai szupremácia, radikális önvédelem és messianizmus.....	7
Felhasznált irodalom	11

Grajczár István – Kenéz Anikó

<i>A szektáriánus egyenlősítés és az ambivalens előítélet beágyazottsága a magyar társadalomban.....</i>	<i>12</i>
--	-----------

Bevezetés.....	12
Az autoriter személyiség és a szociális dominancia orientáltság	14
Az "Új tekintélyelvűség a mai Magyarországon"	17
A politikai homofília, a zárt gondolkodás, a demokrácia-ellenesség és az ambivalens előítéleteesség kapcsolata	21
Az Új tekintélyelvűség adatbázisának másodelemzése	22
Az Új Tekintélyelvűség kvalitatív vizsgálata során feltárt lehetséges pszichológiai magyarázatok	34
Összefoglalás	36
Irodalomjegyzék	38
Melléklet.....	40

Grajczár István – Ádám Zsuzsanna

<i>A Jobbik rendszer-ellenességének sikere? Az alacsony státuszú rendszerigazolók radikalizációja Magyarországon</i>	<i>44</i>
--	-----------

Elöljáróban.....	44
Válság és változások: út az egyenlőtlenségek és az egyenlőtlenség-legitimáló csoportok attitűdjeinek bebetonozódása felé	47
Az egyenlőtlenségek és a rendszer igazolása	56
Elmélet és empiria	65
Stratifikáció.....	77
Tipológia az egyenlőtlenségek legitimációjáról.....	82
A rendszerigazolók radikalizációja: rendszerigazoló jobbikosok, avagy jobbikos rendszerigazolók	86
Összefoglalás és konklúzió	88

Irodalomjegyzék	95
Melléklet.....	98
Klaszterek	101

Grajczjár István – Tóth Flóra Emese

Radikalizálódó munkavállalói csoportok a 2010-es választások után

Bevezetés.....	105
Társadalmi-gazdasági változások a kilencvenes években	106
A munkaszervezeti modellek változása.....	110
A változások hatása a munkavállalókra.....	114
A neofordi munkakörülmények és a radikalizáció kapcsolata	118
A neofordi percepciók és a jobboldali radikális attitűdök empirikus elemzése	119
Összefoglalás és konklúzió	132
Irodalomjegyzék	136
Mellékletek.....	138

VÁLSÁG ÉS RADIKALIZMUS: A JOBBIK TÉRNYERÉSÉNEK VIZSGÁLATÁHOZ¹

ELŐJÁRÓBAN

A kötetben a Jobbik iránti keresleti folyamatokat vesszük górcső alá, ezúttal sajátos megközelítésben, a megszokottaktól némiképp eltérő elméleti kereteket is alkalmazva. Az új évezred első évtizedének végén egy olyan válságos időszakban vizsgálódunk, ahol az emberek relatív többsége a saját bőrén és közvetlen környezetében is tapasztalja az óriási egyenlőtlenségeket, a biztonság hiányát, a szétszakadt, dezintegrált, értékvesztett, anómikus közösséget és társadalmat, amely állandó, szinte feldolgozhatatlan igazságtalanság-érzésben él. Egy olyan társadalmat, amelyben az emberek egy része deprimált és dühös, elveszítette a demokráciába, a piacgazdaságba és az európai normákba vetett hitét és amelyben újra a régi bűnbakok kerültek a középpontba: politikusok és bankok, cigányok és zsidók, értelmetlenek és labancok és még sorolhatnánk. Itt történhetett meg az, hogy a rendszerváltás után 20 évvel olyan régi beidegződések, radikális attitűdök, egyszerű „igazságok” erősödtek fel és váltak elfogadottá, mint a tekintélyelvűség rendpártisága és a „normaszegőkkel” szembeni agresszivitása, a vezérelv, a sovinizmus és az egyetlen igazság létezésének hite, amelynek megkérdőjelezőivel szemben kíméletlenül, irgalmatlanul és radikálisan kell fellépni.

Mindezek a folyamatok messzemenően támogatják a társadalom hierarchikus felépítésének igényét, elsősorban a nemzethez tartozás „érdemére” hivatkozva. Vagyis az egyenlősítés igénye ebben az esetben kizárólag a saját (legtöbbször nemzeti) ingroupot érinti, mindenki mással szemben erőteljesen felsőbbrendű attitűdöt képvisel. Ebben a környezetben a szélsőséges jobboldal által hangoztatott „kizsákmányolóknak és élősködőknek” tekintett csoportokkal szembeni „önvédő” mechanizmusok természetessé válnak, csakúgy, mint az önfelemlés vágya, az elitcsere igénye, a szociális dominanciára való törekvés. A kötet első részében ezért a 2010-es Konfliktusmonitor (Csepeli et al. 2011) adatbázisának segítségével, az eredeti, Csepeli–Murányi–Prazsák szerzőtrió által jegyzett kötethez képest eltérő módszertan alkalmazása mentén, egyfelől azt vizsgáljuk, hogy melyek azok a csoportok Magyarországon, amelyek a liberális demokrácia egyik alapkövének tekintett esélyegyenlőség fontosságát elutasítják, a társadalomban valamilyen hierarchia-erősítő folyamat mentén az alá-fölé rendeltséget szélsőséges politikai attitűdökkel karöltve támogatják, és ezzel megteremtik a táptalajt a Jobbik megerősödéséhez. S habár a Jobbik a kisembervédő populizmusa

¹ A kötet első két cikke az MTA Bolyai János posztdoktori kutatási ösztöndíjának támogatásával készült.

A kötetet három, kiválóan felkészült szociológus hallgatómossal írtam. Az itt megjelent tanulmányok alapötleteiből mester szakos szakdolgozatok is születtek, amelyek elkészítésében külső témavezetőként vettem részt, s amelyek eredeti formájukban az ELTE Társadalomtudományi Karán fellelhetőek.

során egyfajta etatista egyenlősítésre koncentrálnak, a párt „szektáriánus egyenlősítése”² mögött hierarchia legitimáló mítoszok bújnak meg. Ezért e fejezet legfontosabb kérdése az, hogy milyen mértékben elterjedt az „önvédelmi” ambivalens előítéletesség³ jelensége Magyarországon, amely a szektáriánus egyenlősítés alapja, az ambivalens előítéletesek csoportjára mennyire jellemzőek a nemzeti radikálisokhoz köthető attitűdök, hívószavak, s ennek következtében mennyire élénkülhet fel a jövőben irántuk a kereslet. A szélsőséges, leginkább a Jobbik hívószavaihoz és elképzeléseihez köthető attitűdök elterjedtségének vizsgálata azért szükséges, hogy feltárjuk azt a lehetséges rekrutációs bázist, amely megteremtheti a Jobbik további növekedésének lehetőségét. Az ambivalens előítéletesség szektáriánus egyenlősítésének kívánalma kirekesztő és demokráciaellenes, hiszen elveti a mindenki számára egyenlő esélyek biztosítását, vagyis meggyőződésünk szerint a mélységes rendszerellenességet, a radikális rendszerváltoztatás óhaját is magában hordozza.

A kötet második részében az ISSP 2009-es adatbázisának segítségével egy olyan speciális, kedvezőtlen helyzetű, ha tetszik vesztes csoport viselkedését vizsgáljuk, amely alacsony státusza ellenére „alulról” támogatja a társadalom hierarchikus berendezkedését, az aktuális társadalmi-politikai status quo és rendszer fenntartását, saját, illetve csoportérdekei ellenére is. E csoport tagjai messzemenően hisznek mások felsőbbrendűségében, a meritokráciában, és abban, hogy mindenki azt kapja, amit megérdemel, és válságos helyzetekben sem érzik az átlagosnál nagyobb az egyébként is érdem alapúnak tekintett egyenlőtlenségeket. A hamis tudat mellett egyfajta társadalmi vakság jellemzi őket, a világ igazságosságába vetett hitük szinte megingathatatlan. John T. Jost (2003) nyomán ezt a csoportot nevezzük alacsony státuszú rendszerigazolóknak. A rendszerigazolók viselkedésének 2009-es vizsgálata több szempontból is érdekes. Egyrészt az egyenlőtlenségek megítéléséről és az igazságosságról szóló 2009-es ISSP vizsgálatot a legmélyebb társadalmi, gazdasági és politikai krízis kellős közepén folytatták le, így megfelelő keretet adott a rendszerigazolás válságos időkben való vizsgálatához. Másrészt lehetőséget nyújtott arra, hogy megvizsgáljuk, vajon a rendszerigazolók egy része olyan mértékben érezte-e a fennálló rend bizonytalanságát, hogy a szélsőségesen mélynek érzékelt depriváció következtében radikalizálódtak és eltávolodtak a status quo támogatásától? Vagyis a Jobbik sikere keresleti oldalról mennyiben köszönhető annak, hogy a rendszer szélsőségesen megingott, és a rendszerrel szemben leginkább lojális rendszerigazolók egy része is elfordult tőle, hovatovább egy rendszerellenes pártot, a Jobbikot támogatta?

A kötet harmadik fejezetében egy újabb dimenziót vonunk be az elemzésbe, mégpedig a munkaerőpiaci aktivitást és a munkaszervezés anomáliáit a radikalizáció okainak vizsgálata kapcsán. A 2010-es ESS kutatás adatbázisának segítségével azt vizsgáljuk, hogy mi lehetett az oka annak, hogy a 2010-es választásokon a fizetett munkát végzők 20%-a, míg az inaktívak „csupán” 7%-a szavazott a Jobbikra. Az eddigi radikalizáció elméletek ismeretében azt várhatnánk, hogy egy globális válsághelyzetben,

² Ezt a kifejezést Csepeli–Murányi–Prazsák szerzőtrío (2011) nyomán használjuk.

³ Csepeli és szerzőtársai (2011) kiemelik, hogy az ambivalens előítéletesség legfőbb jellemzője az etnikai szociális dominancia igény mellett az egyenlősítés hangsúlyozása, vagyis a lentől felfelé irányuló önegyenlősítést a saját etnikai alapú dominancia megteremtése követi.

amikor a vesztesek aránya óriásira duzzad, az inaktívak, a munkanélküliek, vagyis az inkább vesztesnek tekinthető csoportok fognak jelentősebb mértékben a szélsőségek felé tolódni.

A 2010-es ESS vizsgálat munkaerő-piaci blokkja lehetőséget nyújtott a tanulmány fő hipotézisének tesztelésére, miszerint a már a rendszerváltás óta meglévő, de a válság során felerősödő neofordi munkakörülmények jelentős mértékben hozzájárulhattak a munkavállalók jobboldali radikalizációjához. A neofordi berendezkedés olyan munkával kapcsolatos percepciók mentén jellemezhető, mint a munkahelyi autonómia-, participáció-, és állásbiztonság hiánya, a nagy munkateher és a munkahelyi elégedetlenség, amelyek mind olyan munkával kapcsolatos itemek, amelyek már más, a radikalizáció folyamatát kutató vizsgálatokban, például a 2001 és 2004 között végzett nemzetközi SIREN (2004) kutatásban is felmerültek a neofordi munkaszervezet címkéje nélkül. Hipotézisünk szerint e munkakörülményekkel kapcsolatos percepciók hozzájárulhatnak az aktív munkavállalók elégedetlenségéhez, kiábrándultságához és végső soron radikalizációjához. Vizsgálatunkat egy három klaszteres munkavállalói nyertes-vesztes stratifikáció mentén végeztük, amely csoportokat a munkahelyi autonómia és participáció, a munkateher és az állásbiztonság változása, a munkahelyi elégedettség, valamint a munkavállaláshoz szorosan kapcsolódó anyagi feltételek főkomponensei, és a munkavállalást elősegítő iskolai végzettség segítségével hoztuk létre. Végül a társadalmi integráció, a foglalkozási presztízs és jövedelmi státusz, az anómia és az outgroup-elutasítás diszkrimináló függvényeinek segítségével különítettük el a munkavállalói csoportokat egymástól. Kutatásunk során egyértelműen ki tudtuk mutatni azt, hogy a magyar munkavállalók között létezik egy olyan, „halmozottan” neofordi körülmények között dolgozó, jelentős számossággal bíró csoport, amelynek percepciói, reakciói, politikai attitűdjei és pártszimpátiája egyértelműen mutatja annak valószínűségét, hogy e csoport tagjai a jövőben radikalizálódhatnak és a Jobbik vonzáskörébe kerülhetnek.

Grajczár István

BEVEZETÉS:

SZEKTÁRIÁNUS EGYENLŐSÍTÉS, ETNIKAI SZUPREMÁCIA, RADIKÁLIS ÖNVÉDELEM ÉS MESSIANIZMUS

Magyarországon a társadalmi-gazdasági válságok sora, a politikai korrupciós botrányok során felerősödő kiábrándultság, a politikai erőttér átrendeződése, és az egyre inkább brutalizálódó politikai retorika egy olyan párt sikeréhez vezettek az új évezred első évtizedének végén, amely retorikájában és cselekedeteiben egyaránt a szélsőséges jobboldali radikalizmus és populizmus jegyeit viseli magán. A Jobbik egy olyan válság terméke, amely a rendszerváltás jólétbe, az általános társadalmi bizalomba és megbékélésbe, avagy a társadalmi integrációba vetett reményeit zilálta szét (Tóth–Grajczjár 2011). A végletekig szétdarabolódott és dezintegrált magyar társadalom egyre növekvő mértékű elszegényedése, demokráciából és a piaczgazdaságból való kiábrándultsága, a társadalom kognitív és materiális modernizációjának megrekedése, demokratikus intézményrendszerének akadozó gépezete és az abba vetett bizalom szélsőséges megingása, valamint az ennek következtében felerősödő szélsőséges attitűdök és a keresletet kihasználó pártok jelentkezése és/vagy fellendülése a rendszerváltozás utáni demokratikus fejlődés talán legnagyobb kudarcának tekinthető, hiszen a folyamatok egyre inkább hasonlítanak a két világháború közti időszak rosszízű politikai eseményeire.

A két világháború között, ahogyan az elmúlt hat-nyolc évben is, a magyar társadalom erőteljes jobbratulódása volt megfigyelhető. A kormánypártok a két háború között minden trükköt bevetettek annak érdekében, hogy politikai ellenfeleiket ellehetetlenítsék, így nem volt tényleges képviselte a polgári értelmiségnek, a kisgazdáknak, a kispolgárságnak, de a munkásságnak és szociáldemokrata csoportoknak sem. Úgy tűnik, ma sem sokkal jobb a helyzet. Nem véletlen hát, hogy a képviselet nélkül maradt egzisztenciák egy része az őket, mint egyfajta osztálykoalíciót képviselni szándékozók, (ellen)forradalmi jellegű, a nép és a kisember problémáit felkaroló, szociáldemagóg, de egyben nacionalista szélsőséges jobboldali mozgalmak és pártok felé sodródott hajdan és sodródik ma is (Tóth–Grajczjár 2013a).

Noha a Jobbik a két világháború közötti antiszemitizmust nyíltan vállaló Csurka István szellemi köpönyegéből bújt elő, mégsem mondható, hogy kizárólag a szinte teljes mértékben irracionális Csurkista fotelérvelést követi. Programjuk, és a nemzet felemelkedésére szolgáló elképzeléseik jóval kidolgozottabbak és pragmatikusabbak, mint a MIÉP-é volt. Jól ismerték fel azt, hogy a harmadik hullámos nyugat-európai szélsőjobb pártok, elsősorban a bevándorlás és a bűnözés, vagyis az idegenség és a bűnözés összekapcsolásával teremtettek félelmet, és bizonytalanságot, a Jobbik pedig bevándorlók híján belső ellenségeket keres. A Jobbik erőteljes hívószavaival képes volt egy olyan szétzilált, dezintegrált, anómikus és anarchikus társadalomképet felvázolni, illetve felerősíteni, amelyben a bűnözés, a rendetlenség és a káosz az úr, és ahol szigorú, kíméletlen „rendteremtés” nélkül az ország összeomlik (Tóth–Grajczjár 2013b).

A Jobbik elsősorban régi eszközöket alkalmazna az új válságproblémák megoldására egy, a két háború közötti időszakhoz képest számukra szűkebb, de a rendszerváltozás óta eltelt időszakhoz képest különösen az utóbbi néhány évben egyre bővülő jobboldali retorikai mezőben. Ez azt jelenti, hogy

míg a két világháború között a nyílt szélsőjobboldali propaganda legalábbis megtűrt volt, addig ezeket a korlátokat viszonylag szűkre szabta a rendszerváltás utáni tizenöt-húsz év demokratikus berendezkedése, ugyanakkor 2006, de különösen 2008 óta a gyűlöletbeszéd, és a gyűlölködő megfélemlítő megmozdulások ismét nagyobb teret nyertek. A Jobbik egy olyan párt, amely a megváltás és az egyetlen igazság letéteményeseként mindenhol árulókat lát, populizmusa homogén csoportoknak képzel ellenségvíziók mentén valóságos csoportok megregulázására, megfélemlítésére és kirekesztésére irányul egy képzel, általuk sem definiált „magunkfajta” magyar közösség dominanciájának megteremtése érdekében (Tóth–Grajczár 2011).

A Jobbik azonban hangsúlyozottan nem tekinthető nemzeti szocialista örökségű pártnak. A Jobbik sokkal inkább a két háború közötti agráriusok, fajvédők, ébredők, radikális keresztényszocialisták és nemzeti-keresztény pártok ideológiáját, harcos radikalizmusát, harmadik utas, nemzeti öncélúságra építkező politikáját követi, kismemberpárti populista, megváltást és újjászületést ígérő, a nyugati (liberális) demokráciát elutasító, magyar dominanciára törekvő, etnovédelmi politikájával (Grajczár 2012).

A Jobbik, mint hajdanán szellemi elődei, a nemzeti feltámadásban gondolkodik, egyfajta hősi, nemzetmentő küldetéstudat, új világ akarása, új honfoglalás, mint patetikus nemzeti életérzés, a nemzeti egység, mint etnikai homogenitás akarása jellemzi. Ez nem elsősorban biológiai, hanem gazdasági, etnikai-kulturális és erkölcsi önvédelmet jelent, a szellemi, gazdasági, politikai „idegen” befolyás ellen. Ahogy annak idején Bajcsy-Zsilinszky, a jobbikosok is csak egyetlen elnyomott kisebbséget ismernek az országban, a magyart. Bajcsy-Zsilinszky is elfajzott magyar kapitalizmusról, a sajtó kapitalizálódásáról, elzsidósodásáról, a magyarok iparosodásból való kimaradásáról, túlhajtott liberalizációról, gyökértelen vagyonarisztokráciáról beszélt (Gyurgyák 2012), mintha csak a Jobbik rendszerváltás kritikáját olvasnánk. A magyar tulajdonságok szerint a becsület, bátorság, nyíltság, puritánság, férfias helytállás, hősiesség, kötelességtudás, önzetlenség, önfegyelem, vagy az önfeláldozás. Önvédő nacionalizmusára jellemző, hogy a középosztály elzsidósodását jelöli meg a feltörekvő magyar néprétegek középosztályosodásának legfőbb akadályaként. Tőle ered a nemzeti radikalizmus, mint fogalmi keret hangoztatása is, ami gyakorlatban a fajvédő ideológiát takarta (Gyurgyák 2012). A fajvédők a depriválódó középosztályt, a változások veszteségeit akarták megszólítani amellelt, hogy a társadalmi lecsúszás fenyegetettségét átélő, társadalmi státuszukba kapaszkodó rétegeket ugyanúgy célba vették, mint a Jobbik.

Az ugyancsak fajvédő Lendvai István fogalmazta meg az „elveszett nemzedék” kifejezést. Csakúgy, mint a Jobbik generáció, a fajvédők sem találtak megfelelő politikai képviselőt maguknak, ezért a jobboldali forradalmiság felé fordultak: nem középutat, hanem valami gyökeresen újat kerestek, egy új Magyarországot, amely keresztény és nem liberális, antiparlamentáris és antikapitalista (antimaterialista) alapokon nyugszik (Gyurgyák 2012). Ennek kulcsa pedig egy olyan szektáriánus önvédő nacionalizmus, amely csak az arra érdemes nemzethez tartozókat emeli fel („egyenlősíti”), majd teremti meg bármely egyéb társadalmi csoport rovására dominanciájukat.

Ahhoz, hogy a Jobbik nacionalista szektáriánus egyenlősítését megértsük, kell tennünk egy rövid történeti kitérőt. Kelet-Európában felülről irányítottan az arisztokrácia aktív közreműködésével létrehozott nemzetállamok próbálták a modernizációs folyamatot végigvinni. Könnyen belátható, hogy a gyakran feudalisztikus érdekek és értékek mentén ez csak felemásra sikeredhetett. A modernizációval egyre inkább előtérbe került a már a felvilágosodás racionalitásával kialakuló meritokratikus eszme, vagyis az, hogy a társadalmi pozíciók nem kiváltságához és ranghoz kötődnek, hanem teljesítményhez. Ez azt eredményezte, hogy a korai nacionalizmusok valamelyest egyenlőségre törekedtek. Ez az egalitarianizmus azonban maximum az esélyek egyenlőségét növelte, bár nyilvánvalóan a felemelkedés valós esélyei, a vagyoni és a hatalmi státuszban a különbségek – ha nem is olyan mértékben, mint korábban – de nagyok maradtak. Azt mondhatjuk, hogy bár a nemzeti eszme és az általa hangsúlyozott szolidaritás gyakorlatilag hozzájárult az egalitarizmus normaként való társadalmi beépüléséhez, azonban kénytelen-kelletlen megtartotta szektáriánus jellegét: a romantikus nemzetvízióhoz kötődő becsületes, jóra való, tiszta erkölcsű, romlatlan, egyszerű igazságok mentén gondolkodó kisember felemelésének igényét (Tóth–Grajczár 2013b).

A nacionalizmus igyekezett megteremteni a belső, szektáriánus jellegű egyenlőséget, emellett szembefordulva a felvilágosodás és szekularizáció racionalitásával az egyedi nemzeti közösséget hangsúlyozta, amely felsőbbrendű az egyénnel és bármilyen egyéb közösséggel szemben. Az emberek ideológiai átgyúrása oda vezetett, hogy a magukat elkötelezett nemzetinek, vagy nacionalistának vallók a náluk szerencsésebb helyzetben lévőket – amennyiben azok kulturálisan is különböztek tőlük – teljesítményüktől függetlenül könnyen kizsákmányolóknak, a magyar nemzeten élősködőnek tekintették: az egyébként indifferens kulturális különbségek felfedezése miatt úgy érezték, hogy az a kollektív identitás, amit védelmeznek, elsősorban a nemzeti identitás (Gellner 2004).

A politikai, gazdasági és kulturális erőforrások hiánya – amelyek a modernizációhoz elengedhetetlenek lettek volna – nagyban meghatározta a közép- és délkelet-európai régiók sorsát. A szűkös erőforrások felemás modernizációhoz vezettek, nem véletlen, hogy a nacionalista politikai szereplők még mindig a megsemmisüléstől tartanak. Akik igazából Kulturkampf-ot folytatnak, elsősorban a nacionalistákhoz kötődő, párton belüli, vagy azok környezetében mozgó, városokban élő, gyakran magukat igazságtalan helyzetben érző egzisztenciák, akik a saját hátrányukat szeretnék ma is ledolgozni azzal, hogy olyan kultúrát akarnak dominánssá tenni, amelyben biztonságban érzik magukat (Gellner 2004).

"A kultúrnacionalista értelmiség [...] elsőrendű feladatának a nemzet egyedi karakterének térben és időben való meghatározását, és egy morális és szociális újjászületés elindítását tekintik. Támadják a társadalmi és politikai elitet, akik „cserbenhagyták” a nemzetet. Noha általában kevesen vannak, válságos időkben a kollektív identitás olyan sémáit szolgáltatják, amelyek szélesebb társadalmi mozgósításra alkalmasak." (Hutchinson 2004:333)

Hroch szerint az új nemzeti mozgalmak sajátos célja az, hogy úgy teljesítsék ki „a nemzet társadalomszerkezetét”, hogy a nyugati államokéhoz hasonló tőkés osztályt hoznak létre, amelyben

ők maguk kívánnak vezető szerepet játszani (Hroch 2004). A nacionalisták a már „felébredt nemzetmentők”, akik „megszabadultak” a lelki-gondolati béklyóktól, és akik megszabadíthatják a társadalmat is az elnyomás és a kizsigerelés rémálmától. Ahogy Vona Gábor megjegyezte:

„Ma a Kárpát-medencében a tudatos magyarság 1-2 millió emberből áll. Ennek az 1-2 millió embernek a feladata a magyarság megmentése.”⁴

A Jobbik szektáriánus egyenlősítésének és szociális dominancia elképzelésének alapja az etnikai alapú nacionalizmus, vagyis az „igaz, arra érdemes magyarok” felemelése, szupremáciájának megteremtése. Egy deprivált, tartós válsággal küszködő társadalomban Balogh László Levente érvelését követve egy ilyen párt új mítoszokkal operál, „az egyéni áldozat és önfeláldozás, illetve valamilyen kollektív üdvtan és a történelem [...] az evilági megváltás ígéretével”, hogy egy forradalmi mozgalom segítségével próbálja a hatalmat a nemzethez tartozóknak tekintettek felemelésének ígéretével megszerezni, és amennyiben sikerül, homogenizált tömegeket alkosson és azokat alávesse saját akaratának.

„Ennek végkifejlete az az „antropológiai forradalom”, amelynek nincs más célja, mint hogy megalkossa az „új embert”, hogy azt bármilyen célra felhasználhassa.” (Balogh 2011:75-85)

Grajczár István

⁴ Forrás:

http://jobbik.hu/rovatok/r%C3%B3lunk_%C3%ADrt%C3%A1k/vona_g%C3%A1bor_a_cig%C3%A1nys%C3%A1g_csak_sakkb%C3%A1bu

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Csepeli Gy. – Murányi I. – Prazsák G. (2011) *Új tekintélyelvűség a mai Magyarországon*. Budapest: Aperiion Kiadó.
- Balogh L. L. (2011) Totalitarizmus és politikai vallások. *Kommentár* 2011/1., 75–85.
- Gellner, E. (2004) A nacionalizmus kialakulása – a nemzet és az osztály mítoszai. In Kántor Z. (szerk.) *Nacionalizmuselméletek*. Szöveggyűjtemény. Budapest: Rejtjel.
- Grajczár I. (2012) A radikalizmus meghaladása. *Political Radical* 2012/10/17, <http://www.hir24.hu/political-radical/2012/10/17/a-radikalizmus-meghaladasa/#comments>.
- Gyurgyák J. (2012) *Magyar fajvédők*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Hroch, M. (2004) A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig: a nemzetépítés folyamata Európában. In Kántor Z. (szerk.) *Nacionalizmuselméletek*. Szöveggyűjtemény. Budapest: Rejtjel.
- Hutchinson, J. (2004) Etnicitás és modern nemzetek. In Kántor Z. (szerk.) *Nacionalizmuselméletek*. Szöveggyűjtemény. Budapest: Rejtjel.
- Tóth A. – Grajczár I. (2011) Válság, radikalizálódás és az újjászületés ígérete: a Jobbik útja a Parlamentbe In Enyedi Zs. (et al.) (szerk.) *Új képlet. A 2010-es választások Magyarországon*. Budapest: DKMKA 57–92.
- Tóth A. – Grajczár I. (2013a) Das Vordringen der radikalen Rechten in Ungarn. In *Neue Gesichter unter alten Hüten? Books on Demand*, ISBN 978-3-7322-4537-6, Paperback, 200.
- Tóth A. – Grajczár I. (2013b) A nemzeti radikalizmus. In Boda Zs. – Körösenyi A. (szerk.) *Van irány? Trendek a magyar politikában*. MTA TK PTI: Új Mandátum, 83–110.

A SZEKTÁRIÁNUS EGYENLŐSÍTÉS ÉS AZ AMBIVALENS ELŐÍTÉLET BEÁGYAZOTTSÁGA

A MAGYAR TÁRSADALOMBAN

BEVEZETÉS

Európa 20. századi történelmének eseményei és folyamatai, ezeken belül a szélsőséges, radikális mozgalmak megjelenése és ezek hatásai számos okot adtak arra, hogy a különböző társadalmi csoportok együttélésének problémái kerüljenek a társadalomkutatók vizsgálatainak fókuszába. Válaszokat kerestek, és keresnek ma is olyan kérdésekre, hogy melyek a radikális mozgalmak és a szélsőjobboldali attitűdök kialakulásának okai, változtak-e a radikális csoportok jellemzői az idők során, hogyan definiálják önmagukat, és a többi csoportot, milyen viszonyban állnak egymással, illetve a társadalom-szemléletükben mennyiben figyelhető meg az esélyek egyenlőségének hangsúlyozása, vagy éppen ellenkezőleg: a társadalomról, mint alá-, fölérendelt egyének, csoportok rendszeréről gondolkoznak.

E tanulmányban a jobboldali radikális attitűdök, illetve az egyenlőség- és hierarchia-pártiság világgépeinek kapcsolatát járjuk körül, fókuszálva arra a baloldalinak tűnő szlogenre, amely az egyenlőséget szándékozik erősíteni, miközben az ambivalens előítélet attitűdje mentén szektáriánus egyenlősítést, valójában nacionalista dominanciára törekvést takar. Azonban mielőtt erre részletesen kitérnénk, nézzük meg röviden, hogy melyek voltak azok a folyamatok, amelyek hatással voltak arra, hogy az egyén a társadalmat hierarchikusan vagy egyenlőség-pártian szemlélje.

Ha a két világgép, az egyenlőség- és hierarchia-pártiság szemléleteinek ellentmondásait vizsgáljuk, figyelembe kell vennünk, hogy a demokrácia, mint politikai berendezkedés és a kapitalizmus, mint gazdasági rendszer értékei, preferenciái és elvei között ellentmondásokat találunk. A demokráciában alapvető emberi jogként szerepel az esélyek egyenlősége, míg a kapitalizmus az osztályok vagy rétegek közötti jövedelmi (és más jellegű) egyenlőtlenségek termékeny talaján fejlődött ki, és alapvetően nem célja a gazdasági egyenlőség megvalósítása. Ezt az ellentmondást a jóléti állam rendszere próbálta feloldani a polgáraitól elvont adók újraelosztása által. Ahogy Egedy Gergely írja: a nagy 1929–33-as világválság roppantotta meg azt az addig meg nem kérdőjelezett felfogást, hogy "a piaci mechanizmus automatikusan, tehát az állam segítségével nélkül is ki tudja javítani saját működési zavarait." (Egedy 2010:27) Később a 70-es évek gazdasági kihívásaira válaszul újra megfogalmazódott az igény egy olyan állam iránt, amely távol tartja magát a gazdaság szférájától. Megoldásként jelentkezett a neokonzervativizmus ideológiája, amelynek (neo)liberális vonulata az állam szerepvállalását támogató keynesi gazdaságfilozófiának és az újraelosztó államnak üzent hadat, a konzervatív pedig az „engedékeny” társadalomnak, amely lerombolta a tekintély hagyományos

forrásait (Egedy 2010). A neoliberalizmus logikája szerint az állam nem szól bele a fokozódó piaci versenybe, az adókat alacsonyan tartja, és az öngondoskodás szerepét hangsúlyozza (Grajczjár–Tóth 2012). Egedy a neokonzervatív gazdaság berendezkedéséről Hayek és Friedman gondolatát idézi:⁵ mindketten arra az előfeltevésre építenek, hogy a piaci szereplők cselekedetei az érdekek spontán kialakuló harmóniájához vezetnek, ezért nincs szükség az állam beavatkozására. A neoliberalizmus gazdaságában tehát az egyén egyedül vállalja a felelősséget piaci sikereiért és kudarcaiért. Ez az egyéni felelősségvállalás a „győztes mindent visz” elképzeléshez vezet, és a „vesztesekre” úgy lehet tekinteni, mint azokra a játékosokra, akik nem rendelkeztek azokkal a képességekkel és tulajdonságokkal, amelyek győzelemre segítették volna őket (Grajczjár–Tóth 2012), másként mondva: a nyertes-vesztes eloszlás igazságos, a vesztesek megérdemlik a sorsukat.

Míg a neokonzervativizmus képviselői főleg az Egyesült Államokban és Nagy Britanniában váltak politikai erővé, Európa keleti államaiban, ahogy Magyarországon is, a rendszerváltás után új formában jelentkezett a redistribúció és a szabad, piaci verseny kapcsolatának feszültsége. A 90-es években az egyenlőtlenség egyre nőtt, és ezzel párhuzamosan az emberek elégedetlensége, létbizonytalansága és igazságtalanság-élménye is fokozódott (Ferge 1996). Kialakultak a nyertes-vesztes törésvonalak, amelyek részben az előző rendszerből átörökölt pozíciók mentén kristályosodtak ki, ugyanakkor sokszor a piaci verseny szelleméhez való alkalmazkodás, illetve alkalmazkodási hiányosságok mentén körvonalazódtak (Kolosi–Sági 1996). Azaz voltak olyan emberek, akik, ha egészen magukévá tették – mert magukévá tudták tenni – az új verseny szabályait, több-kevesebb bizonyossággal számíthattak arra, hogy a létbizonytalanság elkerüli őket. Nekik volt esélyük arra, hogy az átalakulás győzteseivé váljanak, és ezáltal kevésbé legyenek kiszolgáltatva a társadalmi változások okozta anómiának, azaz kevésbé tegyék magukévá az anómia révén kialakuló szélsőséges véleményeket, nézőpontokat, attitűdöket (Grajczjár–Tóth 2012).

Jelen tanulmányban azt vizsgáljuk, hogy az egyenlősítés, illetve a hierarchikus társadalmi berendezkedés erősítésének vágya, valamint annak típusai hogyan alakultak 2010-ben Magyarországon, különös tekintettel azok jobboldali radikális attitűdökkel való kapcsolatára. A tanulmány arra törekszik, hogy bizonyítsa, a hierarchiapártoló attitűd egyik legszélsőségebb típusa az ambivalens előítéletességre épülő „szektáriánus egyenlősítés” vágya, amely párhuzamba állítható a nemzeti radikális attitűdökkel, és alapvetően antidemokratikus, rendszerellenes módon közelít a társadalmi berendezkedéshez. Azt feltételezzük, hogy mivel a Jobbik volt akkoriban az egyetlen, a liberális demokratikus berendezkedéssel többé-kevésbé nyíltan szembehelyezkedő párt, a rendszer ilyen irányú megváltoztatásának igényéhez köthető attitűdök nagy valószínűséggel a Jobbik sikeréhez vezethettek.

Az elemzéshez az ELTE Társadalmi Konfliktuskutató Központjának Konfliktus Monitor 2010 című adatbázisát használtuk fel, amelyet az Új tekintélyelvűség projekt keretében alakítottak ki 2010 szeptemberében. Ez az országos kérdőíves adatfelvétel lakóhely, életkor és iskolai végzettség szerint reprezentatívnak tekinthető, 1003 fős mintán készült. Az adatbázis első elemzését Csepeli György,

⁵ August von Hayek és Milton Friedman két iskolát képviseltek, mégis nézeteikben közös volt a fenti gondolat (Egedy 2010).

Murányi István és Prazsák Gergő végezte, és eredményeiket az „Új tekintélyelvűség a mai Magyarországon, Társadalmi csoportok hierarchiájának látásviszonyai” (Csepeli et al. 2011) (továbbiakban Új tekintélyelvűség) című könyvben olvashatjuk. Ennek az elemzésnek jelen tanulmány szempontjából lényeges eredményei a későbbiekben részletesebben is bemutatásra kerülnek.

AZ AUTORITER SZEMÉLYISÉG ÉS A SZOCIÁLIS DOMINANCIA ORIENTÁLTSA

Most lássuk, hogy melyek voltak azok a klasszikus elméletek, amelyek a hierarchia- és egyenlőség-pártiság témájával valamilyen szempontból foglalkoztak. A tekintélyelvűség-kutatás első képviselőjének a Frankfurti Iskola elnevezésű kutatócsoportot tekintjük, amelynek legfontosabb képviselői Theodor W. Adorno, Max Horkheimer és Erich Fromm voltak.⁶ A 20-as, 30-as években a csoport tagjai a frankfurti székhelyű, nyíltan baloldali nézetű Institut für Sozialforschung (Társadalomkutatási Intézet) munkatársai, akiknek Hitler hatalomra kerülése után menekülniük kellett. Az Intézet munkatársai az 1936-ban Párizsban megjelentetett Tanulmányok a tekintélyről és a családról című munkában már elkezdik a fasizmus problémakörét tanulmányozni. 1941-ben Erich Fromm Menekülés a szabadság elől című könyvének egyik fő kérdése, hogy mi motiválja az embereket arra, hogy feladják autonómiájukat, és az éppen uralkodó rendszer kiszolgálóivá (pontosabban szolgálóivá) legyenek. Fromm szerint a társadalmi karakter az a kulcsfogalom, amelynek segítségével leírható a „társadalmi csoport tagjaira általánosan jellemző karakterstruktúra” (Fábián 1999:27). Az egyéni karakter kialakulásának folyamatára döntő hatással a társadalmi intézmények vannak, amelyek közül legnagyobb súllyal a család rendelkezik.

Genf és Párizs után New Yorkban, a Columbia Egyetemen szervezik újra a csoportot, és kezdenek nagyszabású vizsgálatba, amelynek eredményeként 1950-ben megjelenik A tekintélyelvű személyiség c. könyv. Először itt használták azt a potenciális fasizmus skálát (F-skála), amelynek segítségével megpróbálták az autoriter személyiség minden dimenzióját feltárni és megragadni. Ami az autoriter személyiség kialakulásának magyarázatát illeti, kijelentéseik csak hipotéziseknek tekinthetők. Ezek összességét „korai szocializációs elméletnek” (Fábián 1999:54) szokták nevezni. Eszerint a pszichoanalitikus elmélet szerint a büntető (hideg, távolságtartó) szülői (főként apai) viselkedés döntő jelentőségű az autoriter személyiség kialakulásában. Az F-skálát létrehozó változók lehetővé teszik a tekintélyelvű személyiség szindrómaként való megragadását.

Ennek a vizsgálatsorozatnak a tudományos hozadéka az attitűdkutatás terén nyilvánvaló jelentőségű (Fábián 1999). Természetesen ennek jele az is, hogy a könyv megjelenése után sokan nyúltak hozzá kritikai szándékkal. Többek között méréseik megbízhatóságát is bírálták, például azzal, hogy a kérdőívekben használt skálák „kiegyensúlyozatlanok”, mivel az F-skála valamennyi kijelentésével való egyetértés és nem a tagadásuk jelöli a potenciális fasiszta irányultságot.

Altemeyer jobboldali tekintélyelvűség koncepciója már „kiegyensúlyozott” skálát használ. Szerinte a tekintélyelvűség nem személyiségvonás, hanem „attitűdklaszter” (Fábián 1999), ami az „F-

⁶ A munkatársakat itt a teljesség igénye nélkül soroljuk fel.

szindróma” első három összetevőjéből áll, amelyek a következők: a konvencionális, a legitim tekintélynek való alárendelődés, és a nem konvencionális csoportokkal szembeni agresszió. Altemeyer az autoritarizmust nem pszichoanalitikus, hanem szociális tanulásméleti keretben értelmezi. Ez alapján azt mondhatjuk, hogy míg Adorno és kollégái a tekintélyelvűség kialakulásának okaként elsősorban (a társadalmi tekintély beépülése során) a szigorú és kemény szülői nevelést látták, velük ellentétben Altemeyer nem feltételezi, hogy a szülők hatása minden más tényezőnél fontosabb.

Feldman és Stenner (1997), valamint Altemeyer (1988) a tekintélyelvű agressziót gyakorlatilag a félelemből származtatja: eszerint a tekintélyelvű emberek a világot veszélyes és kaotikus helynek tartják, szerintük a társadalmat a gonoszokból és az erőszakból fakadó önpusztítás teszi tönkre (Feldman–Stenner 1997). Attól félnek, hogy a tekintély és a konvenciók elvesznek, a civilizáció összeomlik és őket elnyelik az elemek (Altemeyer 1998). Lavine (1999) megfigyelései azt mutatják, hogy a jobboldali tekintélyelvűség skálán magas pontszámot elérők a fenyegető híreszteléseknek is nagyobb jelentőséget tulajdonítanak, ráadásul inkább tartják ezeket hihetőnek, mint a nem fenyegető híreket. Ez különösen választások idején befolyásolhatja ezen emberek választói magatartását, s a populisták gyakran ki is használják ezt a jelenséget rémhírterjesztéssel (Kinder–Sanders 1996). Altemeyer (1988) szerint a jobboldali tekintélyelvűség egy olyan tudatállapotot feltételez, amely szívesen látná a demokratikus intézmények megszűntét: szociálpszichológiai vizsgálatai szerint például azok, akik a jobboldali tekintélyelvűség skálán magas értéket érnek el, egyetértenek a szólás-, a sajtó-, és a gyülekezési szabadság törvényi korlátozásával.

A szociális dominancia orientáció (SDO) elmélete a tekintélyelvűség pszichológiai szintjét szociálpszichológiai szintre helyezi át. Az elmélet szerint az SDO erősödése a szocializációs körülményeknek és az alkatnak együttesen köszönhető. Ahogyan Pratto, Sidanius, Stallworth és Malle (1994) vizsgálatai mutatják, a szociális dominancia orientáció egy olyan általános orientáció, amely meghatározza, hogy valaki a csoportok közötti viszonyt hierarchikusan vagy egyenlőségpártian szemléli. Tanulmányukban körbejárják azt a problémakört, hogy a különböző ideológiák hogyan teszik elfogadhatóvá a csoportok közötti egyenlőtlenségeket (Sidanius–Pratto 2005). Az ideológiák ugyanis arra szolgálnak, hogy a változások alkalmával az egyéneknek iránymutatásul szolgáljanak. A magas SDO pontszámmal rendelkezők az egyenlőtlenségek növelését célzó ideológiákat érzik közelebb magukhoz, inkább az ilyen jellegű nézetek hívei, szemben az alacsonyabb SDO pontszámmal rendelkezőkkel. Az SDO bármilyen csoportközi megkülönböztetésre vonatkozhat, legyen annak alapja akár a nemi, faji, vallási, nemzetiségi, társadalmi osztálybeli vagy éppen lakóhely szerinti különbség. Az SDO befolyással bír a különböző legitimáló mítoszokra és társadalmi ideológiákra, hiedelmekre, amelyek a társas értékek csoportok közötti elosztását befolyásolják. Ilyen értékek lehetnek: a vagyon, hatalom, státusz, presztízs, egészség, vagy akár a munkahely.

Az egyenlőtlenség támogató ideológiákat nevezzük hierarchia-legitimáló mítoszoknak. Ezekre az ideológiákra hozhatjuk példaként a szociál-darwinizmust és a meritokratizmust, amelyek magukba foglalják azt a gondolatot, hogy vannak emberek, akik „nem annyira jók” mint a többiek. Az elmélet

szerint „az emberi társadalmak a konfliktusok minimalizálására törekcszenek, s ezért olyan ideologikus nézetrendszereket fejlesztenek ki, amelyek igazolják egyes csoportok hatalmát mások fölött.” (Jost 2003:559) A legitimáló mítoszok irányulhatnak akár a paternalizmusra (az alárendelteknek szükségük van vezető csoportra), a kölcsönösségre (domináns és alávetett csoportok szimbiózisa), vagy a szakralitásra (felső hatalom által eleve elrendelt hierarchia) is. A domináns csoportok a státusz, a hatalom és a gazdagság relációiban megnyilvánuló egyenlőtlenségek bebetonozódását – és ezáltal a társadalmi változások ellenzését – igénylik.

Sidanius és Pratto (2005) kiemeli, hogy „a legitimáló mítoszok, olyan, attitűdöket, értékeket, hiedelmeket, sztereotípiákat és ideológiákat magukba foglaló gondolatrendszerek, melyek a társas értékek egyenlőtlen elosztásának gyakorlatát igyekeznek erkölcsileg és intellektuálisan igazolni.” (Sidanius–Pratto 2005:102) A legitimáló mítoszokról szóló elmélet erősen hagyatkozik Marx ideológia, Mosca „politikai formula”, Pareto „deriváció”, Gramsci „ideológiai hegemonia”, Moscovici „szociális reprezentáció”, vagy Durkheim „kollektív reprezentáció” fogalmára (Jost 2003). A hierarchiát erősíti a rasszizmus klasszikus formája, a szexizmus, a nacionalizmus, a „fehér ember terhének” vagy történelmi hivatásának mítosza, a megérdemelt karma teóriája, a konfucianizmus, az alárendelt csoportok negatív sztereotípiái, az osztálykülönbségek hagyományos változatai, a pápai tévedhetetlenség eszméje, a Monroe-doktrína és a „végzet manifesztációjának” gondolata, a királyok Istentől való eredeztetésének tétele, valamint az emberek felsőbbrendűségének gondolata (az ember az evolúció királya, minden élőlény felett áll). A hierarchiát gyengítő mítoszok közül kiemelt szerep jut a protestáns munkaetikának, illetve az egyéni felelősség eszméjének (Jost 2003).

A legitimáló mítoszokra igaz, hogy minél inkább központi szerepet töltenek be és minél inkább összhangban vannak az adott társadalom fő vallási, társadalmi, politikai, gazdasági ideológiáival, annál erőteljesebb a hatásuk. Minél közelebb állnak a társadalomban elfogadott alapvető értékekhez és normákhoz, annál inkább bebetonozódnak, és annál jobban meghatározzák a társadalompolitikai alapelveket is. Amennyivel többen hisznek ezekben a legitimáló mítoszokban, annyival növekszik ezeknek a befolyása a társadalmi működés alapmechanizmusaira. Ha a társadalom tagjai megegyeznek ezeknek az alapvető nézeteknek és mítoszoknak a kérdésében, az erősíti a biztonságérzetüket, és viszonyítási pontként szolgál az egyes emberek viselkedésének megítélésére.

Miért volt szükség az új megközelítés bevezetésére? Összehasonlítva a szociális dominancia orientáltságot az autoritarianizmus fogalmával elmondhatjuk, hogy a tekintélyelvűség egyének közötti dominancia-viszonyokban vizsgálható, míg az SDO olyan irányultságnak fogható fel, amelyben emberek csoportja egy másik csoportot tekint alacsonyabb rendűnek. A szociális dominancia orientáció koncepciója különbözik a klasszikus autoritarianizmus elmélettől abban is, hogy az utóbbi a tekintélyelvűséget úgy fogja fel, mint egy aberrált, patológikus állapotot, ami az önvédelem egyik formája a sebezhetőséggel szemben, míg a szociális dominancia orientációt az elmélet megalkotói „normális” emberi hajlamként fogják fel. Egyértelmű – írják a szerzők – hogy van néhány elméleti hasonlóság a magas SDO szint és a tekintélyelvűség között. Ahogyan említettük „az SDO pontok is bejósolják a politikai, gazdasági konzervativizmust, nacionalizmust, „kulturális elitizmust”, a

rasszizmust, a szexizmust, és az igazságos világba vetett hitet” (Sidanius–Pratto 2005). Ezek a pontszámok megbízhatóan korrelálnak továbbá a különböző társadalmi- politikai attitűdökkel, úgymint a szigorú törvény- és rendpártisággal, a katonai kiadások fokozásával, a halálbüntetés támogatásával, illetve a nők és a melegek jogainak megkérdőjelezésével, illetve a faji egyenlőséggel szembeni ellenállással: a magas SDO szinttel rendelkező emberek kevés empátiát tanúsítanak az alacsonyabb státuszúnak tekintettek iránt (Pratto et al. 1994). A magas SDO pontszámmal rendelkezők továbbá inkább hajlanak olyan „hierarchiát erősítő legitimáló mítoszok” elfogadására, amelyek „morális és intellektuális” alapon fenntartják, és tovább erősítik a társadalmi egyenlőtlenségeket (Jost 2003).

Az "ÚJ TEKINTÉLYELVŰSÉG A MAI MAGYARORSZÁGON"

A régi tekintélyelvűség koncepciója szerint, annak kialakulásában – ahogy korábban is láttuk – a család, azon belül pedig főleg az apai szigor játszotta a legfontosabb szerepet. Azoknál az egyéneknél, ahol gyermekkorban az apa, mint autoritás jelent meg, felnőttkorban ugyanezt a szerepet az állam vette át. Az Új tekintélyelvűség szerzői (2011) szerint a 20. század második felében jelentősen átalakultak azok a körülmények, amelyek a régi tekintélyelvűség kialakulásában szerepet játszottak. A család elvesztette monopóliumát, így eltűntek azok a feltételek, amelyek a korai szocializáció szakaszában szükségesek voltak a tekintélyelvű személyiség kialakulásához. A globális változások hatására az államnak is megszűnt e téren a monopol szerepe, így az autoriter személyiség koncepció elveszítette mindkét pillérét a családot és az államot: "Régen a bizonytalanság okozta szorongás csillapítására a személy készen találta a nemzetállamban és a vele kongruens családban a tekintélyt..." (Csepeli et al. 2011:22.), most azonban a tekintélyelvűeknek "nincs más támaszuk, csak a másik, aki ugyanaz, mint ők. Velük szemben áll az egész világ." (Csepeli et al. 2011:23) A szerzők alaptézise, hogy az új tekintélyelvűséget nem a tekintély, hanem annak hiánya termeli.

Az Új tekintélyelvűség szerzői Sidanius és Pratto szociális dominanciát mérő skálájából 11 állítást használtak fel a kérdőívükben. A kutatók vizsgálták a szociális dominancia orientáció elkülöníthető típusait és azok eloszlásait, valamint más attitűdökkel való kapcsolatát is. Az SDO-skálán kirajzolódó válaszok alapján faktoranalízissel két főkomponenst hoztak létre. A két főkomponens logikai alapon és tartalmilag is elkülönült egymástól. Logikai szempontból nézve az egyikre adott válaszok az egyenlőtlenség legitimációját fejezik ki, azaz a velük való egyetértés vagy egyet nem értés a társadalmi egyenlőtlenségek legitimálásának elfogadását vagy elutasítását jelzi. Ezzel ellentétben a másik főkomponens a társadalmi egyenlőségbe vetett hitet illetve annak elutasítását állítja a középpontba. Tartalmi alapon értelmezve a két főkomponenst az előbbi, egyik legerősebb állítása alapján (Vannak olyanok, akik alacsonyabb rendűek, mint mások) etnikai alapú dominancia orientációként nevezték el, mivel "ez az érv a faji gondolkodás kulcselemeként azt állítja, hogy a fogantatáskor meghatározott és a későbbiek során megváltozhatatlan csoport-hovatartozás szabja meg, hogy kinek hol lesz a helye a társadalmi hierarchiában". (Csepeli et al. 2011:50) A másik főkomponens állításai (esélyegyenlőség, jövedelmek egyenlősége, uralommentesség eszménye) ezzel szemben azt jelzik, hogy az egyén osztályalapon közelít a társadalmi egyenlőtlenség kérdéséhez,

ezért ezt osztályalapú szociális dominanciának hívják az elemzők. Ezek után K-means klaszteranalízist futtattak a két főkomponensen (az etnikai alapú dominancia orientáción és az osztályalapú szociális dominancia orientáción), amelynek eredményeként négy klaszter különült el: voltak, akik mind a két alapú egyenlőtlenséget elutasították (38 százalék), voltak, akik mind a két alapú egyenlőtlenséget elfogadták (19 százalék), illetve voltak, akik az osztályalapú egyenlőtlenséget elfogadták, de az etnikai alapút nem (16 százalék), és voltak, akik az etnikai alapú egyenlőtlenséget elfogadták, és az osztályalapút nem (25 százalék).⁷

A kutatók kíváncsiak voltak arra is, hogy ezek az összefüggések hogyan alakulnak a szélsőségesen, radikálisan gondolkodó csoportok körében. Ezért 2010. október és november hónapokban az országos kutatás kérdőívével megegyező kérdőív alkalmazásával egy nemzeti radikális szervezet, a Nemzeti Őrsereg tagjainak körében is vizsgálatot végeztek. Az önmagát katonai hagyományőrző társaságként meghatározó szervezet tagjai nyíltan azonosultak a nemzeti radikalizmussal (tágabb értelemben, de nem kimondott módon a Jobbikkal). Ezzel a kutatással egy időben egy kontrollmintát is létrehoztak a kutatók. Ennek a csoportnak a kiválasztásánál fontos szempont volt, hogy ne kötődjön nemzeti vagy politikai ideológiához. Ez a csoport az E-misszió nevet viselő, civil környezetvédő szervezet volt. A véletlen mintavétel 100-100 fős mintáit a megfelelő szervezeti populációk nem és életkor szerinti magoszlásai alapján súlyozták az elemzők.

Szociális dominancia orientáltság a nemzeti radikálisok körében

Az országos reprezentatív mintához hasonlóan a nemzeti radikálisok is inkább az egyenlőség pártján állnak (Csepeli et al. 2011). Nem elsősorban az életben való egyenlő esélyek biztosítását, hanem a jövedelmek egyenlőségét támogatnák. Megállapították a szerzők, hogy azzal az állítással, hogy „Vannak olyanok, akik alacsonyabb rendűek, mint mások” a nemzeti radikálisok átlagosan kevésbé értenek egyet, mint az országos minta tagjai, ugyanakkor a „Néha a helyükön kell tartani más csoportokat” kijelentésnek magas a támogatottsága a radikálisok között, felülmúlja az országos átlagot. Annak a két kijelentésnek a tekintetében miszerint „Mindenkinek egyenlő esélyt kell adni az életben” és „Jó lenne, ha az emberek egyenlők lennének” azt tapasztaljuk, hogy a radikálisok az országos átlaghoz és a civil környezetvédőkéhez képest kevésbé támogatják ezeket az állításokat. A korrelációs mátrix elemzése alapján a szerzők megállapították, hogy a csoportok közötti egyenlőség preferálását sugalló két állítás elfogadása és elutasítása függ össze leginkább. A nemzeti radikálisok tagsága ugyanakkor megosztott e kérdésekkel kapcsolatban. Sidanius és Pratto elmélete alapján felállított hipotézis, mely szerint konzisztens összefüggések vannak az egyenlőséget támogató és a hierarchiát elutasító kijelentések elfogadása között, megdőlni látszik a nemzeti radikálisok esetében. A második legszorosabb azonos irányú kapcsolat a „Néha a helyükön kell tartani más csoportokat” és a „Mindenkinek egyenlő esélyt kell adni az életben” kijelentések között van – írják az elemzők. Hasonlóan erős a kapcsolat az előbbi állítás és a „Jó lenne, ha az emberek egyenlők lennének” kijelentéssel. Tehát azok a kérdezettek, akik más csoportok helyükön tartását szorgalmazták, ugyanúgy támogatják az egyenlőséget is. Sidanius és Pratto magyarázata szerint az inkonzisztens

⁷. Összességében kisebbségben voltak azok, akik mind a kétféle egyenlőtlenséget elutasították (38%). (Csepeli et al. 2011)

válaszokból disszonáns lelkiállapotra következtethetünk, azonban ez a disszonancia feloldódik azoknál, akik az egyenlőséget sajátosan értelmezik. A szektariánus egyenlőség-felfogás szerint az egymással egyenlők körét bezárja, míg az azon kívül rekedtet alacsonyabb rendűnek tartja az ilyen séma alapján gondolkodó válaszadó.

Az országos mintához hasonlóan a nemzeti radikálisok körében is elkülönül egy osztályalapú szociális dominanciát mérő kognitív minta, amely a csoportok közötti egyenlőségek uralommentes támogatását foglalja magába. A különbség azonban az az országos eredményekhez képest, hogy a leghangsúlyosabb mértékben meghatározó kijelentés a „Jövedelmek egyenlőségére kell törekedni”. Egy másik állítás, a „Mindenkinek egyenlő esélyt kell adni az életben” is bekerült a gondolkodási mintába. A szerzők szerint ez azt jelzi, hogy nem egyszerűen az egyenlőség támogatásáról, hanem egyenlősítésről van itt szó, hiszen ezek a kijelentések, egyfajta aktivitást feltételeznek. Azonban kiemelik az elemzők, hogy ez az egyenlősítés csak a csoporton belül igaz, nem jelenti minden ember egyenlősítését.

A tekintélyelvű csoporthierarchia-felfogásban központi szerepet játszik a vezető, „az individuális hős” színre lépésére való várakozás. A társadalomban e logika szerint a tekintélynek kell érvényesülnie.

„De vigyázat! Az autoriter típusú egyenlőtlenségekkel kapcsolatos kognitív minta hordozói az erőszaktól sem riadnak vissza, hiszen a diszpozíciónak hangsúlyos eleme a 'Céljainkat néha csak erőszakkal érthetjük el' állítás elfogadása.” (Csepeli et al. 2011:53)

A nemzeti radikálisok SDO-val kapcsolatos kognitív mintái részben hasonlítanak az autoriter személyiségtípusúhoz. Ők az egyenlőséget ugyanis a saját csoporton belüli egyenlőségként aposztrofálják, az osztály- és etnikai alapú társadalmi dominancia orientáció összefonódik, erőszak és rasszista felhangok alkalmazása mellett nyomja el a többi csoportot (akár gazdasági segítséggel). Az outgroup tagok egyenlősítésének kérdése fel sem merül, mert nem egyénekből állnak, hanem homogén masszát alkotnak.

Az elemzők megkülönböztetik továbbá az autoriter és a rasszista kognitív mintát aszerint, hogy mely kijelentésekkel értettek egyet a válaszadók. A kognitív mintákat tükröző faktorokból és főkomponensekből a szerzők klaszter-elemzéssel hat csoportot különítettek el a nemzeti radikálisok körében. Olyan csoport nem jelent meg, amelyik mindenféle szociális dominanciát elutasítana. A legnagyobb arányban a szervezeten belül azok vannak, akik csak az etnikai alapú csoportok közötti egyenlőtlenségeket fogadják el, miközben elutasítják az osztályalapú és a tekintély tiszteletéből származó egyenlőtlenséget, vagyis az ambivalens előítéletesek attitűdjét mutatják (24%). Erre a típusra a későbbiekben még visszatérünk.

Nemzeti tudat és politika

Arra a kérdésre, hogy mi okozza Magyarország romlását a nemzeti radikálisok a civil csoporthoz viszonyítva nagyobb hatást tulajdonítottak a politikának, a politikusoknak, a külföldieknek, a zsidóknak, a rendszerváltásnak és az EU-nak (Csepeli et al. 2011). Az országos mintához képest mind

a civilek mind a radikálisok nagyobb arányban vélik súlyos problémának az integrálódni nem képes tömegeket, a radikális csoport esetében ez az arány 86 százalék, magasabb, mint a civilek 70 százalékos aránya. A két szervezet között szignifikáns eltérések mutatkoznak a dogmatikus gondolkodás, az eszmék és az erőszak preferenciáját hangsúlyozó vélemények tekintetében. A „Sokféle világnézet közül csak egy lehet igaz”, „Az emberek vagy az igazság oldalán állnak vagy nem”, „A politikai alku legtöbbször eredeti álláspontunk elárulása” kijelentésekkel való egyetértések alapján elmondhatjuk, hogy a civil csoportnál zártabb gondolkodásmódúak a radikálisok. Az előbbi csoporthoz képest azzal is nagyobb arányban értettek egyet, hogy a nemes eszme érdekében az erőszak is elfogadható, valamint azzal, hogy „Jobb egy halott hősnek lenni, mint egy élő gyávának”.

Az elemzők megkülönböztettek két nemzet felfogást, az egyik az inkluzív a másik az exkluzív értelmezés. Az eredmények azt mutatják, hogy a radikálisokat mindkét felfogás szignifikánsan jobban jellemzi, mint a civil csoport tagjait, de az exkluzív (kirekesztő, irredenta) nemzetértelmezés a meghatározóbb náluk.

Diszkrimináció és intolerancia

A civil környezetvédők csoportjához és az országos mintához viszonyítva a radikálisok mind a cigányokat, mind a zsidókat lényegesen kisebb arányban fogadják el szomszédnak (Csepeli et al. 2011). Azt a kijelentést, hogy „A cigányok gyakran megfélemlítik a békés embereket” szignifikánsan és lényegesen nagyobb arányban fogadják el a radikálisok a civil csoporthoz viszonyítva. A szerzők rámutatnak, hogy ez a kijelentés „szalonképesnek” minősül a radikális csoport hétköznapi diskurzusaiban. A cigánygyerekek iskolai szegregációját az országos mintához viszonyítva a nemzeti radikálisok nagyobb mértékben támogatnák. A radikálisoknak az országos átlaghoz képest jóval nagyobb a szegregációra vonatkozó hajlandóságuk is, amelyre vonatkozó két kijelentéssel, valamint a cigányterrorral való egyetértéssel szorosan korrelál a deportálás főkomponens.

A zsidókkal szemben érzett paranoia tekintetében azt állapították meg az elemzők, hogy a nemzeti radikálisok a zsidókat sokkal ártalmasabbnak vélik, mint az országos vagy a környezetvédő minta tagjai. 15 százalékuk erősen szélsőségesnek, 26 százalékuk pedig inkább szélsőségesnek tekinthető politikai antiszemitizmus tekintetében.

Csepeli (2002) szerint a többség eleve olyan ritkaságként tekint a kisebbségre, amely részben leértékeli, részben deviánsnak tekinti azt. A többség gyarmatosító tekintete a kisebbségre, mint tárgyra vetül. Azt sejteti, hogy a kisebbségi csoport nagyon könnyen leírható és jellemezhető, és így stigmatizálható szemben a többségi csoport bonyolult emberi mivoltával. Ahogy Csepeli fogalmaz a „szereplők már-már mitikus időnkivüliségben élnek, cselekvéseiknek láthatóan nincs ésszerű oka” „A megnyomorított többségi társadalmak frusztrált rétegei számára a jelenlegi közép- és kelet-európai cigánykép pótolhatatlan feszültség-levezető csatorna.” Szerinte a társadalmi és történelmi különbséget a többség tagjai egy idő után természetes biológiai különbségként érzékelik. Maga a különbség lesz a fontos, valami, ami nem normális. Így jön létre a különböző kérdések sokasága, mint például a cigánykérdés, vagy zsidókérdés, „amelynek mélyén az a kimondatlan előfeltevés él,

miszerint van egy normális, kisebbségmentes állapot, ahol a többség élheti a maga utópisztikusan idilli életét [...] a rasszizmus válasza az elkülönítés”. „A kisebbség léte egy olyan technikai természetű probléma, amelynek lehetséges a megoldása, és az egyes megoldási változatok csak a szerint térnek el, hogy mennyire véglegesek.” (Csepeli 2002:198)

Az adatbázis Csepeli, Murányi és Prazsák (2011) által elvégzett első elemzése egy lehetséges módja annak, hogy a társadalom hierarchia- és egyenlőség-pártiság mentén elkülönülő csoportjait vizsgáljuk, és feltárjuk azokat a struktúrákat, amelyek a háttérben húzódnak. Azonban elemzésük csak egy a számos lehetséges út közül, amelynek más szempontokat is figyelembe vevő továbbgondolása újabb izgalmas eredményekhez vezethet. A továbbiakban ezek közül egyet fogunk bemutatni.

A POLITIKAI HOMOFÍLIA, A ZÁRT GONDOLKODÁS, A DEMOKRÁCIA-ELLENESSÉG ÉS AZ AMBIVALENS ELŐÍTÉLETESSÉG KAPCSOLATA

Arra, hogy Magyarországon a „politikai homofília” jelensége igen erőteljesen jelen van Angelusz Róbert és Tardos Róbert (2011) hívta fel a figyelmet. A szerzők a politikai tömbösödés kapcsolathálózati összefüggéseit vizsgálták, és megállapították, hogy a rendszerváltás utáni Magyarország politikai tagolódásának egyik legszembetűnőbb vonása a tömbösödés folyamatos erősödése, más szóval a „politikai homofília tendenciájának érvényesüléséről beszélhetünk a politikai heterofíliával szemben” (Angelusz–Tardos 2011:347–382). Ez ugyan nem köthető politikai beállítódáshoz, vagy pártpreferenciához, mégis jelzi nekünk, hogy a politikai homofília eredményeképpen a szélsőséges attitűddel rendelkező egyén végképp elzárkózik más vélemények elfogadásától, és gondolkodása bezárul, ahogy azt az Új tekintélyelvűség eredményeiből is láthattuk. Ugyanakkor a zárt gondolkodású személy egy alapvető ellentmondást érezhet önmaga és a külső világ értékrendszere között, pláne ha ez az attitűd a kirekesztő nacionalizmus megjelenésével párosul, hiszen míg a szélsőséges attitűdű egyén szerint a társadalmon belül csak bizonyos csoportnak – a saját csoportjának – „van igaza”, addig az őt körülvevő világ alapvetően demokratikus értékek alapján működik. A Habermasi kommunikatív cselekvés és deliberális demokrácia elméletből kiindulva azt mondhatjuk, hogy a demokrácia működési alapelvei között szerepel a különböző érdekű, véleményű felek egyenlőségének alapelve, és az az alapvető megegyezés, hogy a társadalom minden tagjának joga van beleszólni a vitába, illetve a vita során a felek konszenzusra törekednek (Habermas 1986). Így azt mondhatjuk, hogy az a gondolkodásmód, amelyik kizár bizonyos csoportokat és véleményeket a társadalomszemléletéből, alapvetően antidemokratikus. De nem csak a külső vizsgáló szem számára válhat ez láthatóvá. A szélsőséges gondolkodású egyénben feszültség jöhet létre a tapasztalt társadalmi berendezkedés és a vallott társadalomszemlélet között. Ahhoz, hogy az ilyen gondolkodásmódú személy önmaga számára konzisztens tudjon maradni, ki kell mondania, hogy alapvetően a fennálló társadalmi rend ellen harcol, tehát alapvetően antidemokratikusnak kell, hogy vallja önmagát. Ezt egyetlen módon tudja kikerülni, ha egy olyan „demokratikus” közösséget képzel el maga körül, amelyikben csak a hozzá hasonlóan gondolkozó személyek léteznek, és a csoport tagjai között nincsenek más csoporthoz (outgroup) tartozó

egyének. Egy ilyen (képzelt) homogén ingroupban a demokrácia alapelveinek érvényesülésének már nem lehet gátja, mindenki meghallgathat és erősít mindenkit, a konszenzus könnyen kialakítható, és mindenki egyenlő lehet. Ugyanakkor más csoportok tagjai nem feltétlenül egyenlők a saját csoport tagjaival, kizárhatók, sőt kizárandók a társadalomból. Ezt az ellentmondásos, de tulajdonképpen erős belső logikával rendelkező attitűdöt nevezi a szakirodalom ambivalens előítéletességnek.

Az ambivalens előítélet elmélete szerint ellentmondás lép fel akkor, amikor az egyén egyrészt „hisz mindenki egyenlőségében”, ugyanakkor mégis elkülöníti a különböző csoportokat (Csepli et al. 2011). Az elmélet szerint az egyén felsőbbrendűséget érezhet az egyes outgroup-okkal kapcsolatban, viszont a saját csoporthoz tartozók szempontjából, vagyis az in-group megítélésében egyenlőségpártinak mondható, ergo az ambivalens előítéletesség megágyaz a szektáriánus egyenlősítés folyamatának.

AZ ÚJ TEKINTÉLYELVŰSÉG ADATBÁZISÁNAK MÁSODELEMZÉSE

Csepli és munkatársai (2011) elemzésének egy korábban említett, a jelen tanulmány szempontjából fontos eredménye az, hogy a nemzeti radikális szervezet megkérdezett tagjainak közel egynegyede támogatja az etnikai alapú egyenlőtlenségeket, míg a tekintély tiszteletére épült és az osztályalapú egyenlőtlenséget elvetik, vagyis az etnikai alapú egyenlőtlenséggel egyidejűleg az egyenlősítést támogató kijelentésekkel egyetértenek, így ez a csoport az ambivalens előítélet attitűdjének jellemzőit mutatja.

Jelen elemzés legfőbb célja, hogy választ keressen arra a kérdésre, vajon az Új tekintélyelvűség szerzői (2011) által a nemzeti radikális szervezet tagjainak gondolkodásmódjáról közölt eredmények mennyiben terjeszthetők ki a magyar társadalom egészére. Az elemzés során feltesszük azt a kérdést, hogy vajon megjelenik-e egy hasonló kognitív minta az országos adatbázis elemzésekor, azaz tetten érhetjük-e, és ha igen, milyen beágyazottsággal a magyar felnőtt lakosság körében az ambivalens előítéletesség megjelenését, illetve ez az attitűd milyen összefüggést fog mutatni más, radikális jobboldali attitűdökkel. A tanulmány tehát arra törekszik, hogy bizonyítsa azt, hogy az SDO-skála alapján elkülönülő csoportok közül a legszélsőségebb attitűdök – amelyek Csepli és munkatársai vizsgálata alapján a nemzeti radikális mozgalmakra, Grajczár és Tóth (2012) elemzése alapján a Jobbik Magyarországért Mozgalom világképére, legfontosabb, radikális rendszer-átalakító, a fajvédelemhez hasonlatos önvédő harcához kapcsolódó követelésére jellemzőek – az ambivalens előítéletesek csoportját fogják jellemezni. Ezen attitűdöknek az együttes megjelenése, összefonódása miatt arra a következtetésre juthatunk, hogy ez a csoport alapvetően antidemokratikus módon szemléli a társadalmat, s ez az a csoport, amely legnagyobb valószínűséggel a Jobbik potenciális tartalékát szolgáltathatja. Vagyis elemzésünkben nem pártpreferenciát vizsgálunk (az adatbázis erre nem is nyújt lehetőséget), hanem saját korábbi attitűdinális predispozíciót mérő kutatásainkhoz (Grajczár–Tóth 2012), vagy a Political Capital attitűdszélsőségekre vonatkozó vizsgálataihoz hasonlóan (Krekó et al. 2011) – a társadalom nagyjából felére jellemző, pártpreferenciát titkoló, vagy

abban bizonytalan magatartás okán is – inkább a háttérben meghúzódó, a Jobbikhoz leginkább kapcsolható attitűdöket vizsgáljuk.

Mielőtt azonban elkezdenénk az SDO-adatbázis elemzését, kell tennünk egy kitérőt, hiszen miközben az egyenlőtlenség és igazságtalanság érzése növekedett, Magyarországot sem kerülte el az az individualizációs folyamat, amelynek hatásairól Ulrich Beck (1983) ír. Ezeknek a folyamatoknak a hatására az addig jól funkcionáló társadalmi csoportok elveszítik identitásképző erejüket, így egyre nehezebbé válik az egyénnek a velük való azonosulás. Ezzel párhuzamosan a társadalmi egyenlőségek és egyenlőtlenségek igazolásában is egyre inkább azok a szemléletek válnak jelentőssé, amelyek az egyéni teljesítmény fontosságát hangsúlyozzák, ellentétben a csoportokhoz köthető teljesítménnyel. Ez számunkra azért fontos, mert a 90-es években kidolgozott szociális dominancia orientáció elmélete, ahogy láttuk, inkább a társadalmi csoportok közötti viszonyrendszer percepcióival operál, azokon belül pedig a különböző hierarchia-legitimáló mítoszok magyarázó erejével. Ám a Becki individualizáció és a piaci verseny előretörésének (sőt „életbevágóságának”) hatásait figyelembe véve joggal feltételezhetjük, hogy a 2010-es évek Magyarországon nem csak a „klasszikus” hierarchia-legitimáló mítoszok jelennek meg az egyenlőtlenség igazolása kapcsán, hanem egy tisztán piaci szellem uralta, „realista” szemléletmód is, amely nem fogad magába semmilyen politikai, ideológiai eszmét, kizárólag a piac szabályait, a piacgazdaság mint rendszer „kényszerítő erejét” érzékeli, és elveit akarva, akaratlanul elfogadja.

Hogy elemzésünkben a tisztán ideológiai társadalomszemlélet-módot vizsgálhassuk, el kell különítenünk azokat, akik a társadalmat a piaci verseny színtereként fogják fel, azoktól, akik a társadalmat világnézeti alapon hierarchikusan, illetve egyenlőségpártian szemlélik. Miután ezt megtesszük, lehetőségünk nyílik rá, hogy feltárjuk a mai magyar társadalom szociális dominancia orientáltság szerinti mintázatát. Az így elkülönült csoportokat vizsgálni tudjuk aszerint, hogy mennyiben jellemzők rájuk a szociális dominancia orientáltság bizonyos hierarchia-legitimáló mítoszai és más, a korábbi kutatásokban felvetett kapcsolódó attitűdjei.⁸

A szociális dominancia orientáció skála alapján létrehozott csoportok

A klasztereink létrehozásához a szociális dominancia orientációt mérő állításokat használtuk. A kijelentések közül tízből öt klasztert hoztunk létre (K-Means eljárással). A változók standardizált formában léptek be a klaszterezésbe, 13-szor változtak a klaszterközepponatok a folyamat során. A variancia-analízis szerint a klaszterközepponatok szignifikánsan különböznek.⁹ A futtatás során a Listwise módszert alkalmaztuk, így 140 ember (14%) maradt ki az elemzésből, ők nem tartoznak tehát egyik klaszterbe sem. A klaszterközepponatoknál a negatív előjel az egyet nem értést, a pozitív az egyetértést jelenti.

⁸ Lásd Pratto et al. (1994) és Csepi et al. (2011).

⁹ Az F-statisztikához tartozó szignifikancia-szint 0,000.

1. táblázat.

A szociális dominancia orientáció skála alapján létrehozott klaszterek klaszterközpontjai

	Egyenlőség- párti	Osztály alapú SDO-s	Ambivalens előítéletes	Etnikai SDO-s	Funkcio- nalista
Vannak olyanok, akik alacsonyabb rendűek, mint mások.	-,48368	-,77574	,81951	,78080	-,36660
Céljainkat néha csak erőszakkal érhetjük el.	-,66021	-,82411	,65810	,59014	,26597
Jogos, hogy egyeseknek több esélyük van az életben.	-,67379	-,51755	,98420	,96892	-,23198
Az előrejutáshoz néha másokat el kell nyomni.	-,75313	-,79232	,81211	,66649	,16062
Valószínűleg jó, hogy egyesek fent, míg mások lent vannak.	-,69927	-,43346	,92004	,83016	-,11646
Néha a helyükön kell tartani más csoportokat.	-,44314	-,68587	,54062	,35295	,24475
Jó lenne, ha az emberek egyenlők lennének.	,73365	-,96082	,28635	-,85560	-,60592
Ha az emberek egyenlők, akkor nincs annyi probléma.	,69240	-1,14931	,40353	-,80775	-,52124
A jövedelmek egyenlőségére kell törekedni.	,61792	-1,18826	,49140	-,58204	-,63134
Senki sem uralkodhat a társadalomban.	,47909	-1,12435	,23393	-,82731	,03853

Forrás: Konfliktus Monitor 2010

A klaszter-elemzés során – amint azt a fenti táblázatban láthatjuk – sikerült elkülöníteni azt a csoportot, amely alapvetően a piaci verseny logikája alapján szemléli a társadalmat, és amelynél nem tudunk egy egyértelmű ideológiai világnézetet tetten érni. Ez a funkcionista elnevezésű csoport (143 fő, a klaszterekbe besoroltak 16 százaléka). Ők meritokratikus szemléletük miatt alapvetően nem érzik szükségét a társadalmi egyenlőség további megvalósításának, vélhetően úgy gondolják, hogy az emberek többé-kevésbé maguknak köszönhetik a szerencsájukat. A Senki sem uralkodhat a társadalomban kijelentésről nincs igazán véleményük, ugyanakkor a magas SDO szintet jelző állításokkal nem mind értettek egyet. Úgy tűnik, hogy ezek közül inkább azoknak adtak igazat, amelyek a piaci versenyben való helytálláshoz szükségesek: néha el kell nyomni másokat, néha helyükön kell tartani másokat az erős versenyben, illetve néha erőszakosnak kell lenni a siker érdekében. A következő három kijelentéssel viszont nem értettek egyet: Vannak olyanok, akik alacsonyabb rendűek, mint mások. Jogos, hogy egyeseknek több esélyük van az életben. Valószínűleg jó, hogy egyesek fent, míg mások lent vannak. Ahogy korábban feltételeztük, náluk tulajdonképpen kirajzolódik egyfajta érdemességbe, a kemény munka megtérülésének protestáns etikájába vetett hit, ami leginkább a piac és a kielezett verseny logikáját követi. A társadalmat a megélhetésért folyó verseny színtereként fogják fel, ahol az „uralkodás” kérdése csak a saját erőfeszítések, az öngondoskodás és az érdemesség kontextusában, vagy ott sem merülhet fel.

Vizsgáljuk meg, hogy milyen csoportok jelentek meg a funkcionalista klaszter mellett. A szociális dominancia orientáció fentebb már bemutatott elmélete szerint elmondhatjuk, hogy az Új tekintélyelvűség vizsgálathoz hasonlóan kialakult egy klasszikusan magas és egy alacsony SDO szintet mutató klaszter. Az egyenlőségpártinak elnevezett csoport (284 fő, a klaszterekbe besoroltak egyharmada) rendre nem ért egyet azokkal az állításokkal, amelyek szerint létezik és jogos, hogy különböző emberek és csoportok alá-, fölérendeltségi viszonyban vannak, viszont a társadalmi egyenlőséget erősítő kijelentésekkel egyetértettek. Az etnikai SDO-s elnevezésű klaszter (továbbiakban SDO-s) éppen fordítva alakult (134 fő, a klaszterekbe besoroltak 16 százaléka). Ők nem tartják fontosnak az egyenlőséget, és elfogadják a társadalmi hierarchiát. Azok, akik egyik állítással sem értenek egyet (mindegy, hogy azok az egyenlőség támogatását vagy a hierarchikus szemléletet jellemzik-e) alkotják az osztályalapú SDO-sok csoportját (95 fő, a klaszterekbe besoroltak 11 százaléka). Ők nem támogatják sem az egyenlősítést, sem pedig a hierarchikus társadalomképet, elfogadják a hagyományos osztályalapú egyenlőtlenségeket.

Most ismerjük meg a bemutatott négy csoport mellett megjelenő ötödik csoportot. Az ambivalens előítéletesek csoportja abból a szempontból az osztályalapú SDO-sok ellentéte, hogy az oda tartozó válaszadók az összes állítással egyetértettek. Ők az elsők az egyenlők között, saját dominanciájukat előszeretettel bebetonoznák. Az egyes outgroup-okkal szemben tehát felsőbbrendűséget érezhetnek, viszont az ingroup szempontjából, vagyis a saját csoporthoz tartozók megítélésében egyenlőségpártinak mondhatók. Ehhez a típushoz 207 fő tartozik, ami a klaszterekbe besoroltak 24 százaléka. Ez a teljes mintán kimutatott arány (nem bizonyító, inkább valamelyest validáló jelleggel) megegyezik azzal, amelyet Csepeli és munkatársai (2011) figyeltek meg a nemzeti radikális válaszadók körében.

Most vegyük sorra azokat a szocio-demográfiai változókat és főkomponenseket, amelyeket a klaszterek jellemzése során használni fogunk.

Szocio-demográfiai változók

Összesen hat szocio-demográfiai változót használtunk az elemzésekhez: a nem, a kor, az iskolai végzettség, a munkaerő-piaci aktivitás, a település nagysága és az anyagi helyzet változókat. Fontos kitérni arra, hogy a kérdőív összeállítói jövedelemre vonatkozó kérdést nem tettek fel, ennek az az oka – írják –, hogy sokszor a válaszadók fele általában nem felel erre a kérdésre (Csepeli et al. 2011). Így a kérdezettek anyagi helyzetére vonatkozóan egy támpontunk maradt, ez a vagyontárgyak léte vagy nem léte. A kérdőívben 12 vagyontárgyat (illetve ingatlant, megtakarítást, vállalkozásban lévő tulajdont stb.) lehetett megjelölni. Az eloszlásukat figyelembe véve létrehoztunk egy olyan aggregált változót, amelyben a különböző „vagyontárgyak” különböző „súllyal” szerepelnek.¹⁰

¹⁰ A "vagyontárgyak" eloszlását mutató táblázat megtalálható a Mellékletben (M/1).

Az egyes klaszterekbe tartozók szocio-demográfiai háttere

Ha a klasztereink szocio-demográfiai jellemzőire vagyunk kíváncsiak, akkor a következőt látjuk: erősen szignifikáns¹¹ különbségek vannak a nők és férfiak között, bár csak a két „klasszikus SDO-s” csoport kapcsán bízhatunk meg a kereszt táblán látható eredményekben.¹² Ezek alapján azt mondhatjuk, hogy az egyenlőségpárti klaszterben a nők, az SDO-s csoportban a férfiak vannak nagyobb arányban. Iskolai végzettség szerint nincsenek szignifikáns különbségek a csoportok között, az anyagi helyzet korábban létrehozott változója ugyan szignifikáns különbségeket mutat, viszont nem tudunk igazán messzemenő következtetéseket levonni az adatokból.¹³ Ha azt vizsgáljuk, hogy a válaszadók hány százaléka dolgozik vagy tanul, illetve inaktív a különböző klaszterekben, akkor szintén szignifikáns eredményeket kapunk,¹⁴ és elmondhatjuk, hogy az egyenlőségpárti csoportban nagyobb az inaktívak (munkanélküliség, nyugdíj, GYES, GYED, háztartásbeli, egyéb okok miatt) aránya. A település mérete is erősen szignifikáns¹⁵ különbségeket mutató változó. Az egyenlőségpártiak nagyobb arányban élnek 5000 fő alatti lakosságú településeken, és nagyon kevesen élnek közülük a fővárosban. Az osztályalapú SDO-sok csoportjával hasonló a helyzet, sőt ők leginkább aprófalvakban élnek (500 fő alatti településeken). Az ambivalens előítéletesek nagyon nagy arányban laknak Budapesten, ahogyan az SDO-sok is inkább a fővárosban vagy nagyobb városokban (megyei jogú városokban) élnek. A funkcionalista csoportról is elmondhatjuk, hogy inkább városokban laknak, a kis településeken nagyon kis arányban fordulnak elő.

Ahhoz hogy még részletesebb képet kapjunk a különböző csoportokról, és feltevéseinket igazolni tudjuk, megvizsgáljuk a klaszterekre jellemző gondolkodásformákat. Először lássuk, hogy ehhez milyen főkomponensek lesznek a segítségünkre.

Főkomponensek

Főkomponenseink hivatottak arra, hogy bizonyítsuk azt a feltevésünket, miszerint az ambivalens előítéletesek csoportját jellemzik a legszélsőségesebb hierarchia-legitimáló mítoszok és ideológiák jelenlétét jelző attitűdök, valamint azt, hogy ezen attitűdök együttes megjelenése miatt következtethetünk arra, hogy az ambivalens előítéletesek csoportjának gondolkodására jellemző a nemzeti radikális politikai beállítódás, mivel sok hasonlóságot mutat a Jobbik világnézetének alappilléreivel. Főkomponenseink másik fontos funkciója az, hogy segítségükkel alátámaszthassuk, hogy a funkcionalisták csoportja nem hierarchia-legitimáló mítoszok segítségével igyekszik igazolni azt, hogy bizonyos szempontok szerint támogatja a társadalom hierarchikus berendezkedését, ezért leválasztásuk indokolt volt.

Jelen elemzésben ezek a mítoszok három problémakör körül mozognak. A tekintélyelvűség és a nemzeti imaginárius integráció attitűdjeinek beemelését indokolják a 2001 és 2004 között végzett

¹¹ $P < 0,0001$

¹² Az adjusztált reziduálisok csak itt magasabbak abszolút értékben 2-nél.

¹³ Az adjusztált reziduálisok értéke és a kis aránykülönbségek miatt.

¹⁴ $P = 0,009$

¹⁵ $P < 0,0001$

SIREN EU-5-ös nemzetközi kutatás eredményei (SIREN 2004), amelyek szerint az SDO szignifikánsan erősítette a sovinizmust, a tekintélyelvűséget (Grajczár-Tóth 2012), az etnikai előítéletesség pedig – ahogy a sovinizmus és a tekintélyelvűség is – Sidaniusék vizsgálatában korrelált a magas SDO-szinttel (Pratto et al. 1994).

A tekintélyelvűséghez kapcsolható főkomponensek

Rokeach dogmatizmus-skáláját felhasználva létrehoztuk ugyanazt a főkomponenst, amit az Új tekintélyelvűségben is használnak a kutatók (Csepeli et al. 2011). Ez a főkomponens a zárt gondolkodásmódot fejezi ki, amely kizárja azt, hogy egymás mellett több igazság is létezhet, a kételyt és az ellentmondást (tulajdonképpen a vitás helyzeteket) is elutasítja, biztonságos pozíciót adva az egyénnek.

2. táblázat. Zárt gondolkodás főkomponens.

A válaszokban az 1-es jelentette azt, hogy „egyáltalán nem ért egyet”, az 5-ös pedig azt, hogy „teljes mértékben egyetért”.

	Kommunalitás	Faktorsúly
A sokféle világnézet közül csak egy lehet igaz.	,457	,676
A politikai alku legtöbbször eredeti álláspontunk elárulása.	,596	,772
Az emberek vagy az igazság oldalán állnak vagy nem.	,557	,746

Magyarozott variancia: 53,66%.

Forrás: Konfliktus Monitor 2010

A tekintélyelvűségben szerepet játszó attitűd az Új tekintélyelvűség magány főkomponensének egy változata, amelyet az elemzéseinkhez felhasználunk (Csepeli et al. 2011). Így létrehoztuk az elveszettség főkomponenst, ami a következő állításokból áll:

3. táblázat. Elveszettség főkomponens.

A válaszokban az 1-es jelentette azt, hogy „egyáltalán nem ért egyet”, az 5-ös pedig azt, hogy „teljes mértékben egyetért”.

	Kommunalitás	Faktorsúly
A világ, amelyben élünk, nagyon magányos hely.	,472	,687
Meg kell bízni a vezetőkben, ha el akarunk igazodni a világban.	,461	,679
Az ember önmagában gyámoltalan és nyomorult lény.	,600	,774

Magyarozott variancia: 51,08%.

Forrás: Konfliktus Monitor 2010

A korábban bemutatott zárt gondolkodás főkomponens mellett, amely a dogmatizmus bizonyos dimenzióit tárja fel, létrehoztunk egy másikat, ami szintén az „autoritarianizmus-tünetegyütteshez” (Csepeli et al. 2011:73) tartozik. Azokból az állításokból áll, amik a kormányzás szükséges és kívánatos módjáról szólnak. Ezt a szélsőjobboldali gondolkodásmód egyik elemeként, vezérelvűségnek neveztük el (SIREN 2004).

4. táblázat. Vezérelvűség főkomponens
A válaszokban az 1-es jelentette azt, hogy „egyáltalán nem ért egyet”,
az 5-ös pedig azt, hogy „teljes mértékben egyetért”.

	Kommunalitás	Faktorsúly
Egy olyan határozott vezetőre van szükségünk, aki erős kézzel irányítja az országot.	,565	,752
A mai válsághelyzetben a pártvitákat kizáró, erőskezű kormányzásra lenne szükség.	,653	,808
A mai helyzetben egyetlen erős, az egész társadalmat képviselő pártra lenne szükség.	,506	,712

Magyarázott variancia: 57,46%.

Forrás: Konfliktus Monitor 2010

Előítéletességet mutató főkomponensek

Az Új tekintélyelvűségben használt új kolonializmus nevű főkomponensből – amelynek a magyarázott varianciája 50 százalék alatt volt (Csepeli et al. 2011) – egy újat hoztunk létre, amelynek során megváltozott az eredeti skála tartalma: a cigányok, a zsidók és a kommunisták hibáztatását jelöli a magas érték. A főkomponens az outgrouptól való félelmet (paranoiát) is kifejezi, nem mellesleg jelzi a bűnbakképzés folyamatának elindulását és valamennyire az „összeesküvés-elméletek”, vagy ahogy Gordon W. Allport (1999) írja az „üldözéssel téveszmékkel teli vakhit” megjelenését (Allport 1999:477-491). A kérdés alapvetően arra vonatkozott, hogy a kérdezett szerint hatnak vagy nem hatnak a különböző tényezők arra, hogy Magyarországon nem mennek jól a dolgok, hogy az ország nem fejlődik eléggé.

5. táblázat. „Ártó csoportoktól” való félelem főkomponens
A válaszokban az 1-es jelentette az „erősen hat” a 3-as pedig a „nem hat” állítást.

	Kommunalitás	Faktorsúly
Hat Magyarországon: a zsidó nagytőkések kizsákmányolják az országot.	,627	,792
Hat Magyarországon: volt kommunisták kezében van a gazdasági és a politikai hatalom.	,590	,768
Hat Magyarországon: a cigánybűnözés miatt rossz a közbiztonság.	,456	,675

Magyarázott variancia: 55,79%.

Forrás: Konfliktus Monitor 2010

Amint látjuk, a fenti főkomponensben megjelenik a cigányokkal szembeni paranoia egy formája. A továbbiakban, ha előítéletességről beszélünk, akkor Allport (1999) definícióját értjük alatta.¹⁶ Szerinte az előítélet két lényegi összetevőt tartalmaz: egy túláltalánosításból fakadó nézetet, amelyhez egy érzelmi viszonyulást kifejező attitűd kapcsolódik. Az etnikai előítéletről a következőket írja: „hibás és rugalmatlan általánosításon alapuló ellenszenv irányulhat egy-egy csoport egésze, de egyetlen személy ellen is”. (Allport 1999:38) Ezek alapján hoztunk létre egy, a cigányokkal szembeni előítéletesség főkomponensét. A megnevezés talán nem a legpontosabb, mert nem csak az előítéletes

¹⁶ Eszerint "az előítélet valamely személlyel szemben érzett idegenkedő vagy ellenséges attitűd, melynek alapja pusztán annyiban van, hogy az illető személy egy adott csoporthoz tartozik, és ennek következtében feltételezik róla, hogy a csoportnak tulajdonított negatív tulajdonságokkal ő is rendelkezik." (Allport 1999:36)

szemléletet, hanem a radikális „megoldást” is magában foglalja, nevezetesen azt, hogy a konfliktusok megoldását jelentené-e, ha a cigányok elköltöznének Magyarországról.

6. táblázat. Cigányokkal szembeni előítéletesség főkomponens
A válaszokban az 1-es jelentette azt, hogy „egyáltalán nem ért egyet”,
az 5-ös pedig azt, hogy „teljes mértékben egyetért”.

	Kommunalitás	Faktorsúly
A cigányoknak a vérükben van a bűnözés.	,773	,879
Sok cigány nem tanulja meg családjában a tulajdon tiszteletét.	,612	,782
Konfliktusok megoldása: a cigányok elköltöznének Magyarországról.	,578	,760

Magyarázott variancia: 65,43%.

Forrás: Konfliktus Monitor 2010

A nemzeti identitáshoz kapcsolódó főkomponensek

A nemzeti identitást kifejező állításokból két főkomponenst hoztunk létre úgy, hogy az egyik egyfajta integráltságot, a másik a szélsőséges nemzeti tudatot fejezze ki.¹⁷ Az első olyan kijelentésekből épül fel, amelyek a magyarsághoz való tartozást és az ehhez kapcsolódó pozitív előjelű érzéseket fejezik ki. Ezt imaginárius integráltságnak neveztük el, mivel a velük való egyetértés a magyarok „közös gyökerekkel rendelkező nagy családjának” létét feltételezi.

7. táblázat. Imaginárius integráltság főkomponens
A válaszokban az 1-es jelentette azt, hogy „egyáltalán nem ért egyet”,
az 5-ös pedig azt, hogy „teljes mértékben egyetért”.

	Kommunalitás	Faktorsúly
Úgy érzem, közös gyökerek, közös származás köt össze a magyarokkal.	,663	,814
Azt érzem, a magyarok egy nagy családot alkotnak, amelyhez én is tartozom.	,600	,775
Azt érzem, hogy Magyarország a hazám.	,571	,756
Jó érzés magyarnak lenni.	,615	,784

Magyarázott variancia: 61,22%.

Forrás: Konfliktus Monitor 2010

A másik főkomponens radikálisabb hozzáállást mutat, az egy kultúra egy állam irredenta víziója mentén.¹⁸

¹⁷ Az imaginárius integráltságról: a 90-es évek elején, mint általában a társadalmi változások, krízisek idején, nőtt az anómia érzése az emberekben, egyre fokozódott az igény, hogy az egyének megerősítsék csoporthoz tartozás-tudatukat, azaz egyre jobban szeretnének integrálódni valamilyen vélt vagy valós közösségbe. (Tóth–Grajczár 2009)

¹⁸ Az *Új tekintélyelvűségben* exkluzív nemzetfelfogásnak nevezik a kutatók a hasonló attitűdöt (Csepeli et al. 2011).

8. táblázat. Irredentizmus főkomponens
A válaszokban az 1-es jelentette azt, hogy „egáltalán nem ért egyet”,
az 5-ös pedig azt, hogy „teljes mértékben egyetért”.

	Kommunalitás	Faktorsúly
Jobb lenne, ha a nem magyarok elköltöznének Magyarországról.	,695	,834
A magyaroknak nem szabadna keveredniük másokkal.	,697	,835
Általánosságban a magyarok különbek a nem magyaroktól.	,582	,763
Szerintem minden magyarnak Magyarországon kellene élnie.	,590	,768

Magyarázott variancia: 64,13%.

Forrás: Konfliktus Monitor 2010

A klaszterek jellemzése – átlagok

Most nézzük meg, hogy hogyan tudjuk jellemezni a korábban létrehozott klasztereinket ezekkel a magatartásformákkal, véleményekkel, azaz főkomponensekkel átlagok segítségével.¹⁹

Az elveszettség érzését leginkább az ambivalens előítéletesek csoportja érzi, de az SDO-sok is magas átlagot mutatnak ennek kapcsán. Legkevésbé érzi magányosnak és vezetőre szorulónak magát az osztályalapú SDO-sok csoportja, de az egyenlőségpárti csoport sem képviseli ezt az attitűdöt, és a funkcionalisták csoportja sem érzi magát elveszettnek.

Ha a tekintélyelvűség másik dimenzióját megvilágító főkomponensünk, a vezérelvűség és a klasztereink kapcsolatát vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy az erőskezü vezetés fontosságát hangsúlyozó csoportok az egyenlőségpártiak és az ambivalens előítéletesek. Első látásra úgy tűnik ellentmondás feszül az egyenlőség-pártiság és a tekintélyelvűség között, de mivel az e klaszterbe tartozók az elmúlt időszak veszteségeinek érezhetik magukat, –nagy arányban fordulnak elő közöttük az inaktív, vidéki nők (Kolosi-Sági 1996) – ezért feltételezhetjük, hogy főként a kádári idők iránt érzett nosztalgiából fogadják el az erőskezü vezetés, kormány illetve párt szükségességét hangsúlyozó kijelentéseket. A funkcionalisták, az SDO-sok és az osztályalapú SDO-sok kevésbé értenek egyet a fent felsoroltak szükségességével.

Zárt gondolkodás tekintetében a következő összefüggéseket látjuk: a legnyitottabb gondolkodású csoport az osztályalapú SDO-sok klasztere, őket az egyenlőségpártiak és a funkcionalisták követik. Zárt gondolkodásúnak mondhatók az SDO-sok és az ambivalens előítéletesek.

A nemzeti identitás tekintetében eltérő képet festenek a különböző csoportok a különböző attitűdök szerint. Az imaginárius integráltságot vizsgálva elmondhatjuk, hogy az egyenlőségpárti csoport érzi leginkább azt, hogy létezik a magyarok „közös gyökerekkel rendelkező nagy családja”. Az ambivalens előítéletes klaszter nem tud igazán állást foglalni ebben a témában, vélhetően azért, mert még kirekesztettnek érzi magát ebből a jelenformájában egyébként is nagyon heterogén közösségből. Az SDO-sok és az osztályalapú SDO-sok kevésbé, a funkcionalisták pedig a legkevésbé gondolják, hogy integráltak ebben a „nagy családban”.

¹⁹ Minden bemutatott eredményünk szignifikáns. A részletes táblázatok megtalálhatóak a Mellékletben (M/2).

Az egyenlőségpártiak csoportja mutatja az irredentizmus tekintetében a legalacsonyabb átlagot, utána a funkionalisták és az osztályalapú SDO-sok jönnek. A szélsőséges nemzettudat az SDO-sokra és leginkább az ambivalens előítéletekre jellemző.

A cigányokkal szemben leginkább az SDO-s és az ambivalens előítéletes csoport táplál negatív érzelmeket, a funkionalista klaszter nem tud, vagy nem akar mit kezdeni a kérdéssel, és az egyenlőségpárti csoportnál csak az osztályalapú SDO-sok csoportja toleránsabb.

Az „ártó csoportoktól” („zsidó nagytőkések”, „kommunisták”, „cigánybűnözés”) való félelme az ambivalens előítéleteknek a legnagyobb, az SDO-sokról és a funkionalistákról és az osztályalapú SDO-sokról nem tudjuk meg, hogy mit gondolnak erről, vagy egyszerűen semleges álláspontot képviselnek. Az egyenlőség-pártiak viszont inkább visszautasítják, hogy a főkomponens kijelentéseiben felsorolt csoportok hatása erős lenne Magyarországon.

A klasztereink jellemezőinek összefoglalásaként tehát elmondhatjuk, hogy az egyenlőségpártiak csoportjában nagyobb arányban vannak a nők, mint a férfiak, az inaktívak, mint az aktívak, és az 5000 főnél kisebb lélekszámú településen élők. Nem érzik, hogy el lennének veszve ebben a világban, és elfogadóak a cigánysággal szemben. Gondolkodásuk inkább nyitott, mint zárt, ők érzik leginkább azt, hogy a magyarok „nagy családjához” tartoznak, elutasítják az irredentizmust, és azt, hogy bizonyos csoportok negatív hatással vannak az országra, viszont nem utasítják el az erős kezű kormányzást, ami a tekintélyelvűség felé mutat.

A SDO-sok között nagyobb arányban vannak a férfiak, a nagyobb lélekszámú településeken (főváros, megyei jogú város) élők. Úgy érzik, hogy a világ egy magányos hely, az ember önmagában gyámoltalan, és vezetőre lenne szükségük. A cigányokkal szemben ők a legelőítéletesebbek, viszonylag zárt gondolkodásúaknak mondhatók, és szélsőséges nemzeti identitástudat jellemző rájuk, viszont az erőskezű kormányzást nem tartják fontosnak.

Az osztályalapú SDO-sok csoport tagjai leginkább kisebb településeken (főleg kis falvakban) élnek. Az összes csoport közül ők érzik magukat a legkevésbé elveszve ebben a világban, és a tekintélyelvűséget feltételező erős kormányzást is ők utasítják el a leginkább. Ők a legtoleránsabbak a cigányokkal szemben, az ő gondolkodásuk a legnyitottabb. Imaginárius integráció szempontjából ez a csoport kevésbé integráltnak érzi magát, és a szélsőséges nemzettudatot sem támogatják.

A funkionalista csoportról is elmondható, hogy inkább nagyobb lélekszámú településeken élnek. Imaginárius integráltsága ennek a csoportnak a legalacsonyabb, azaz ők érzik a legkevésbé, hogy a magyarok „nagy családjához” tartoznak, emellett a szélsőséges nemzeti identitást is elutasítják, és az erőskezű kormányzást sem tartják szükségesnek. A cigányokkal szemben érzett attitűdjükről semmi jellemző nem állapítható meg, és inkább nevezhetőek nyílt gondolkodásúaknak.

Végül nézzük az ambivalens előítéletesek csoportját. Ebben a klaszterben nagy arányban vannak azok, akik Budapesten élnek, ők érzik leginkább azt, hogy ez a világ egy magányos hely, és hogy vezetőre van szükségük. Ennek megfelelően az erőskezű vezetést is ők tartják a legfontosabbnak, a

cigányokkal szemben előítéletesek, és ők a legzártabb gondolkodásúak a többi csoport között. Nem tudnak állást foglalni imaginárius integráció tekintetében, viszont ők a legszélsőségebb nemzettudatú csoport, amelynek az ártó csoportoktól való félelme a legnagyobb. Úgy tűnik, hogy a nagyobb városokban és Budapesten azok között rejlik a Jobbik tartaléka, akik lecsúszott egzisztenciák, elidegenedettek és bizalmatlanok, deprivációjuk- és igazságtalanság-érzésük, rendpártiságuk, radikális önfelemlés igényük, homogén etnikai viszonyokat való követeléseik leginkább a Jobbik hívószavaira tehetik őket fogékonnyá.

Végül nézzük meg a listwise módszer miatt kimaradt elemek csoportjának jellemzőit, azokat, akik egyik klaszterbe sem kerültek be. Szocio-demográfiai szempontból elmondhatjuk róluk, hogy alacsony iskolai végzettségűek, hogy Budapesten vagy kisebb városokban élnek, inkább inaktívak és anyagi helyzetük is gyengének mondható.²⁰ Az egyenlőségpárti faktorról ez a csoport nem mutat szignifikáns összefüggést, viszont az SDO faktor átlaguk negatív, tehát inkább alacsony SDO szintet mutatnak.²¹ Nem érzik magukat elveszítettnek a világban, de vezérelvűek, szívesen vennék, ha egy erőskezü kormány vagy vezér irányítaná az országot. A többi csoporthoz képest inkább úgy érzik, hogy a magyarok 'nagy családjához' tartoznak. Az irredentizmust elutasítják, és nem gondolják, hogy különböző csoportok ártó hatása erős lenne Magyarországon. Az előítéletesség és a zárt gondolkodás sem jellemző rájuk.

A csoportok viselkedése mögött megbúvó magyarázó modell

Amennyiben magyarázó teret szeretnénk vetíteni a klasztereink mögé, diszkrimináló függvényeket kell létrehozunk. Ezek segítségével bebizonyíthatjuk, hogy az ambivalens előítéletes klaszterünk markánsan különbözik a többi csoporttól szociális dominancia orientáltsághoz köthető, radikális attitűdök tekintetében (Grajczár–Tóth 2012), legyen az a tekintélyelvűség, az outgroup elutasítás, vagy a sovínisza nemzetfelfogás.

Mivel a társadalmi státusz markánsan befolyásolja a szélsőségesnek tekinthető attitűdöket (Grajczár–Tóth 2012), első lépésben egy, a település méretéből, az iskolai végzettségből és a vagyoni helyzetből álló státuszfüggvényt hoztunk létre. A függvény pozitív végén a kistélepelesen élő alacsony státuszúak, míg negatív végén a budapesti magas státuszúak helyezkednek el.²² A diszkrimináló függvény klaszterenkénti átlagait vizsgálva elmondható, hogy a legmagasabb státusszal az SDO-sok, azután a funkcionalisták és az ambivalens előítéletesek rendelkeznek, míg a másik két klaszter alacsony státuszúnak mondható.

A következő lépésben az irredentizmus, a vezérelvűség és a cigányokkal szembeni előítéletesség főkomponenseit helyezzük be magyarázó változóként az elemzésbe, amelynek segítségével három szignifikáns függvényt (mintázatot) kapunk:²³ az első függvény pozitív vége az irredenta

²⁰ Itt csak a szignifikáns eredmények tárgyalására térünk ki ($P < 0,05$), továbbá az olyan eredményekéire, ahol az adjusztált reziduálisok magasabbak az abszolút értékben vett 2-es értéknél.

²¹ A részletes táblázatok megtalálhatóak a Mellékletben (M/3).

²² A táblázatok megtalálhatóak a Mellékletben (M/4).

²³ Habár a harmadik függvény Lambdája már elég magas, így is viszonylag csekély magyarázóerővel bír.

cigányellenességet (elsősorban a cigányokra vonatkozó kirekesztést), a második a tekintélyelvű irredentizmust (általános kirekesztést), a harmadik pedig a cigányellenes tekintélyelvűséget (paternalisztikus cigányellenesség) testesíti meg.

A diszkrimináló függvények klaszterenkénti átlagait együttesen vizsgálva elmondható, hogy az egyenlőségpártiak némi tekintélyelvűséget és egy kibogozásra váró, enyhe irredentizmusra irányuló hajlamot mutatnak, osztályalapú SDO-s klaszterünkre nem jellemzők e radikális attitűdök, némi problémát ugyan okoz a 2. és 3. függvény negatív értékeinek helyes értelmezése. Az SDO-sokra elsősorban a cigányokkal szembeni előítélet és az irredentizmus, míg funkcionalistáinkra csupán enyhén, inkább „átlagosan” mondhatók előítéletesnek, végül megállapíthatjuk, hogy az ambivalens előítéletes csoportra mindhárom szélsőséges attitűd jellemző.

Amennyiben a státusz diszkrimináló függvényt a fenti három diszkrimináló függvénnyel páronként szerepeltetjük, akkor néhány újabb függvény elemzése során pontosíthatjuk megfigyeléseinket. A státusz és az irredenta cigányellenesség (cigányokat kirekesztő) függvények együttes vizsgálata során két szignifikáns függvény jön létre, a magas és az alacsony státuszú kirekesztőké.

Az egyenlőségpártiak inkább alacsony státuszúak és nem kirekesztők, az osztályalapú SDO-s klaszterünknél az alacsony státusz mellett tapasztalható némi kirekesztésre irányuló hajlam, az ambivalens előítéletesek között találunk alacsony és magas státuszú kirekesztőket is, az SDO-sok magas státuszú kirekesztők, míg a funkcionalisták között inkább magas státuszú, toleráns embereket találunk.

A tekintélyelvű irredentizmus (általános kirekesztés) és a státusz függvények együttes vizsgálatakor is két szignifikáns függvény kapunk, az alacsony és a magas státuszú tekintélyelvű kirekesztőket. Az egyenlőségpártiak inkább alacsony státuszú, de a nem cigányokra vonatkozó, általános exkluzív nemzetfelfogást elfogadó kérdezettek csoportját alkotják, amelyet alátámaszt korábban bemutatott erős patriotizmusuk, integratív nacionalizmusuk is. Az osztályalapú SDO-s klaszterünk hasonló képet mutat, ambivalens előítéleteseinkre a magas státusz és az általános kirekesztésre való hajlam is jellemző, az SDO-sokra leginkább a magas státusz jellemző, de a tekintélyelvűség és az irredentizmus kombinációja nem, funkcionalistáinkra pedig egyáltalán nem jellemző ezen attitűdkombináció.

A patriarchális cigányellenesség és a státusz függvény együttes vizsgálata során szintén két szignifikáns függvény jön létre: az első pozitív végén az alacsony státuszú toleránsok, a második pozitív végén a szintén alacsonyabb státuszú tekintélyelvű cigányellenesek foglalnak helyet. Az egyenlőségpártiakra az alacsony státusz és egyfajta mérsékelt patriarchális cigányellenesség jellemző, az osztályalapú SDO-s klaszterünk e kombináció terén inkább alacsony státuszú toleránsnak mondható, ambivalens előítéleteseinkről és SDO-sainkról e kombináció vizsgálata során csak a magas státusz kristályosodik ki, funkcionalistáinkról pedig egyfajta átlagoshoz közelítő, inkább magas státusz, akikre egyáltalán nem, vagy csak elhanyagolható mértékben jellemző a patriarchális cigányellenesség.

A diszkriminancia-analízis eredményeit összefoglalva tehát elmondhatjuk, hogy az osztályalapú SDO-sokra és az egyenlőség-pártiakra is jellemző egyfajta kirekesztő gondolkodásmód, annak ellenére, hogy az átlagok tekintetében ezeknél a klasztereknél nem találtunk hasonló attitűdöt. A funkcionalisták klasztere inkább magas státuszú, és (ahogy korábban gondoltuk) nem jellemzőek rájuk azok az attitűdök, amelyekkel a többi klaszter (a saját elgondolása szerinti) hierarchiába vetett hitét igazolni tudja. Ugyan a funkcionista klaszter nem úgy tekint a társadalomra, mint egyenlő emberek hierarchia nélkül szerveződésére, ezt nem azokkal az ideológiákkal és attitűdökkel igazolja magának, amelyek szerint kirekeszthetők, alacsonyabb rendűnek tekinthetők bizonyos emberek származásuk vagy a társadalmi ranglétrán elfoglalt helyük alapján. Ha különbséget tesz, akkor az a neoliberális elveken és a piac kemény törvényein múlik: a megélhetésért folytatott harcban nincs könyörület, aki elbukik, az nem panaszkodhat, hiszen megérdemli a sorsát.

A két legradikálisabban gondolkodó csoportunkról megállapíthatjuk, hogy az SDO-sokra az irredentizmus és az előítéletesség igen, de a tekintélyelvűség nem jellemző, míg az ambivalens előítéletesek csoportjára jellemző egyedül, hogy mind a három hierarchia-támogató attitűdöt – a tekintélyelvűséget, az irredentizmust és az előítéletességet – elfogadja.

AZ ÚJ TEKINTÉLYELVŰSÉG KVALITATÍV VIZSGÁLATA SORÁN FELTÁRT LEHETSÉGES PSZICHOLÓGIAI MAGYARÁZATOK

Csepeli és munkatársai (2011) 2010 őszén kvalitatív vizsgálatot folytattak, hogy a kvantitatív kutatás által vizsgált jelenségek összefüggései még pontosabban megvilágíthatók legyenek. Ennek keretében egy nemzeti radikális szervezet vezetőivel és tagjaival csoportos interjút készítettek, majd három egyéni narratív interjút vettek fel – írják. Tanulmányunk nem tűzi ki magának célul, hogy részletesen bemutassa a kvalitatív vizsgálat eredményeit. Az interjúknak és azok Új tekintélyelvűségben szereplő elemzéseinek kizárólag azon elemeit mutatja be, amelyek azt példázzák, hogy a nemzeti radikális szervezet világnézetében fontos szerepet tölt be az a gondolkodási séma, amely szerint a saját csoport egyenlő emberek közössége, ugyanakkor a másik csoporttal alá- vagy fölérendelt viszonyban áll, tehát amely séma megjelenése azt bizonyítja, hogy a szervezet tagjai között az ambivalens előítéletesség attitűdje kulcsmomentumként érhető tetten.

Saját csoport – külső csoport

A kvalitatív vizsgálat eredményei azt mutatják, hogy a nemzeti radikális szervezet tagjai számára nem egyszerű az ingroup – és az outgroup – határvonalainak meghúzása. Annyi bizonyos számukra, hogy közösségük a világban egy kisebbség, míg a többség, azaz a világ többi része igen tagolt. Léteznek külső és belső ellenségek egyaránt, vannak nagyon ártalmas és kevésbé ártalmas outgroup tagok. Mindenesetre a szervezet megköveteli a tagoktól, hogy aktívan részt vegyenek a szervezet munkájában, és aki nem így tesz, az outgroup tagjává válik. Az egyik interjúalany (26 éves nő) ezt úgy fogalmazza meg, hogy nem a származás számít, hanem az, hogy „ha csatasorba kell állni”, és itt nem

feltétlenül puskára gondol – mondja, akkor az illető ingroup tag „ott álljon mellette az első sorban”, és ha valaki nem ezt teszi, akkor az nem „magyar ember”, megváltásra sem érdemes. Ugyanakkor azt is megtudjuk tőle, hogy „egyenlők a jogaink, egyenlők a kötelezettségeink”. (Csepeli et al. 2011:172–173) Az idézett interjúrészletből nem derül ki, hogy ez a szervezetre vonatkozó megállapítás-e, vagy a magyar nemzetről tett ideológiai kijelentés. Fontos észrevennünk, hogy megjelenik ebben az interjúrészletben az ambivalens előítéletesség egyik kulcsgondolata: aki hasonló hozzám, hasonlóképpen gondolkodik, azzal egyenlőséget vállalok, aki viszont nem úgy cselekszik, gondolkodik, mint én, azt kizárom a saját csoportból. A zárt gondolkodás tetten érhető a „multikulti” csoportról alkotott véleményben, amely szerint „a szokások, ízlések, értékek és nemi orientációk sokfélesége a „Mi” nézőpontjából tekintve elfogadhatatlan” (Csepeli et al. 2011:174). A szervezet tagjai azokra a kérdésekre, amelyek cigányellenességüket firtatták, kategorikus nemmel feleltek, és tagadták, hogy cigányellenesek lennének. Ugyanakkor elmondták, hogy a zsidókkal „problémájuk” van. Hangsúlyozták, hogy ha egy zsidó ember elsősorban magyarnak vallja magát, és csak másodsorban zsidónak, valamint magyar „érdeknek veti alá magát”, azzal nincsen „probléma”. Az országot kizsigerelő „cionista zsidóval” már annál inkább (Csepeli et al. 2011:175–176). A zsidókról alkotott vélemény megformálásánál megint a saját csoport identitás-képződésének vagyunk tanúi. Az interjúalanyok világnézetében magyarnak lenni tulajdonképpen egy genetikai determináció – írják az elemzők – ugyanakkor magyar lehet bárki, aki képes integrálódni, viszont ehhez el kell, hogy fogadja „a magyar emberek történelmét, a magyar emberek igazság-érzetét és keresését, összes fájdalmát” (Csepeli et al. 2011:178), vagyis akkor lesz magyar, ha olyanná válik mint ők, ami eleve nehézséget okoz, lévén meg kellene tagadnia zsidóságát, cigányságát, stb. A szervezet tagjainak identitásában a nemzet játszik kulcsfontosságú szerepet, és semlegesek a lokális környezet iránt, viszont a globalizált világgal szemben ellenérzést táplálnak – derül ki az elemzésből.

Hierarchikus gondolkodásmód

A tagok szervezet iránti gondolatait áthatja a „szolgálat etosza” (Csepeli et al. 2011:195) és a messianizmus. Ugyanakkor ez nem szolgálatot jelent, hanem olyat, ami „egészséges autonómiát” biztosít az egyénnek. A cél pedig az „organikus nemzeti identitás” helyreállítása az irredenta vízió mentén, amelyet egy módon lehet elérni, úgy, hogyha a nemzet „megszabadul az idegenektől” (Csepeli et al. 2011:196).

A hierarchikus világszemléletet és az ambivalens előítéletesség megjelenését a szervezet tagjainak a nők szerepéről alkotott felfogásában is tetten érhetjük. Szűken értelmezve ebben a világképben a nők feladata a háztartás – olvashatjuk az elemzésben – ugyanakkor a nemzetet a család metaforáján keresztül képzelik el. Ebben a világszemléletben a nemzet női szereplői, tehát az ingrouphoz tartozó nők a családi fészkek biztosítói, ugyanakkor a nő, mint anya a nemzet újratermelője és az ideológiák továbbadója is. Ezzel szemben az elemzők szerint a szervezet férfi tagjai közül az egyik interjúalany egyetértett azzal a gondolattal, hogy ha egy nő félrelép, akkor jogos őt megkövezni. Ebből a gondolatmenetből kiviláglik az ambivalens előítéletesség két kulcseleme: az ingrouphoz tartozó nő a családot összetartó, tisztességes asszony, aki az új tekintélyelvűség jelenségének hatására egyre

nagyobb teret kap, ugyanakkor tisztessége elvesztésével kikerül a saját csoportból, és ezért már nem jár neki az ingroup tagjait megillető bánásmód, sőt akár testi autonómiájához való jogát is meg lehet tagadni tőle.²⁴

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány igyekezett validálni azt a hipotézist, hogy a mai magyar társadalom egyik legszélsőségesebben gondolkodó része az ambivalens előítéletesek csoportja. Az elemzésekből kiderült, hogy e csoport érzi leginkább az elveszettség érzését és többek között emiatt az erőskezü vezetés fontosságát messzemenőig hangsúlyozzák. Ez utóbbi megfigyelés miatt arra kell következtetnünk, hogy ennek a csoportnak nem azonos a gondolkodási sémája a Csepeli és munkatársai (2011) által megfigyelt etnikai egyenlőtlenségeket támogató, de a tekintély tiszteletére épülő és az osztályalapú egyenlőtlenségeket elvető csoporttal. Jelen elemzés ambivalens előítéletes csoportja zárt gondolkodású, és erre a típusra jellemző leginkább a szélsőséges nemzettudat. Láthattuk, hogy a cigányokkal szemben leginkább az SDO-s és az ambivalens előítéletes csoport táplál negatív érzelmeket, és az „ártó csoportoktól” („zsidó nagytőkések”, „kommunisták”, „cigánybűnözés”) az ambivalens előítéletesek tartanak a leginkább. A diszkriminancia-analízis során kiderült, hogy az ambivalens előítéletesek csoportjára jellemző egyedül, hogy mind a három hierarchia-támogató attitűdöt (a tekintélyelvűséget, az irredentizmust és az etnikai előítéletességet, mint kirekesztő elképzeléseket) elfogadja.

Számos attitűd kapcsán figyelhettünk meg szélsőséges gondolkodásmódot az ambivalens előítéletes csoportnál. Ezek között néhány radikális attitűd is szerepel, amelyek megjelenése miatt e típus gondolkodása, ha nem is egy az egyben azonosítható, de rokonítható a szélsőséges/radikális pártok negyedik hullámaként értelmezhető Jobbik világképével. Az ambivalens előítéletesek csoportja, mint a legszélsőségesebb nemzeti érzelmű csoport nyilvánvalóan fogékony a Jobbik kínálta „erős magyar nemzet” képre, amelynek nemzeti gondolata alapvetően kirekesztő, és amelynek kirekesztő jellege teszi lehetővé az ilyen gondolkodásmód számára a cigányok és a zsidók bűnbakként való feltűntetését. A Jobbik nemzeti radikalizmusának további jellemzői közül az antiszemitizmus és a „cigánybűnözés” felemlegetése szintén megragadható volt az elemzésben az „ártó csoportoktól való félelem” elnevezésű főkomponensünk kapcsán, amely leginkább az ambivalens előítéletesekre volt jellemző.

Miután a Jobbik – többek között – a liberális demokratikus rend ellen lép fel, nem csoda, hogy nem támogatja az olyan demokratikus értékeket, mint a vélemények sokszínűsége és annak tiszteletben tartása. A kvalitatív másodelemzés eredményeiből kiderült, hogy a nemzeti radikális szervezet egyik közösségalkotó alappillére a hasonlóképpen gondolkodás, sőt ez a saját csoport, az ingroup határait jelöli ki, amelyek elválasztják azt az ellenséges outgrouptól. E világszemlélet elfogadásának alapfeltétele a zárt gondolkodás, amely szintén jellemző az ambivalens előítéletesek csoportjára. A kutatás eredményei továbbá arra is rávilágítanak, hogy a Jobbik vidéki plebejus pártként való

²⁴ Lásd erről bővebben Honneth (1997).

címkézése a jövőben megdőlhét, ugyanis a magyar társadalom közel egynegyedét alkotó ambivalens előítéletesek köre, és így – véleményünk szerint – a Jobbik legfőbb tartaléka a nagyobb városokból és Budapestről, illetve az ott élő magasabb státuszúak közül is rekrutálódhat.

Összefoglalva tehát azt mondhatjuk, hogy az elemzés hipotézise beigazolódott, valóban létezik az a szélsőségesen gondolkodó csoport a magyar társadalomban, amelyre a saját csoporton belüli egyenlőségek támogatása, valamint a más csoportokkal szembeni hierarchikus viszony támogatása a jellemző. E csoport gondolkodása rokonítható a magyar politikai paletta nemzeti radikális eszméket valló pártjának, a Jobbiknak az ideológiai rendszerével, és a Csepeli és munkatársai (2011) által vizsgált nemzeti radikális csoport gondolkodásmódjával. Mivel ez a típus a saját csoportot, mint hasonlóképpen gondolkodók közösségét fogja fel, így a más vélemények, világnézetek képviselőit kizárják abból, és az outgroupba „száműzik”. Ezáltal antidemokratikus álláspontot vesznek fel egy elvileg demokratikus értékeket hangoztató világban. A válság esetleges elhúzódásával e csoport frusztráltsága, elégedetlensége, kiábrándultsága a jövőben erősödhet, ezáltal egyre valószínűbbé válhat a rendszer-ellenes jobboldalra való aktív szavazói magatartásuk kialakulása.

IRODALOMJEGYZÉK

- Allport, G.W. (1999) *Az előítélet*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Altemeyer, R. A. (1988) *Enemies of freedom: Understanding right-wing authoritarianism*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Andorka R. (2006) *Bevezetés a szociológiába*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Angelusz R. – Tardos Róbert (2011) Régi és új törésvonalak, polarizáció, divergenciaspirál. In Tardos R. – Enyedi Zs – Szabó A. (szerk.) *Részvétel, képviselet, politikai változás*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány. 347–382.
- Balogh L. L. (2011) Totalitarizmus és politikai vallások. *Kommentár* 1, 75–85.
- Beck, U. (1983) Túl renden és osztályon? In Angelusz R. (szerk.) *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum.
- Csepeli Gy. (2002) Kinek a képe? In Csepeli Gy. – Örkény A. (szerk.) *Gyűlölet és Politika*, Budapest: Minoritás Alapítvány.
- Csepeli Gy. – Murányi I. – Prázsák G. (2011) *Új tekintélyelvűség a mai Magyarországon Társadalmi csoportok hierarchiájának látásvizsgálata*. Budapest: Apeiron Kiadó.
- Egedy G. (2010) A neokonzervatív állam, Thatchertól Cameronig. *Politikatudományi Szemle* 3, 26–44.
- Fábián Z. (1999) *Tekintélyelvűség és előítéletek*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Feldman, S – Stenner, K. (1997) Perceived threat and authoritarianism. *Political Psychology* 18, 741–770.
- Ferge Zs. (1996) A rendszerváltás nyertesei és vesztesei. In: Andorka R. – Kolosi T. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport 1996*. Budapest: TÁRKI, Századvég. 414–443.
- Gellner, E. (2004) A nacionalizmus kialakulása – a nemzet és az osztály mítoszai. In Kántor Z. (szerk.) *Nacionalizmuselméletek. Szöveggyűjtemény*. Budapest: Rejtjel.
- Grajczár I. – Tóth A. (2012) *Válság és változás: utak a jobboldali radikalizmushoz*. Budapest: L'Harmattan – Zsigmond Király Főiskola.
- Gyurgyák J. (2012) *Magyar fajvédők*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Habermas, J. (1986) *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest: ELTE.
- Honneth, A. (1997) Recognition and moral obligation. *Social Research*, 64(1). 16–35.
- Hroch, M. (2004) A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig: a nemzetépítés folyamata Európában. In Kántor Z. (szerk.) *Nacionalizmuselméletek. Szöveggyűjtemény*. Budapest: Rejtjel.
- Hutchinson, J. (2004): Etnicitás és modern nemzetek. In: Kántor Z. (szerk.) *Nacionalizmuselméletek. Szöveggyűjtemény*. Budapest: Rejtjel.
- Kinder, D. R. – Sanders, L. M. (1996) *Divided by colour: Radical politics and democratic ideal*. Chicago: University of Chicago Press.
- Kolosi T. – Sági M. (1996) „Rendszerváltás és társadalomszerkezet”. In Andorka R. – Kolosi T. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport 1996*. Budapest: TÁRKI, Századvég. 149–197.
- Krekó P. – Juhász A. – Molnár Cs. (2011) A szélsőjobboldal iránti társadalmi kereslet növekedése Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 2. 53–79.

- Lavine, H. – Burgess, D. – Snyder, M. – Transue, J. – Sullivan, J. L. – Haney, B. – Wagner, S. H. (1999) Threat, Authoritarianism and voting: An investigation of personality and persuasion. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 25. 337-347.
- Pratto, F. – Sidanius, J. – Stallworth, L. M. – Malle, B. F. (1994) Social dominance orientation: A personality variable predicting social and political attitudes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 67(4). 741-763. Elérhető: <http://nrs.harvard.edu/urn-3:HUL.InstRepos:3207711> Utolsó letöltés: 2015. 01. 22.
- Sidanius, J. – Pratto, F. (2005) *A társadalmi dominancia*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Smith, E.R. – Mackie, D.M (2002) *Szociálpszichológia*. Budapest: Osiris Kiadó.
- SIREN (2004) Socio-economic change, individual reactions and appeal of the extreme right. Final Riport, SIREN, 2004. szeptember, 24. Elérhető: ftp://ftp.cordis.europa.eu/pub/citizens/docs/eur22069_siren.pdf Utolsó letöltés: 2015. 01. 22.
- Spéder Zs. – Paksi B.– Elekes Zs. (1998) Anómia és elégedettség a 90-es évek elején. In Kolosi T – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 1998*, . Budapest: TÁRKI, 490-513. Elérhető: <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a882.pdf>, Utolsó letöltés: 2015. 01. 22.
- Tóth A. – Grajczár I. (2009) Miért olyan sikeresek a radikális nemzeti-populista pártok nagy társadalmi változások idején? In *Politikatudományi Szemle*, 3. 7-29. Elérhető: www.poltudszemle.hu/szamok/2009_3szam/tothandras-2009-3.pdf Utolsó letöltés: 2015. 01. 22.

MELLÉKLET

M/1. Táblázat: Van-e Önnek, illetve az Önök családjának háztartásában...

	Elemzés	Van	Nincs
Van: 250 ezer forintnál jelentősebb pénzintézeti megtakarítás?	946	16,4	83,6
Van: 2-5 évesnél újabb gyártású személygépkocsi?	969	13,0	87,0
Van: 3-5 évesnél régebbi gyártású személygépkocsi?	969	40,2	59,8
Van: automata mosógép?	972	86,6	13,4
Van: digitális fényképezőgép?	972	46,9	53,1
Van: másik lakóingatlan, nyaraló?	971	9,6	90,4
Van: mosogatógép?	972	13,9	86,1
Van: saját használatú mobil telefon ?	972	83,2	16,8
Van: saját vállalkozás, tulajdonrész vállalkozásban?	971	7,0	93,0
Van: szélessávú internet csatlakozás (adsl, kábel)?	971	49,0	51,0
Van: személyi számítógép?	972	56,9	43,1
Van: vezetékes telefon?	972	45,1	54,8

(Forrás: Konfliktus Monitor 2010)

M/2. táblázat.

A szociális dominancia orientáltság skála alapján létrehozott klaszterek és a főkomponensek átlagai

	Egyenlőségpárti	Funkcionalista	Ambivalens előítéletes	SDO-s	Versengő
Elvesztettség	-,40566	-,56678	,53213	,31066	-,13817
Vezérelvűség	,13913	-,39204	,20224	-,30662	-,21402
Zárt gondolkodás	-,18111	-,65861	,48717	,25915	-,17522
Imaginárius integráltság	,19922	-,17698	-,00256	-,16975	-,26463
Sovinizmus	-,35617	-,17456	,58188	,45462	-,28404
Cigányokkal szembeni előítélet	-,22221	-,34683	,22433	,46487	-,07069
Ártó csoportoktól való félelem	,22198	,05330	-,13569	-,06660	,00355
Egyenlőség párti faktor	,68490	-1,21535	,46266	-,74696	-,62019
SDO faktor	-,74994	-,86836	1,04299	,87825	-,11380

(Forrás: Konfliktus Monitor 2010)

	Eta	Eta négyzet
Elveszettség	,423	,179
Vezérelvűség	,231	,053
Zárt gondolkodás	,371	,138
Imaginárius integráltság	,178	,032
Sovinizmus	,418	,175
Cigányokkal szembeni előítélet	,276	,076
Ártó csoportoktól való félelem	,141	,020
Egyenlőség párti faktor	,796	,633
SDO faktor	,875	,766

(Forrás: Konfliktus Monitor 2010)

M/3. Táblázat: Az SDO skála klaszterezésének folyamatából kimaradt elemek átlagai

	Hiányzó elemek	Többi csoport
Elveszettség	,28236	-,03987
Vezérelvűség	,26493	-,03295
Imaginárius integráltság	,16090	-,02485
Sovinizmus	-,25396	,03015
Ártó csoportoktól való félelem	-,21797	,02746
SDO faktor	-,30442	,02530

	Eta	Eta négyzet
Elveszettség	,106	,011
Vezérelvűség	,093	,009
Imaginárius integráltság	,063	,004
Sovinizmus	,088	,008
Ártó csoportoktól való félelem	,077	,006
SDO faktor	,097	,009

(Forrás: Konfliktus Monitor 2010)

M/1. táblázatok. Diszkriminancia-analízis

Structure Matrix	
	Function
	1
Település mérete	0,979
Vagyon	-0,315
Mi az Ön legmagasabb iskolai végzettsége?	-0,214

(Forrás: Konfliktus Monitor 2010)

Functions at Group Centroids	
	Function
Klaszterek	1
Egyenlőségpárti	0,322
Osztályalapú SDO-s	0,344
Ambivalens előítéletes	-0,175
SDO-s	-0,444
Funkcionalista	-0,198

(Forrás: Konfliktus Monitor 2010)

Structure Matrix			
	Function		
	1	2	3
Sovinizmus	,936*	0,319	-0,148
Vezérelvű	-0,074	,928*	0,364
Cigányokkal szembeni előítélet	0,577	-0,218	,787*

(Forrás: Konfliktus Monitor 2010)

Functions at Group Centroids			
Klaszterek	Function		
	1	2	3
Egyenlőségpárti	-0,444	0,152	0,05
Osztályalapú SDO-s	-0,177	-0,242	-0,338
Ambivalens előítéletes	0,555	0,289	-0,046
SDO-s	0,632	-0,308	0,111
Funkcionalista	-0,28	-0,26	0,093

(Forrás: Konfliktus Monitor 2010)

Structure Matrix		
	Function	
	1	2
soviniszta, cigányokkal szemben előítéletes	,842*	0,54
alacsony státusz	-0,502	,865*

(Forrás: Konfliktus Monitor 2010)

Functions at Group Centroids		
Klaszterek	Function	
	1	2
Egyenlőségpárti	-0,543	0,023
Osztályalapú SDO-s	-0,338	0,2
Ambivalens előítéletes	0,571	0,138
SDO-s	0,815	-0,101
Funkcionalista	-0,149	-0,286

(Forrás: Konfliktus Monitor 2010)

Structure Matrix		
	Function	
	1	2
alacsony státusz	,972*	-0,236
vezérelvű, soviniszta	0,402	,915*

(Forrás: Konfliktus Monitor 2010)

Functions at Group Centroids		
Klaszterek	Function	
	1	2
Egyenlőségpárti	0,309	0,031
Osztályalapú SDO-s	0,261	-0,379
Ambivalens előítéletes	-0,086	0,354
SDO-s	-0,536	-0,101
Funkcionalista	-0,223	-0,187

(Forrás: Konfliktus Monitor 2010)

Structure Matrix		
	Function	
	1	2
alacsony státusz	,991*	0,137
cigányokkal szemben előítéletes, vezérelvű	-0,212	,977*

(Forrás: Konfliktus Monitor 2010)

Functions at Group Centroids		
Klaszterek	Function	
	1	2
Egyenlőségpárti	0,28	0,112
Osztályalapú SDO-s	0,382	-0,263
Ambivalens előítéletes	-0,158	-0,081
SDO-s	-0,502	0,005
Funkcionalista	-0,182	0,055

(Forrás: Konfliktus Monitor 2010)

„Akkor legitim/stabil az emberek szemében egy rendszer,
ha nincs más választásuk vagy alternatívájuk”

(Jost: 2003: 433-434)

ELŐJÁRÓBAN

A modern társadalmak kialakulásának és a felvilágosodás eszmerendszerének egyik legfontosabb vívmánya az egy nemzeten belüli társadalmi szolidaritás normává tétele, és ezzel a mindenki számára egyenlő esélyek megteremtésének támogatása volt. A modern nyugati társadalmakban a protestáns munkaerkölcs meritokratikus szemléletére és a kapitalizmusra épülő gazdasági rendszer az érdem alapú igazságosság és a szolidaritásra épülő méltányosság elveit a liberális demokráciára épülő jóléti állam segítségével egyeztetette össze a társadalmi felemelkedés egyenlő esélyeinek minél hatékonyabb megteremtése érdekében. A társadalmi szolidaritáson alapuló jóléti állam demokratikus rendszere az, amely az esélyek egyenlősítésének támogatása következtében többek között hozzájárul a megfelelően és igazságosan működő társadalom percepciójához, amely megakadályozza széles társadalmi rétegek lecsúszását, tartósan szegénysorba való kerülését. Ez az a modell, amely kiiktatja a rendszerből a túlságosan nagyfokú társadalmi egyenlőtlenségeket, ezzel elősegítve a társadalmi integrációt, elkerülve a társadalmak szétdarabolódását, anómiába, vagy akár szélsőséges rendszereket támogató pártok uszályába, végső soron „polgárháborús” helyzetbe süllyedését.

Azonban a társadalmi igazságosság egyszerre érdemalapúságra és szolidaritásra épülő liberális jóléti rendszerei az utóbbi két-három évtizedben roskadozni kezdtek szerte Európában. A friss kelet-európai demokráciák a rendszerváltozások utáni recesszió gazdasági sokkjának kiheverése érdekében hol korábban, hol később a forrásmegvonások közéjébe nyúltak, amelyek segítségével sok esetben sikerült stabilizálni a gazdaságokat, elérni azok növekedését. Magyarországon ilyen stabilizáló eszköz volt a Bokros-csomag, amelynek következtében a társadalom rezsijét legnagyobb arányban kitermelő középosztály kezdett magához térni, azonban a szegények helyzete nem javult, az egyenlőtlenségek a kezdeti javulás után 1997–98-at követően is tartósak maradtak, illetve tendenciózan növekedésnek indultak (Andorka 1996). Magyarországon a 2006-os évben elindult restriktív mély és tartós gazdasági-, foglalkoztatási-, és társadalmi válsággá fokozta a 2008-ban bekövetkezett gazdasági világválság, valamint a társadalom belső konfliktusai, a növekvő munkanélküliség, az infláció és

ennek következtében a középosztály széttzilálódása, a tartósan szegénysorban élők „kasztjának” felduzzadása, a legkülönbözőbb társadalmi rétegek folyamatos lecsúszását megakadályozni képes állam forráshiánya és tehetetlensége. A társadalomban tapasztalható egyenlőtlenségek mindezek következtében újra növekedni kezdtek, az életszínvonal visszaesett, a társadalmi, politikai, gazdasági és morális válság során a demokratikus intézményrendszerből, a politikából, a politikai pártokból, vagy az igazságszolgáltatásból, a társadalom igazságos és méltányos működésmódjából való kiábrándultság olyan méreteket öltött, hogy az komolyan fenyegette a liberális demokratikus berendezkedés jövőjét.

A kötet e fejezetében megvizsgáljuk az egyenlőtlenségek, a bizalmatlanság, a bizonytalanság, a „rendszer szintű” kiábrándultság alakulását, ha tetszik az anómiás viszonyok elterjedtségét és mindezek – a radikalizációhoz és a liberális demokratikus rendszertől való elforduláshoz és a Jobbik támogatottságához kapcsolható – következményeit az utóbbi évek társadalmi, gazdasági, politikai és morális válságával küszködő Magyarországon.

Célunk, hogy a Jobbik 2010-es sikerére adott magyarázatokat *kiegészítsük* egy nagyon sajátos, Magyarországon még gyerekcipőben járó elméleti keret, a *rendszerigazolás elméletének segítségével*. Ahogyan az erről szóló elméletben olvashatjuk (Jost 2003), az alacsony státuszú rendszerigazolók csoportja olyan gyenge sajátcsoport-kötődésű, objektíve kedvezőtlen helyzetű embereket foglal magába, akik saját biztonság-érzetük megteremtése érdekében a mindenkori társadalmi-politikai rendszert saját csoport- és egyéni érdekeik ellenére legitimálják, vagyis hagyományosan nem frusztráltak a nagyfokú társadalmi egyenlőtlenségek miatt, így nem is láznak ellene. Ahogyan az elnevezésük részben mutatja, ők a társadalomban egy olyan konzervatív szemléletű, funkcionista, rendpárti, a protestáns munkaerkölcsben hívő, a saját- és a csoport érdekét a rendszer érdeke alá rendelő klasztert alkotnak, amely minden anomáliája ellenére igyekszik fenntartani a status quo-t, továbbá egy erősnek tekintett, stabil rendszerbe vetett hitük szinte megtörhetetlen.

A Magyarországot sújtó, több mint fél évtizedes, 2009-ben a tetőpontján lévő társadalmi, gazdasági, politikai válság új helyzetet teremtett. Véleményünk szerint a kiábrándultság, a bizalom- és biztonsághiány, a kollektív relatív depriváció mértéke olyan méreteket öltött az új évezred első évtizedének végére, hogy az alacsony státuszú rendszerigazolók egy része – a szakirodalom szerint rájuk nem jellemző módon – radikalizálódhatott, elfogadhatta egy új, biztonságosabbnak, stabilabbnak és erősebbnek tűnő rendszer álmát, amely már 2009-ben megágyazhatott a Jobbik előretöréséhez, demokrácia-ellenes, új, autoritatív rendszert ígérő jelszavainak elfogadásának, egy új rendszer felépítésének igényének.

Vagyis azt feltételezzük a 2009-es társadalmi-gazdasági mélyponttal kapcsolatban, hogy egy olyan alsó határt súrolt a demokráciából, a politikai pártokból, vagy a demokratikus intézményrendszerből való kiábrándultság mérőőnya, amely miatt felfeslett a rendszer stabilitásának, legitimitásának szövete. A rendszerellenesség az egekbe szökött és a gyenge csoportkötődésű rendszerigazolók tömbje is olvadni kezdett, egy csoportjuk radikalizálódhatott, elfordulhatott a korábbi, roskadozónak tűnő demokratikus intézményrendszer támogatásától, az anómia szintje oly magasnak tűnhetett,

nem utolsó sorban a brutalizálódó politikai retorikai térben, hogy rájuk nem jellemző módon a radikalizáció jeleit, egy új rendszer támogatásának igényét mutathatták. Vagyis a Jobbik sikeresen szólíthatott meg rendszerellenes retorikájával válságos körülmények között egy olyan csoportot is, amelyről legkevesbé feltételeznénk a rendszer-ellenességet és a radikalizmust (Tóth–Grajczár 2011).

A különböző szociológiai és szociálpszichológiai elméletek – mint például a konfliktuselmélet, az öngizolás, a csoportpozíció, a társadalmi identitás, a szociáldarwinizmus és a szociális dominancia orientáció tézise, a legitimáló mítoszokhoz kapcsolódó elméletek, valamint az elitelméletek és a neoklasszikus elméletek – egy része szerint természetes az uralkodó csoportok hierarchiához ragaszkodó igénye. E teóriák azonban a társadalom kedvezőtlenebb pozícióban lévő tagjainak kismértékű rendszerigazolását feltételezik. A rendszerigazolás – elfogadható egyenlőtlenség és rendszerstabilitás esetén – konjunkturális időszakokban a társadalmi béke, míg válságos időszakokban a dezintegráció folyamatait erősíti. A szociális dominancia orientációnak, és a különböző válságok okozta változásokból pozitívan kikerülő nyertesek egyenlőtlenség-legitimáló folyamatainak – elsősorban az előző fejezetben körbejárt szociális dominancia orientáltság máig divatos elméletéhez köthetően – széleskörű szakirodalma van, a fejezet fókuszában ezért a rendszerigazolók nehezen megragadható, konzisztensen alacsony státuszú csoportjának viselkedése áll.

A kedvezőtlenebb helyzetű rendszerigazolók attitűdjeinek, szavazói hajlandóságának és pártpreferenciájának változása – még akkor is, ha a társadalomban kisebbségben vannak – indikátora lehet a rendszer instabilitásának és a markáns változás lehetőségének a politikai mezőben. Amennyiben radikalizálnak és nem a fennálló rendszert védik, komolyan lehet készülni a rendszer megingására, egy radikális rendszerváltozás esetleges kialakulására, hiszen ezek azok a társadalmi csoportok, amelyek utoljára adják fel a rendszer iránti szolidaritásukat.²⁵ Amellett, hogy a mély társadalmi, gazdasági, politikai és morális krízis következtében a Fidesz győzelme 2010-ben borítékolható volt, vélhetően csak kevesen számítottak a rendszerellenes Jobbik ilyen mértékű sikerére. A fejezet e jelenség megértéséhez próbál további magyarázatok segítségével kapaszkodót nyújtani.

Elemzésünk során az ISSP²⁶ 2009-es adatbázisának kvantitatív vizsgálata segítségével arra próbálunk meg fényt deríteni, hogy Magyarországon a válság mélyülésének időszakában melyek voltak azok a csoportok, amelyek a válságot és a dezintegrációt tovább mélyítő egyenlőtlenségeket legitimálták, kimutatható-e közöttük a konzisztensen alacsony státuszú rendszerigazolók csoportja, és igaz lehet-e Faye Crosby elképzelése alapján az a feltételezés, hogy a nagyfokú depriváció és a rendszer megingása következtében a rendszerigazolók is radikalizálódhatnak, új, stabilabb rendszert keresve maguknak? Ha az emberek igazságosnak és legitimnek érzik a rendszert, akkor annak stabilitását mindenáron meg akarják őrizni, védeni. John T. Josttal egyetértve azt feltételezzük, hogy *„a társadalmi válságok és bizonytalan helyzetek általában véve konzervatív, a rendszer igazolásának*

²⁵ Minél nagyobb a támadás a rendszer ellen, annál inkább védik azt az emberek. Lásd Jost (2003).

²⁶ ISSP = International Social Survey Programme.

irányában történő eltolódást eredményeznek, de csak akkor, ha a válság nem elég nagy a fennálló rendszer bukásához és valamilyen új status quo kialakulásához, amelyet azután igazolni és magyarázni lehet.” (Jost 2003: 564).

VÁLSÁG ÉS VÁLTOZÁSOK: ÚT AZ EGYENLŐTLENSÉGEK ÉS AZ EGYENLŐTLENSÉG-LEGITIMÁLÓ CSOPORTOK ATTITÚDJEINEK BEBETONÓZÓDÁSA FELÉ

Az egyenlőtlenségek időbeli változása

Az egyenlőtlenségek alakulásának vizsgálata két szempontból is elengedhetetlenül fontos a rendszerigazoló radikalizációjának megértése szempontjából: az egyik az, hogy a rendszerigazoló a szakirodalom szerint félnek az egyenlősítéstől, és az azzal járó felelősségvállalástól, irányításra vágnak, saját csoportjukat – gyakran nem tudatos módon – leértékelve „alulról” támogatják a társadalom hierarchikus berendezkedését, vagyis a rendszerváltás óta sajnálatos módon bebetonozódott markáns egyenlőtlenségek némiképp paradox módon megerősítik az egyenlőtlenségekbe vetett hitük igazságát, ezáltal a rendszerhez való ragaszkodásukat. Másrészt viszont a saját tartós depriváció élenkülése során a „nem megérdemelt”, tartós és igazságtalan egyenlőtlenségek, a meritokratikus szemlélet kiüresedése, és ezen keresztül az igazságtalanság érzése, a demokratikus intézményrendszerből való kiábrándultság olyan méreteket ölthettek, amelyek a rendszerigazoló egy részét elbizonytalaníthatták és/vagy radikális irányba terelhették.

A rendszerváltás után Magyarországon a társadalmi struktúra jelentősen átalakult, amely főleg a középosztályt érintette (Kolosi-Keller 2009). A társadalmi olló szélesebbre nyílt; az infláció, a munkanélküliség növekedése és a foglalkoztatottság visszaesésének következtében a szegénység fokozódása, a középosztály szétzilálódása, az egyre szélesebb körben megjelenő depriváció, a rosszlet percepciója, lecsúszás és bizalomvesztés érzése figyelhető meg (Andorka 2006). A recesszió hatására csökkent a gazdaság teljesítőképessége, ami egy szűk nyertes réteg, és nagyszámú vesztes csoport megjelenését eredményezte (Ferge 1996).

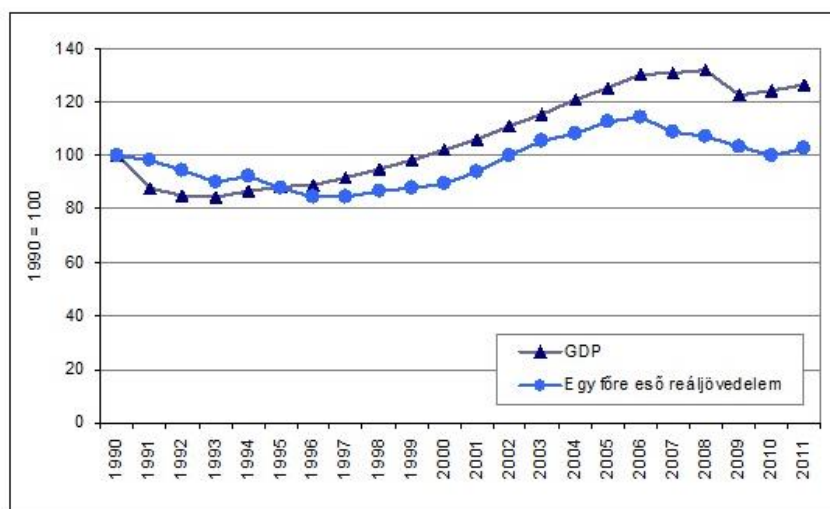
Gyakorlatilag az 1995-ben kezdődő kiigazítások 1997-ben kezdték éreztetni a középosztály felé pozitív hatásukat, negatív hatásai azonban a szegényebbeket fokozottan sújtották. A „Bokros-csomag” gazdaságélénkítő lendülete nagyjából 4-5 éven keresztül tartott ki, azt követően egészen 2006-ig, az újabb restriktív intézkedésekig, leginkább hitelekre alapozott növekedésről beszélhetünk (Matolcsy 2006).

2008 őszén a világméretű gazdasági válság első hulláma elérte Magyarországot is,²⁷ ami társadalmi egyenlőtlenségek számos dimenziójában éreztette hatását. A 2007 és 2009 közötti periódus a legtöbb jövedelmi mutató mentén az egyenlőtlenségek növekedéséről számol be, a Gini-index – az

²⁷ A válság, és annak hatásainak elemzéséhez Tóth István György felosztásához nyúlhatunk, aki szükségesnek látja a válság különböző periódusainak elkülönítését. Tóth István György a 2008-as év első felének időszakát fiskális válságként aposztrofálja, amelyet „virtuális” veszteség jellemez. A második periódust a forint árfolyam ingadozásából fakadó devizahitel emelkedése jelentette, amely korlátozta a fogyasztást, de nem jelent meg a jövedelem-eloszlást vizsgáló statisztikákban. Ezt tetézte a foglalkoztatottság visszaesése, a munkanélküliség növekedése és a restriktív gazdaságpolitika. Lásd: Tóth (2010).

átlagos jövedelemszintre érzéketlen mutatószám²⁸ lévén – ugyan nem változott jelentősen, de más mutatók egyértelműen jelzik az egyenlőtlenségek növekedését (Tóth 2010). Amennyiben összevetjük a GDP és a háztartások egy főre jutó reáljövedelmének alakulását Magyarországon, látható, hogy a kettő 1995-ben volt utoljára azonos mértékű. A GDP és a reáljövedelmek az ezredfordulót követően kettéváltak, eltérő ütemű növekedésnek indultak, a GDP a reáljövedelmek feletti értéket vett, és veszté azóta is fel. Ez a párhuzamos növekedésű tendencia azonban 2006-ban a kormány – az adóterhek növekedését maga után vonó – restriktív intézkedéseinek hatására megtört. A GDP 2006 és 2008 között csekély mértékben (egyes számítások szerint nem szignifikáns módon)²⁹ növekedett, ám 2009-ben jelentősen, a 2003-as szintre esett vissza. A 2008-as, válság által generált költségvetési megszorítások visszavetették a gazdaság teljesítőképességét. A reáljövedelmek 2006 és 2009 között szintén csökkentek, azonban míg a GDP 2010-ben növekedésnek indult, addig a reáljövedelmek 2010-ben az 1990-es szintre estek vissza, amelyet újabb csekély mértékű növekedés követett 2011-ig (Medgyesi–Tóth 2012). Összegezve megállapíthatjuk, hogy a gazdaság teljesítőképességének romlása nem a 2008-as válság beköszöntével, hanem korábban, már 2006-ban kezdetét vette, a reáljövedelem pedig 2009-ben a húsz évvel azt megelőző szintre süllyedt vissza.

1. ábra. A GDP és a háztartások egy főre jutó reáljövedelmének alakulása Magyarországon, 1990–2010 (1990=100) (Medgyesi–Tóth 2012:21)

Amennyiben a jövedelmi egyenlőtlenségek mérőszámait áttekintjük, látható, hogy az egyenlőtlenségek 2003 és 2007 között csökkentek, amely tendenciát megtört a 2008 és 2009 közötti időszak: a P90/P10 arány³⁰ folyamatosan növekedett 2007 óta, a Gini-index viszont közel azonos

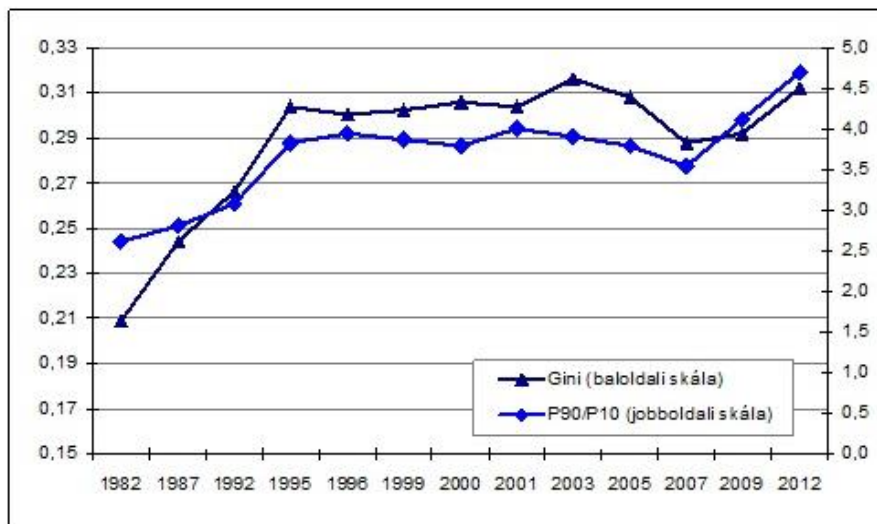
²⁸ A Gini-index, mint a Lorenz görbén alapuló mérőszám a jövedelemelosztás egyenlőtlenségét mutatja, 0 és 1 közötti értéket vehet fel, a 0 a teljes egyenlőséget, az 1 a teljes egyenlőtlenséget mutatja. Lásd bővebben: Keszthelyiné (2006).

²⁹ Vö. Tóth István György fentebb idézett tanulmányával.

³⁰ A P90/P10 a legfelső jövedelmi decilisbe tartozók „legszegényebb” tagjának és a legalsó jövedelmi decilisbe tartozók „legszegényebb” tagjának jövedelem arányát mutatja. A definícióról lásd bővebben: Forrás: Szívós–Tóth (2006)

szinten maradt 2007 és 2009 között, és csak 2009 után indult jelentős növekedésnek.³¹ A legfrissebb adatok alapján látható, hogy a Gini-index a 2003-as csúcshoz hasonló méreteket ölt, a P90/P10 arány pedig soha nem látott növekedést mutat (Medgyesi–Tóth 2012, 20–21)

2. ábra. Az egyenlőtlenségek hosszú távú alakulása az egy főre jutó háztartási jövedelmek alapján Magyarországon, 1982–2012 (Medgyesi–Tóth 2012:23)

Az egyenlőtlenségek átmeneti csökkenésére 2005 és 2007 között Tóth István György és Medgyesi Márton szerint a P50/P10 arány állandósága mellett a P90/P50 arány csökkenése szolgáltat magyarázatot: a magasabb jövedelmek csökkenése bújhat meg az egyenlőtlenségek (látszólagos) csökkenése mögött (Medgyesi–Tóth 2012, 20–23). A 2007 és 2009 közötti időszakban az eloszlás mindkét szélére érzékeny mutatók jelzik, hogy a jövedelmi olló még szélesebbre nyílt: a csökkenő P10/P50 arány az alacsonyabb jövedelemmel rendelkezők egyre romló helyzetét, a P90/P50 növekvő aránya pedig a magas jövedelműek mediánjövedelemtől való eltávolodását mutatják. Az S10/S1³² arány – jövedelemtömeg lévén – megmutatja, hogy a legalsó és legfelső jövedelmi decilisbe tartozók átlagjövedelme milyen arányban áll egymással. Az Eurostat EU-SILC felmérései alapján 2005 és 2009 között Magyarország 0,25-ös Gini értékkel rendelkezett, amellyel az Európai Unióban a közepes mértékű jövedelmi egyenlőtlenségekkel jellemezhető országok közé tartozik, ám ha a többi mutatót tekintjük a kép árnyaltabb: az egyenlőtlenségek növekedése, a szegénység fokozódása figyelhető meg. A legfrissebb 2012-es adatok a 0,3 körüli Gini-értéke a jövedelmi különbségek növekedéséről, válságos időkben történő bebetonozódásáról, tartósan magas szinten maradásáról árulkodnak (Medgyesi–Tóth 2012, 20–25).

³¹ Tekintve, hogy az idevágó szakirodalom a Gini-index sajátosságaiból adódóan a Gini-mutatószám értelmezésének óvatosságára int, megállapítható, hogy amennyiben más, érzékenyebb mutatókat veszünk figyelembe, a kép kissé ambivalens: az egyenlőtlenségek 2007 és 2009 között bebetonozódtak, és (azóta) további növekedésnek indultak a magyar társadalomban. Az egyenlőtlenségmutatók eltéréseiről lásd bővebben Tóth (2009:23).

³² Az S1 megmutatja, hogy a népesség legszegényebb tizede az összjövedelem hány százalékát birtokolja, az S10 pedig a leggazdagabbak összjövedelméből való részesedésének mérőszáma. Lásd erről bővebben: Havasi (2010).

2007 és 2009 között a középosztályból való lecsúszás, a szegények számának felduzzadása jelentős, ami mellett a gazdagok és a felső középosztály számarányának növekedése is megfigyelhető. Ez a tendencia 2012-ben is folytatódni látszik, a válság okozta szakadékok tovább mélyülése történik azóta is (Medgyesi–Tóth 2012).

A legfrissebb, az egyenlőtlenségeket különböző tényezőkre bontó tanulmány eredményei szerint a teljes egyenlőtlenség meghatározói közül az iskolai végzettség hatása a legerősebb, amelyet sorban a háztartásfő foglalkozási státusza, a településtípus, és a gyermekek száma követ. Az etnikai egyenlőtlenséget fontos megemlíteni, mint fokozódó problémát, ám ennek részletesebb tárgyalásától a dolgozat kötöttségei miatt eltekintünk.

Amennyiben kifejezetten a 2007 és 2009 közötti periódusra fókuszálunk, sokatmondó adat, hogy a relatív szegények aránya 12 százalékról 20 százalékra emelkedett. Legmarkánsabb változás a munkanélküli, vagy inaktív háztartásfők felbukkanása, amely egyértelműen együtt jár a szegénységgel (Medgyesi–Tóth 2012). 2007 és 2009 között a munkaerő-piacról származó jövedelmek csökkenése és a társadalombiztosítási ellátások (munkanélküli járadék, nyugdíj, gyes, gyed stb.), valamint a szociális jövedelmek (különböző segélyek, családi pótlék stb.) szerepének növekedése figyelhető meg (Tóth 2010).

Érdemes a hivatalosan bevallott jövedelmek alakulására is vetni egy pillantást. Blaskó Zsuzsa az APEH-nek (aktuális nevén Nemzeti Adó- és Vámhivatalnak) bevallott összevont és összesített jövedelmek alapján a jövedelemeloszlás és -egyenlőtlenség alakulását vizsgálta 1996 és 2009 között. A számított egyenlőtlenségi mutatók értéke közel *kétszer akkora*, mint a háztartás-statisztikai felmérések alapján. Az egyenlőtlenség 2007-ig tovább nőtt, 2008-ban és 2009-ben némiképpen mérséklődött az adóbevallási adatok alapján. A középosztály jövedelmi helyzete érezhetően romlott, ahogyan Blaskó Zsuzsa fogalmaz: *„az átlagos bevallott jövedelemmel rendelkező adózók minden évben felkerültek a 7. decilisbe, ami a magyarországi torz kereseti arányok súlyos negatív jelenségére utal: az adózók több mint 60 százalékának átlag alatti a bevallott jövedelme.”* A reáljövedelem tekintetében is visszaesés tapasztalható, amely 2007-től datálódik (Kovács 2011).

A szakirodalom beszámol a válságos időkben bekövetkező, a társadalmi struktúrában fellelhető szakadékok tovább növekedéséről, az underclass erőteljes megjelenéséről, amellyel párhuzamosan megjelent a középrétegnek egy olyan része, akik depriválódnak, és munkaerő-piaci bizonytalanságuk miatt a lecsúszás veszélye fenyegeti őket. A társadalmi struktúra alján lévők az alacsony foglalkoztatottság, a jövedelmi olló szélesedése, a szegregált iskolarendszer, a rossz egészségi állapot és a tipikus szegényfogyasztás miatt könnyen marginalizálódhatnak, a társadalom periferiájára szorulhatnak, a javakért folytatott harc pedig az antiszolidáris attitűdök kialakulásának kedvez (Ferge 2008).

A különböző 2009-es tanulmányok rávilágítanak arra, hogy a „tipikus szegény” már nem az idősek közül kerül ki, két-három gyermeket nevel, laza munkaerő-piaci kapcsolatai vannak, és községekben él (Tóth 2010).

A társadalmi egyenlőtlenségek Magyarországon leginkább a *jövedelmek egyenlőtlenségében*, valamint az egyenlőtlenségek percepcióiban (pl. relatív depriváció) mutatkoznak meg. Magyarországon, többek között a nagyra nyílt jövedelmi ollónak, és az európai viszonylatban alacsony életszínvonalnak köszönhetően a magas jövedelem ritka, ám annál értékesebb jószágnak számít. A társadalmi egyenlőtlenségek közül a jövedelmi egyenlőtlenség képezi a társadalom neuralgikus pontját, és ilyen módon a jövedelem és a vagyon számít a legerősebb státuszemelő tényezőnek, ami megnöveli a jómódúak magasabb pozíciókba kerülésének esélyét. A gazdasági tőke magas szintje – mint a társadalmi boldogulás alapja – széles körű lehetőségeket és hatalmat biztosít.

Empirikus kutatások bizonyítják, hogy a siker – megfoghatatlansága révén – kisebb „bűn” az emberek szemében a gazdagságnál. A rendszerváltás után a társadalom kettéosztottá vált a sikeres-sikertelen, nyertes-vesztes dimenzióban. A megérdemeltnek tartott sikereikre büszke nyertesekre meritokratikus, míg a vesztesekre többnyire egalitáriánus-etatista attitűd jellemző (Csepeli 2004). A mai, megváltozott viszonyok között a státuszinkonzisztencia miatt a társadalom – a magas iskolai végzettség viszonylagos alacsony presztízse okán – a magas jövedelemben láthatja a siker zálogát. Emögött az a szemlélet is megbújhat, hogy a magas jövedelem, a gazdagság érdem, az előrejutásban nemcsak a strukturális elemeknek (megfelelő kapcsolatok, korrupció) van szerepe, hanem a teljesítménynek, képességeknek is: a gazdagok – bár sokszor „ügyeskedve” – de „letettek valamit az asztalra” – gondolhatnánk.

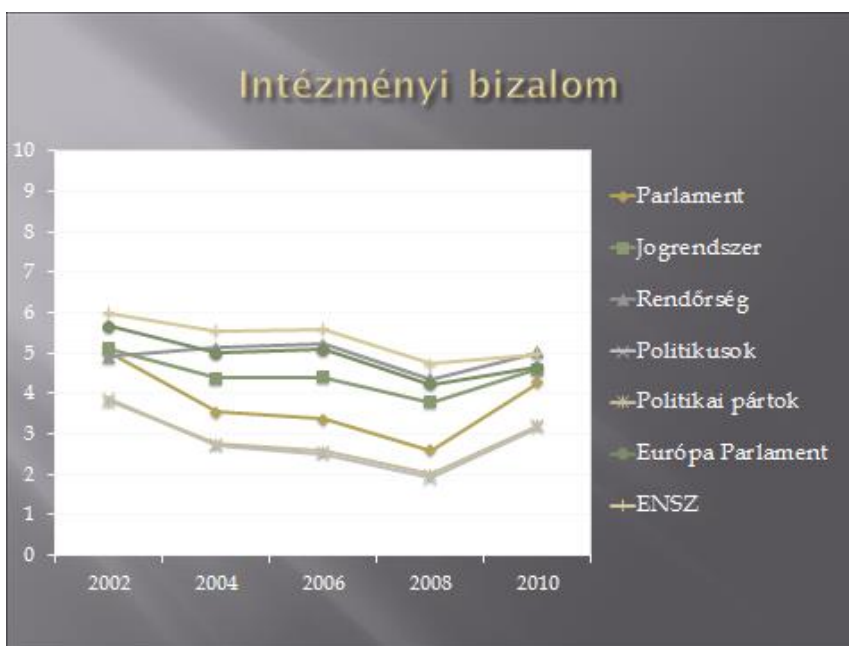
Az egyenlőtlenségekre és a deprivációra adott reakciók

Az egyenlőtlenségek növekedésének, a tartós depriváció érzésének fontos attitűdinális következményei vannak. A társadalmi egyenlőtlenségek túlzott mértékéért, a tartós deprivációért (2010-ben a kérdezettek kétharmada a „89-es változások vesztesének érezte magát) az emberek elsősorban a politikai „rendszert”, az államot, a társadalom-politikai és gazdasági berendezkedést, illetve a demokratikus intézményrendszert okolják. A PEW nemzetközi vizsgálat eredményeiből tudjuk, hogy a piacgazdaság támogatottsága a rendszerváltás körüli (1991-es) 80%-os szintről 2010-re 46%-ra esett vissza, a demokrácia támogatása pedig 74%-ról 56%-ra (Tamás 2010). Az emberek háromnegyede erőskezű vezetőt akart látni az ország élén (Tamás 2010). A fent említetteket kiegészítendő, vessünk egy gyors pillantást az European Social Survey (ESS) nemzetközi vizsgálat öt köre azonos, állandó blokkjainak tendenciaváltozásaira.³³ Úgy tűnik, hogy 2002 és 2008 között folyamatosan csökkent az abszolút értéken is alacsony demokratikus intézményi bizalom, különösen a parlament, a politikusok, és a politikai pártok megítélése zuhant nagyot, de a jogrendszerbe, vagy a rendőrségbe, valamint a nemzetközi szervezetekbe vetett bizalom is csökkenő tendenciát mutatott. Az általános bizalmatlanság és kiábrándultság a 2008-as válság kirobbanását követően érte el a mélypontját, 2010-re azonban szinte minden területen a mérsékelt optimizmus jelei mutatkoztak. Úgy tűnik, hogy a kormányváltással – bár nyilvánvalóan az adatfelvétel időpontjáig nagy változások nem következtek be az intézményrendszerben – mégis egy általános optimizmus és

³³ Saját számítások alapján.

bizalomjavulás figyelhető meg, noha a 10 fokú skálán a legpozitívabb értékelés így is csak az alacsony, 5-ös szint körül mozog.

3. ábra. Intézményi bizalom

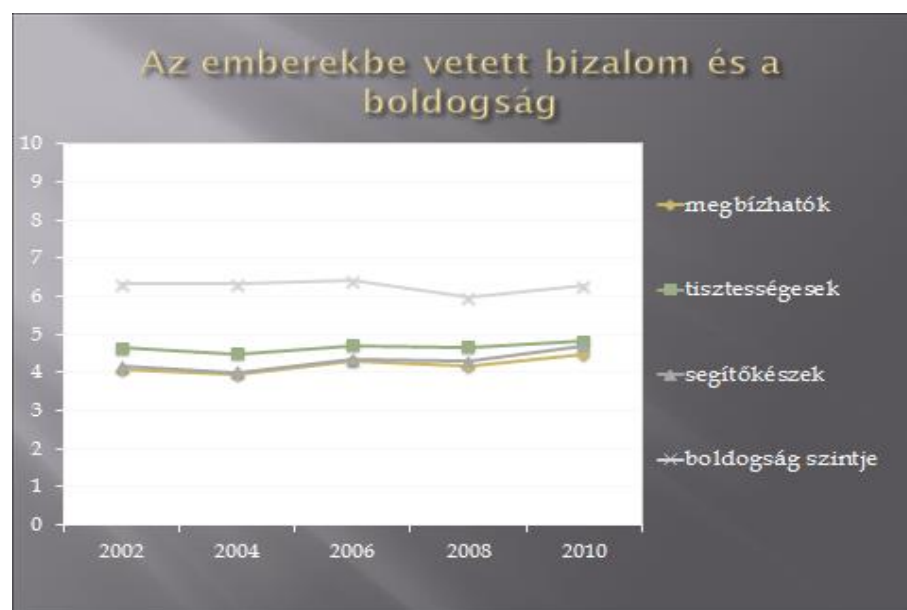
A gazdasággal, a kormány munkájával, az életszínvonallal, a demokrácia működésével, az oktatás és az egészségügy helyzetével kapcsolatban hasonló tendenciák figyelhetők meg. Az egészségügyet kivéve mindenütt a 2008–2009-es mélypont után az elégedettség ismét növekedni látszik, néhány esetben visszatér a 2002-es elégedettségi szintre, sőt meg is haladja azt, azonban az étellel való elégedettség kivételével (átlagosan a 6-os szint alatt) a 10 fokú skálán itt is a legbizakodóbb álláspont csak az 5-ös szintet éri el.

4. ábra. Országgal való elégedettség

Az emberekbe vetett bizalom folyamatos stagnálást mutat. Megdöbbentően alacsony az az átlagos szint, ahogyan az emberek a megbízhatóság, a tisztesség, vagy a segítőkészség dimenzióiban egymásra tekintenek, összességében az adatok úgy egyéni, mint társadalmi, politikai, intézményi bizalmi szinten nagyfokú anómiát mutatnak.

5. ábra. Az emberekbe vetett bizalom és a boldogság

Ahogy a Political Capital elemzői megjegyzik a DEREK-index (Krekó et al. 2011) konstruálásakor, a már rendszerellenesnek mondható „attitűdszélsőségesek”³⁴ aránya Magyarországon kiemelkedően magasra ugrott 2009-ben (a Gyurcsány kormány lemondásának időszakában), és a 2010-es – a választások után elvégzett – ESS felmérés időszakára csillapodott: *„A szélsőségesen rendszerellenesek aránya a magyar társadalomban az öt hullám során a következőképpen alakult: 12%–22%–33%–46%–20%. [...] A rendszerellenesség a munkanélkülieknél az átlag másfélszerese (29%), de a dolgozók körében is az átlagnál magasabb. [...] Míg a 2003-as adatfelvétel esetén még a falvakban élők voltak a leginkább előítéletesek, rendszerellenesek és értékeikben jobboldaliak, mostanra az előítéletesség és a jobboldali értékorientáció terén a városi lakosság „felzárkózott”, a rendszerellenesség pedig kifejezetten erősebb lett a nagyvárosokban. [...] Magyarország a négy kategóriából három esetében került dobogós helyre. Az előítéletesség és jóléti sovinizmus mértéke rendkívül magas (48%). A jobboldali értékorientáció 32 százalékos értékével ugyancsak az első helyre kerültünk. A negyedik kategória, a félelem, bizalmatlanság, pesszimizmus pedig csak a bolgár mintában magasabb.”* (Krekó et al. 2011).

Mindezen folyamatok, a rendszer lassú erodálódása komolyan felvetették a feltörekvő mérsékelt és szélsőséges pártok retorikájában is annak kérdését, hogy a rendszerváltozás után eltelt 20 esztendő demokratikus fejlődése kudarcnak tekinthető-e, annak anomáliáiért kollektív felelősség terheli-e az egész politikai elitet. Többek között ennek köszönhetően a mérsékelt és szélsőséges jobboldalon felmerült egy új, autoritativhoz hasonlatos rendszer bevezetésének „igénye”, a „rendszerváltás befejezése”, a liberális demokratikus rend meghaladása anakronisztikus módszerekkel, egyfajta premodern irányultsággal.

Azonban nem kizárólag a szigorúan jobboldalinak mondott oldalon jelentek meg az 1990-től 2010-ig tartó időszakot markánsan kritizáló vélemények, bár ezek – szemben a Jobbik álláspontjával – hangsúlyozottan nem liberális demokrácia-ellenes üzenetekhez konkludáltak. Tamás Pál egy konferencián felvetette, hogy az elmúlt húsz év fiatal demokráciája (a gazdasági- és politikai válság következtében) folyamatos legitimációs problémákkal szembesült, a modernizáló elit újfent megbukott, a rendszer weimarizálódott. Krémer Ferenc úgy gondolja, hogy senki nem vette komolyan a demokráciát és a demokratikus értékeket. A törvények megszegése, a korrupció, az adócsalás, a pártfinanszírozás elkendőzése mind-mind olyan kiábrándultsághoz vezetett, hogy fel lehet tenni a kérdést, hogy „akkor meg minek van egyáltalán szükség a demokráciára”? Laki László véleménye szerint klientúra-kapitalizmus alakult ki, vagyis mindenki zsákmányként tekintett a politikára, a gazdaságra, vagy a bürokráciára; szinte nem létezik a közjó, az államérdek, a nemzeti érdek, a jogállam, vagyis színlelt demokrácia van. Túl sok volt a vesztes és nagyon kevés a nyertes, és ezért az új liberális demokratikus rendszer képtelen volt legitimálni magát a saját eredményeivel.³⁵

³⁴ Az ún. attitűdszélsőségesek mérésének módszere – retrospektíve is – képes előrejelezni a szélsőséges, ez esetben jobboldali, pártok lehetséges előretörését azzal, hogy rávilágít rekrutációs bázisuk nagyságára, hiszen a például a jelenlegi, rendkívül nagy bizonytalanságot mutató választói környezetben valóban nehézkes általánosítani az eredményekből az egyes pártok támogatottságára. Ahogy a Political Capital munkatársai hangsúlyozzák, ott erősebb a szélsőségesesség kialakulásának valószínűsége, ahol korábban diktatórikus, és/vagy autoriter politikai rendszerek örökségét hordozzák magukon a demokráciák. Lásd Krekó et al. (2011).

³⁵ Forrás: http://nol.hu/belfold/megbukott_a_demokracia_

Az egyenlőtlenségek legitimációs formái

Visszatérve az egyenlőtlenség tárgyalásához szemügyre kell vennünk az egyenlőtlenségek legitimációját. A legitimációs formák alapvetően két típusba sorolhatók: a *funkcionális* legitimáció szerint a társadalmi előrejutásban az egyéni érdemeknek, teljesítménynek, képességeknek jut kiemelt szerep. A funkcionalista legitimáció együtt jár a fennálló jövedelmi egyenlőtlenségek elfogadásával. A másik típusba az *objektív strukturális okok* (pl. a szakképzettséget, magas iskolai végzettséget igazoló bizonyítványok, hatalmi és gazdasági okok) tartoznak (Róbert 2002).

A mai magyar társadalomban a legitimáció forrásai között megjelenik a teljesítmény- és érdemelvűség, azonban az ezzel foglalkozó kutatások eredményei alapján a funkcionalista megközelítés meritokrata tendenciája nem áll teljes mértékben párhuzamban a magyar helyzettel. A magyarhoz hasonló (félig-meddig) modernizált társadalmakat éppen ezért – Róbert Péter nyomán – az „álmeritokratikus” jelzővel illethetjük (Róbert 2002). A magyar társadalmi rendszer fenntartja az esélyegyenlőség látszatát, amihez egy meritokratikus szerkezetet és működésmódszert rendel. A percepciók szintjén ez azonban gyökeresen eltérően jelentkezik, a társadalmi ranglétrán való előrejutást illetően a kapcsolati tőke szerepét és a korrupció jelenségét is kiemelik az emberek, ami a sajátos magyar pesszimizmus, fatalista beállítódás megnyilvánulási formájaként aposztrofálható.

Az egyenlőtlenségek észlelésének és legitimálásának kortárs megközelítése az elemzésnek új dimenzióját vetíti előre: Raymond Boudon a klasszikus szociológiában jelen lévő, az egyenlőtlenségek és a megelégedettség közötti paradoxonra hívja fel a figyelmet (Boudon 1998). Boudon játékelméleti aspektusból közelíti meg az egyenlőtlenségekkel, és ezáltal a relatív deprivációval és a vonatkoztatási csoportokkal kapcsolatos jelenségeket. Runcimanra hivatkozva amellett érvel, hogy az emberek a számukra elérhető közelségben lévő dolgok után vágyakoznak. A viszonyítás tehát a vágy megvalósíthatóságának mértékétől függ. A játékelméleti megközelítés lehetőséget ad a versengés, rivalizálás jelenségének magyarázatára, amellyel a magyar kutatók egészítették ki a rendszerigazolás vizsgálatát.³⁶

Ahogy Boudon fogalmaz: „Az olyan helyzetekben, amelyekben a felfelé irányuló mobilitás ritka, a potenciális játékosok habozni fognak, hogy energiájukat egy nehezen megszerezhető előléptetésre fecséreljék. Így habozás nélkül, vagy anélkül, hogy tudnának róla, kváziszolidáris viselkedést fognak megvalósítani.” (Boudon 1998:70-72). A frusztráció különböző formákat ölthet: a nyertesek körében megjelenő, a nyereségkülönbségek legitimitását megkérdőjelező frusztrációtól kezdve a lemondó és veszekedéshez vezető frusztrációig. Boudon valószínűnek tartja, hogy az alacsonyabb státuszúak inkább a biztos nulla hasznot részesítik előnyben, mintha 50 százalék esélyük volna a nyereségre. „A társadalmi rétegek közti távolság csökkenése, *ceteris paribus*, a veszekedéssel járó frusztráció szintjének növekedéséhez fog vezetni.” (Boudon 1998:78).

Azt, hogy a frusztráció gyakran lemondáshoz vezet, bizonyítja Jon Elster is, akinek fő kérdése, hogy: „miért az egyéni szükséglet-kielégítés az igazságosság és a társadalmi választás kritériuma, ha magukat az egyéni szükségleteket a választást megelőző folyamat alakítja ki?” (Elster 1998:113). A

³⁶ Lásd erről a Fülöp Márta vezette „A versenyképesség egyéni, társadalmi és intézményes feltételei” című NKFP kutatást. Bővebben itt olvasható: Berkics (2008)

„savanyú a szőlő-effektus” az egyénnek az adott jószágról való lemondásáról szól abban az esetben, amikor tudja, hogy úgysem vehet részt az elosztásban, nem fog részesülni benne. Ez a kognitív disszonancia feloldásának egy lehetséges módja. Érdemes megjegyezni, hogy Elster „alkalmazkodó preferencia” néven említi a „savanyú a szőlő” jelenséget. Azt mondja, hogy az alárendelt csoportok tagjai gyakran teremtenek az alárendeltségüket, elnyomásukat igazoló ideológiákat. Ez azonban csak a status quo fenntartását szolgálja, maga az elnyomás nem az ő kívánságukra történt. Elster szerint az elnyomást nem feltétlen az elnyomásból hasznot húzó csoportok idézik elő, de a már kialakult helyzet bebetonozását az elnyomottak „megelégedni az azzal a kevéssel, ami van” attitűdjé biztosítja. Elster szerint az alacsony státuszúak a mindennapi megélhetés terhe alatt túlságosan nagy jelentőséget tulajdonítanak a jelennek, irracionális módon érzékelve azt (Elster 1998, 113).

A szegénységgel kapcsolatos diskurzus megkerülhetetlen eleme Herbert J. Gans teóriája, amely szerint az „érdemtelen szegények” pozitív látens funkciót is betöltenek a társadalomban. Egyrészt, mivel Gans szerint nyilvántartásba sem veszik őket, ezért javítják a munkanélküli statisztikákat, másrészt olyan sajátos fogyasztási szokásokkal rendelkeznek és olyan munkát végeznek, amelyre más társadalmi rétegek nem volnának hajlandók. Az „érdemtelen szegények” munkát adnak a médiamunkásoknak, íróknak, szerkesztőknek, orvosoknak, pszichológusoknak, szociológusoknak, szociális munkásoknak, azáltal, hogy kutatásuk tárgyául szolgálnak. Ugyanez a helyzet az egyházakkal és egyéb társadalmi intézményekkel: Gans úgy fogalmaz, hogy „...az érdemtelen szegények már csak létezésükkel igazolják az intézményi status quo-t”. Legitimálják továbbá az osztályhierarchiát és a társadalmi normákat, sőt bármikor „elővehető” univerzális bűnbakként funkcionálnak, akiken le lehet vezetni a társadalmi feszültségeket. Segítenek a politikai paletta különböző részein elhelyezkedő pártok fennmaradásában, amelyek saját értékrendjük legitimálására használják fel az „érdemtelen”, a társadalomból kirekesztett szegényeket (Gans 1992).

AZ EGYENLŐTLENSÉGEK ÉS A RENDSZER IGAZOLÁSA

A rendszerigazolás elmélete

A fennálló társadalmi rend és ezzel együtt az egyenlőtlenségek legitimálása kapcsán John T. Jost és Mahzarin R. Banaji³⁷ vezette be a *rendszerigazolás* fogalmát, amely ellentmond a mainstream amerikai pszichológia egyéni szintű vizsgálódásainak, valamint a pozitív önértékelés és saját csoport/kategória pozitív értékeléséről szóló elméleteknek. A rendszerigazolás (Jost 2003, 46) elmélete egy olyan folyamatra irányul, amely során az emberek személyes és csoportérdekeikkel szembemenően is legitimálják a fennálló társadalmi rendet (Jost–Banaji 1994:31). Az alacsony státuszúak egy része a saját csoportját, és önmagát ambivalens módon, gyakran öntudatlanul értékeli le, legitimálva ezzel a fennálló hierarchikus társadalmi rendszert, - berendezkedést.

Peter L. Berger és Thomas Luckmann hangsúlyozza, hogy „az intézményes világnak legitimációra van szüksége, vagyis arra, hogy lehetséges legyen „megmagyarázni”, illetve „igazolni” azt” (Jost 2003, 111. Fontos azonban megjegyezni, hogy Jost és Banaji „rendszer” fogalma nem szűkül le az intézményes világra, egyaránt magában foglalja a családokat, intézményeket, szociális csoportokat,

³⁷ Érdemes megemlíteni, hogy a Jost és szerzőtársaira nagy hatással volt professzoruk, William J. McGuire, a saját maga által perspektivista tudománypszichológiának keresztelt irányzat megalkotója. *Lásd erről bővebben:* Kiss et al. (2006)

kormányokat, és a természetben előforduló társadalmi viselkedést. Úgy fogalmazzuk: „A rendszerigazolás olyan pszichológiai folyamatra utal, melyben elfogadunk, megmagyarázunk és igazolunk bizonyos fennálló feltételeket, körülményeket, legyenek azok szociális, politikai, gazdasági, szexuális, vagy jogi jellegűek, egyszerűen azért, mert léteznek.”³⁸

A rendszerigazolás elméletének újszerűsége az egyén- és csoportszint konzisztenciájának megbontásában, illetve az igazolás tárgyául szolgáló helyzet, a status quo, és ezzel együtt az egész társadalmi-politikai rendszer fenntartásának különlegességében gyökeredzik. Az eddigi egyéni és csoportszintű, valamint a két szint viszonyát vizsgáló elméleteknél komplexebb, konfliktusokkal és ellentmondásokkal terheltebb kép bontakozik ki az egyéni, a csoport és a társadalmi rendszer közötti viszonyok tanulmányozásakor. A rendszerigazolás elméletének alapkérdése, hogy mi motiválja az egyént arra, hogy a fennálló társadalmi rend megtartására, igazolására, legitimálására törekedjen, és „tipikusnak mondható konfliktusos esetekben a társadalmi status quo megőrzését válassza?” (Hunyady 2003, 21). Az elmélet alkotói számára a legfontosabb kérdés ezek közül az, hogy az alárendelt, alacsonyabb státuszú csoportok („előnytelen helyzetet elfogadó emberek”) hogyan és miért fogadják el a rendszer egyenlőtlenségeit, hogyan láttatják saját helyzetüket méltányosnak, és fogadják el az előnyösebb pozícióval rendelkezők fölényét? (Hunyady 2003, 21–24).

Jost és Banaji az alávetett csoportok felfogásmódját hamis tudatnak titulálja (Jost–Banaji 1994). Úgy vélik, a társadalomban széleskörben elterjedt sztereotípiák tartalma az egyének csoportpozíciójától függ: a kedvezőtlenebb helyzetű csoportok önértékelése inkább alacsonynak és ambivalensnek mondható. Véleményük szerint az egyéni és csoportérdekekkel ellentétes rendszertámogatás hátterében a biztonságkeresés és ennek eszközeként az egyenlősítéstől való félelem, a változásokkal szembeni ellenállás, az igazságos világba vetett hit, és a hamis tudat jelensége húzódhat meg (Jost–Banaji 1994). A rendszerigazolást, mint alapvetően szociálpszichológiai jelenséget Magyarországon eddig zömében pszichológiai módszerekkel mérték, a szociológia azonban (a módszertani individualizmus szellemében) megfelelő eszközökkel rendelkezik a rendszerlegitimáció vizsgálatát illetően. (E kérdés elemzésére az ISSP 2009-es adatbázisa nyújtott lehetőséget, amelyről lásd bővebben a módszertani fejezetet).

A sztereotipizálás és a rendszerigazolás kapcsolata

Ahogy az előző fejezetben utaltunk rá, Jim Sidanius és Felicia Pratto szerint a társadalmi normák, illetve a hierarchia legitimáló mítoszok és sztereotípiák közti erős kapcsolat az egyenlőtlenségek bebetonozódásához és normává válásához vezethet: minél erősebb ez a kapcsolat, annál inkább e mítoszok mentén alakulnak ki a társadalompolitikai alapelvek (Sidanius–Pratto 2005, 102–125).

John T. Jost és munkatársai a sztereotípiák konszenzuális jellegét hangsúlyozzák, és úgy vélik, a sztereotípiák rendszerigazoló *ideológiai* funkciót töltenek be, azáltal, hogy a *széles körben elterjedt, normává váló sztereotípiákat* az egyes társadalmi csoportok elfogadják, *inkorporálják*. Ilyen sztereotípiák például az uralkodó csoportok rátermettsége, és a saját csoport társadalomirányító szerepének elvetése, amellyel legitimálják a fennálló hierarchikus rendet (Jost–Banaji 1994, 30–31).

³⁸ Tanulmányunkban nem térünk ki az esetleges episztemológiai problémákra, rendszernek tekintjük azt, amit az emberek annak gondolnak. John T. Jost és Mahzarin Banaji tág rendszerfogalmat használ, írásunkban mi elsősorban a politikai mezőben vizsgálódunk. Lásd Jost 2003, 31.

Hasonlóképpen John C. Turner az önsztereotipizáláson azt a folyamatot érti, amikor a self azáltal, hogy meghatározza mely csoport tagja, elkezd magára vonatkoztatni azokat a sztereotípiákat, melyek az adott csoporthoz „tartoznak”. Ezáltal beilleszkedik a csoportképbe. Amennyiben az önsztereotipizálást nem tudatos folyamatnak tekintjük, akkor megállapíthatjuk, hogy az egyén lényegében asszimilálódik a társadalom által kialakított jellemábrához (Hunyady 2005, 23).

A rendszerigazolás különféle formái alapvetően három dimenziót alkotnak. Az első a rendszer fenntartását és legitimitását szolgáló ideológiák *alátámasztása*, a második a társadalmi rendszer igazságtalanságának *tagadása*, a harmadik egy nagyobb rendszerbe való tartozás *transzcendens vágya*. A rendszerlegitimáció klasszikus formája egyaránt megnyilvánulhat a status quo alátámasztásában (szükséges, igazságos, legitim egyenlőtlenség), valamint egy külső csoport preferálásában (domináns csoportok tagjai megérdemelten töltenek be pozíciókat). A rendszer igazságtalanságának tagadása egyfajta fatalista beállítódást vetít előre (nincs jobb alternatíva, nem az állam dolga és felelőssége a megoldáskeresés), amely az egyenlőségtől való félelmet, a változásokkal szembeni ellenállást, valamint az egyenlősítés ellenzését foglalja magába. A harmadik rendszerlegitimáló kategória, a biztonságkeresés által motivált (transzcendens) vágy,³⁹ egy nagyobb, az egyént túlélő rendszerhez tartozás igényében, és ezzel együtt a biztonságra törekvésben ragadható meg (Jost 2003).

A rendszerigazolás több (elméleti és empirikus) kutatási irányvonal eredményeinek szintézisére törekszik, integrálni kívánja többek között a társas identitás, az igazságosság, az ideológia és a hamis tudat marxista-feminista elméleteit.

A társas identitás szerepe a rendszer legitimációjában

A rendszerigazolás kiegészíti a társas identitás és az előző fejezetben említett szociális dominancia teóriáit, új tartalmakkal tölti fel az ezen elméletben használatos fogalmakat: a státuszt, a hatalmat, az észlelt legitimitást, a rendszer stabilitását, a hierarchia erősödését, a legitimáló mítoszokat, az ideológiai konszenzust és a status quo-t. A rendszerigazolás nemcsak kiegészíti, hanem helyesbíti is a másik két „előelméletet”: „*a társadalmi rendet nem valami olyasminek tekinti, amit az egyik csoport rákényszerít a másikra, hanem olyan kollaboratív pszichológiai és ideológiai folyamatnak, amelynek során az egyenlőtlenség meglévő struktúráit a társadalom egy része elfogadja, igazolja⁴⁰, még a status quo által leghátrányosabban érintettek is.*” (Jost 2013:419). A rendszerigazolás a társas identitás elmélethez hasonlóan nemcsak egyéni és csoportszintű magyarázatokat, hanem a társadalmi rendszer működéséhez szükséges ideológiai és strukturális szükségleteit is figyelembe veszi. John T. Jost, és egyéb rendszerigazolással foglalkozó szerzők – Jim Sidanius és Felicia Pratto szociális dominancia elméletével szemben – elvetik az egyenlőtlenségek szociobiológiai okokkal való magyarázatát. (Jost 2013, 421–428).

A rendszerigazolás három szinten vizsgálódik: az egyén szintjén az önigazolás, mikroszinten a csoportigazolás, és makroszinten a rendszerigazolás jelenségét, azok (in)konzisztenciáját,

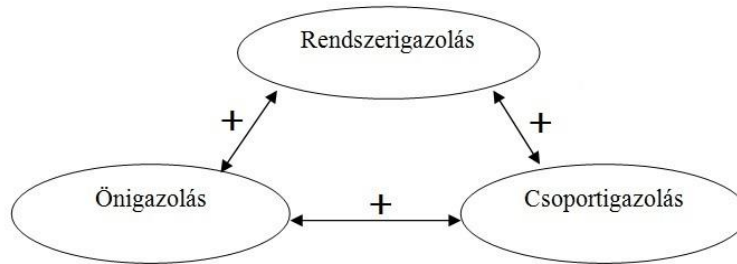
³⁹ Lásd például a „terror menedzsment” jelenségét, amely a deviáns csoportok leértékelésében, és tipikus rendszerigazoló sztereotípiákban nyilvánul meg. Bővebben: Jost 2003, 488–500).

⁴⁰ Ez az igazolás azonban nem feltétlen tudatos módon megy végbe, feltételezésünk szerint az alacsonyabb státuszúak felettes énje beépíti a társadalom által közvetített sztereotípiákat, és ez vezet(het) látens módon az saját csoport leértékeléséhez.

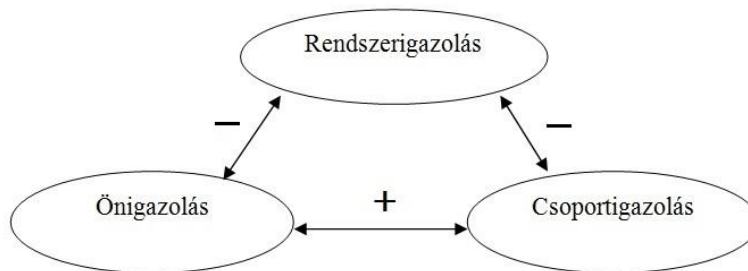
ellentmondásait igyekeznek feltárni. Az öngazolás definíciója szerint az egyének önmagukról alkotott kedvező képének szükségességét takarja: „...egyéni cselekvőként értékesnek, igazoltnak és legitimnek érezzék magukat” (Jost 2003:425). A csoportigazolás a társas-identitás teóriájának központi fogalma, a saját csoportról alkotott kedvező kép fenntartásának vágya a fő hajtóerő, valamint az egyén és/vagy más csoporttagok cselekedeteinek igazolása, védelme. A rendszerigazolás azokkal a status quo igazolásába, legitimálásába, igazságossá tételébe vetett hit episztemikus, pszichológiai, ideológiai szükségleteivel foglalkozik (Jost 2003:430–431).

A magas státuszú (domináns) csoportok esetében az igazolás mindhárom szintjére irányuló motívumok konzisztenciát mutatnak, míg az alacsonyabb státuszú csoportok számára a fennálló rendszer ideológiai támogatása gyakran önértékelésük és csoportértékelésük csorbulását eredményezi. A rendszerigazolás pozitív kapcsolatot mutat az ön- és csoportigazolással a magas státuszú csoportok tagjainál, míg az alacsonyabb státuszúak esetében ez a viszony negatív, ahogyan azt az alábbi ábrák szemléltetik (Jost 2003).

3. ábra. „A magas státuszú csoportok tagjai között az öngazolás, a csoportigazolás és a rendszerigazolás motívumai kiegészítik egymást.” (+++ kapcsolat) (Jost 2003, 433).

4. ábra. „Az alacsony státuszú csoportok tagjai között az öngazolás, a csoportigazolás és a rendszerigazolás motívumai között konfliktus van.” (-+ kapcsolat) (Jost 2003:433).

A saját csoport hátrányos helyzetének és alacsonyabb státuszának tagadása mögött társadalmi identitás elmélet szerint az húzódik meg, hogy az alacsonyabb státuszú egyének saját társadalmi identitásuk kompenzálása (pozitív énképvédelem) érdekében nem vesznek tudomást az objektív státuszkülönbségekről. Az énvédő mechanizmus az egyenlőtlenségek bebetonozódásához vezethet, amennyiben a lázadás, fejlődés, változtatni akarás gátjaivá válik. Példaképpen említhető, hogy a változtatást Magyarországon gyakran megnehezíti a hazai társadalomra jellemző fatalista beállítódás is: az emberek úgy érzik, hogy a tiltakozások, társadalmi megmozdulások feleslegesek, vagy csekély sikerrel kecsegtetnek, ami az aktuális politikai rendszer legitimációját okozhatja. A változások

sikertelenségébe vetett (hamis) hit – amely bizonyos szempontból tanult tehetetlenségnek tekinthető – miatt az egyének gyakran meg sem kísérik a számukra kedvezőtlen rendszerrel való szembefordulást. Egy másik lehetséges ok a tiltakozás elkerülésére a „pluralisztikus tudatlanság” jelensége, ami szerint az emberek azért nem fordulnak szembe az elnyomással, mert úgy érzik tiltakozásuk kínos, így e viselkedés kerülendő (Jost 2003, 289). A hamis tudat újabb megnyilvánulási formája a hosszadalmas tiltakozás kimerítő voltára vonatkozik:

„...amikor a szerveződések elérnek egy bizonyos sikert, a mozgalmat vezető tömegek mozgósítása alábbhagy, és a szerveződés vezetőségére hárul, hogy folytassa a társadalmi változások szorgalmazását. A szerveződés vezetősége, amint elfoglalja a helyét, önmaga fenntartásával kezd foglalkozni, míg végül a hagyományos elit intézményekhez fordul pénzért és támogatásért, miközben eltompul a mozgalom harcias szelleme” (Jost 2003, 289).

A társadalmi tudat a társadalmi rendben elfoglalt pozíciót tükrözi, és ennek megfelelően az egyenlőtlenség reprodukcióját szolgálja. Interperszonális szinten az egyénekben a másik által betöltött szerepeknek és elfoglalt pozíciónak megfelelő benyomások alakulnak ki, amelyek csoportszinten a csoportközi viszonyok státuszkülönbségeinek legitimálására szolgálnak. A társadalmi szerepeket és a státushierarchiában elfoglalt pozíciót az egyének gyakran belső attribútumoknak tulajdonítják, és ennek megfelelően az előnyösebb helyzetben lévőket kompetensebbnek perceptálják. Ez a társadalmi rendszer stabilitását támasztja alá, a rendszert az egyének a törvényesség, igazságosság, megváltoztathatatlanság illúziójával ruházzák fel (Jost 2003, 289)

Az igazságos világba vetett hit hamis tudata, a kognitív konzervativizmus és az igazságossági elvek szerepe a rendszer legitimációjában

A világ igazságosságába vetett hit nagymértékben támaszkodik a marxi hagyományokból kinövő, manapság mellőzött, ám a társadalmi rendszer- és az egyenlőtlenségek legitimációjának szempontjából kiemelt jelentőségű *hamis tudat* jelenségére. Az eredeti definíció a(z hátrányos helyzetű) egyének hamis politikai tudat(osság)ára irányul, amelyet a saját csoportérdekekkel szemben az uralkodó csoport érdekeivel való (öntudatlan) azonosulás jellemez (Jost 2003, 277) A fogalmat később az analitikus marxista és feminista elméletek tovább tágitották, a hamis tudatnak többféle megnyilvánulási formájára világítottak rá.⁴¹ Mannheim a hamis tudat fogalmát az ideológiák felől közelítette meg. Az etika, a lelki önértelmezés, valamint a világban való tájékozódás terén kategorizálja az emberi tudat torzításait. Az etikai alapú hamis tudat a rigid normákból fakad, amelynek az egyén képtelen eleget tenni. Az önértelmezés területén a hamis tudatot az újfajta lelki reakció és a fejlődés gátjaként aposztrofálja, amely az önmagunk és a világ által képviselt realitás elől való menekvésben nyilvánul meg, legyen szó „eldologiasításról”, „romantizálásról” vagy „idealizálásról”. A világban való tájékozódás az ismeretek hiányával vagy azok téves volta miatt képződő hamis tudatot foglalja magában (Mannheim 1996, 111–114).

⁴¹ Lerner munkája mérföldkőnek számít e tekintetben. Lásd Lerner 1980.

A modern meghatározások az egyenlőtlenségek legitimációja köré épülnek: az alárendelt csoportok tudata hamisnak tekinthető, amennyiben e csoportok tagjai olyan téves hiedelmek elfogadására kényszerülnek, amely saját elnyomottságuk bebetonozásához vezethet. Önostorozó percepcióik alapján némely esetben úgy érezhetik, hogy ők egy alacsonyabbrendű csoporthoz tartoznak, és a kialakult helyzet („megérdemelt sors”) megváltoztatására képtelennek érzik önmagukat. Az önleértékelés és önkritika külső csoport-preferenciához vezethet. A hátrányos helyzet és az elnyomottság tagadása, a változásokkal szembeni ellenállás, az elnyomó normákhoz való adaptáció, az attribúciós torzítások pedig az igazságtalanság tagadásának, a társadalmi változásokba vetett hit megkérdőjelezésének és ellenzésének attitűdjét válthatják ki (Jost 2003,296). A hamis tudat (ideológiai fogalmának a szociálpszichológiára átültetett formája) tehát egyrészt a valósággal (tényekkel) szembeni ellentéteken, másrészt az egyén vélt és valós társadalmi érdekei közötti diszkrepancián alapul (Mannheim 1996).

A hamis tudat megnyilvánulási formáit illetően (Jost szerint) a „fatalizmus” és a „hamis felelősségtulajdonítás” tekinthető alaptípusoknak. A status quo bebetonozása, a változásoktól való félelem, az alávetettség és igazságtalanság érzésének gyakori hiánya, az elnyomóval való azonosulás, valamint a társadalmi szerepek és státuszok igazolása új dimenziókat nyit meg a hamis tudat vizsgálatához. Központi motívumnak a biztonságkeresés tekinthető: tulajdonképpen minden, a rendszerlegitimációval és rendszerkritikával kapcsolatos attitűd a bizonytalanság elkerülésére épül. Adrian Furnham kimutatta, hogy a nagymértékű faji egyenlőtlenségekre épülő társadalmakban az igazságos világba vetett hit nagyobb méreteket ölt: minél elnyomóbb és kegyetlenebb a társadalom, annál nagyobb az esélye a rendszerigazoló magatartás kifejlődésének, mivel mindinkább igazolni kell azt, hogy ami van az helyes (Jost 2003,282–298).

A társadalmi egyenlőtlenségek következtében az embereket az egyenlőtlenségek legitimációjával kapcsolatos percepciók és konzervatív reakciók jellemzik (jogos egyenlőtlenség illúziója), és ennek következtében hajlamosabbak az egyenlőtlenségek fenntartására. A *kognitív konzervativizmus* elősegíti a hamis tudat kialakulását, ugyanis az egyén annak érdekében, hogy igazságosabbnak lássa a körülötte lévő világot, az információfeldolgozás során torzításokat alkalmaz. Ennek több módja is lehet, például szelektíven figyeli az adatokat, csak részinformációkat ragad meg, a múltbéli eseményekre torzítva emlékszik vissza (Jost 2003).

A rendszerigazolás elmélete az egyének projekció, biztonság, engedelmisség iránti szükségletét hangsúlyozza. Az önigazolás közvetlenül a konzervativizmus hajtóerejét adja, csakúgy, ahogyan a csoport- és rendszerigazolás pszichológiai alapja előszeretettel szolgál a jobboldali ideológiák, mint a konzervativizmus bázisaként. A kognitív disszonancia elmélet alapján az alacsonyabb státuszú csoportok tagjai bizonyos körülmények között a domináns, magas státuszú csoportok tagjainál is inkább szorgalmazzák a rendszer igazolását. Jost úgy véli, hogy ha ilyen fajta motiváció valóban megjelenik ezeknél a csoportoknál, akkor – mivel ők a hierarchia alsó felében helyezkednek el – számukra szükséges leginkább a rendszer igazolása, magyarázata, racionalizációja (igazságos világ, legitim rendszer, megérdemelt pozíció, protestáns munkaetika). A disszonancia-redukció egyik

formája a rendszerigazolási motívumok felerősítése, ahogyan a próbatételek is erőteljes lojalitást váltanak ki az egyének nehézségeket felállító csoport iránt (Aronson 1959).

Az emberek az egyes politikai ideológiákat önértékük érvényesítésének érdekében sajátítják el. „Konkrétan, számos, általunk integrálni kívánt elméletben bukkan föl az a gondolat, hogy a konzervativizmussal együtt járnak a félelem, a fenyegetettség, és a bizonytalanság leküzdésére irányuló motívumok, s hogy ezek a motívumok erősebben vannak jelen a hátrányos helyzetű, vagy alacsony státusú csoportok tagjai között. Ennek eredményeképpen a kedvezőtlenebb helyzetűek bizonyos körülmények között magukévá tehetnek jobboldali ideológiákat, hogy ezáltal csökkentsék a félelmet, a szorongást, a disszonanciát, a bizonytalanságot és az instabilitás érzését..., míg az előnyös helyzetűeket az önérték és a szociális dominancia fordíthatja konzervatív irányba.” (Jost 2003, 538). A konzervativizmus pedig – történelmi perspektívából olyan ideológiai nézetrendszer, amely magába foglalja a rend és stabilitás iránti vágyat, a forradalmi változások helyett a fokozatos változások, vagy éppen a változatlanosság igényét, idealizálja az autoritásfigurákat, a társas normák fenntartását kívánja és a devianciák szankcionálását, a gazdasági és társadalmi egyenlőtlenség elfogadását (Jost 2003, 539).

Az igazságossággal kapcsolatban az egyének különböző elveket fogadnak el mikro- és makroszinten (Örkény 1997). A társadalmi igazságosság meghatározása egyaránt magába foglalja a tágabb, rawls-i klasszikus, a javak elosztási elveire irányuló-, illetve a szűkebb milleri definíciót. Utóbbi szerint „a társadalmi igazságosság egy olyan politikai felfogás, amely kiemelt szempontként kezeli a társadalmi egyenlőtlenségek hátrányos következményeinek a tompítását, azon társadalmi feltételek megteremtését, amelyek az állampolgári egyenlőség eszméjét, illetve a társadalmi szolidaritás elvének az érvényesítését szolgálják.” (Örkény–Székelyi 2011, 9). Az igazságosság magva az esélyek egyenlőségének elvében, és a hátrányos helyzetűek lehetőségeinek javításában, és a hátrány kompenzálásában keresendő (Örkény 1997). Az igazságossági elvek társadalmilag konszenzuálisnak tekinthetők, ám ezen ideológiák közötti versengés gyakran a társadalomban uralkodó értékek sorrendjének megváltozásához vezet (szabadság, egyenlőség, szolidaritás és a meritokrácia közötti konfliktus).

Örkény Antal és Székelyi Mária az igazságosság kutatásával kapcsolatos tapasztalatait egy elméleti tipológia tükrözi legjobban, ahol két dimenzió mentén négy típust különítettek el: az etatista egalitáriánust, a fatalistát, a méltányos meritokratikust és az individualistát. A tipizáció alapját jelentő két dimenzió a külső-belső meghatározottság, illetve az igazságossági elvek normatív-instrumentális beágyazottsága köré épül.

5. táblázat. Az igazságossági elvek elméleti tipológiái

Dimenzió	Normatív	Instrumentális
Külső beágyazottság	Etatista egalitáriánus	Fatalista
Egyéni meghatározottság	Méltányos meritokratikus	Individualista

Forrás: Örkény Antal – Székelyi Mária (2011) *Az igazságosság labirintusaiban*, Sík Kiadó, Budapest, 23.

Az első dimenzióban az egyéni döntést (külső) vagy rendszerszintű magyarázatok, vagy az egyéni élethelyzetekben elfogadott elvek orientálják. A második dimenzióban az igazságossági elvek egyaránt meghatározhatók politikailag, kulturálisan rögzült, tradícióvá vált, lassan változó normákként, illetve sebesen változó ideológiák, nézetek versenyeként (attól függően melyik kínál jobb megoldást).⁴² Az etatista egalitáriánus nézetekkel rendelkező emberek (KN) az egyenlősítés mellett állnak, az igazságosságba vetett hitük erős, reálisan érzékelik, hogy az emberek nem indulnak egyenlő esélyekkel az életben, az esélyegyenlőség megteremtését az állam feladatának tartják. Az igazságtalanság fatalista típusú érzékelése (KI) szerint az állam nem képes az egyenlősítésre, ezért annak megteremtése nem állami feladat. A fatalista nézetekkel rendelkező emberek nem érzékelnek társadalmilag elfogadott (közös) morális elveket, a társadalmi érvényesülést kizárólag az egyén felelősségének érzik; a tehetség, teljesítmény és az érdem mindenhatóságába vetett hitük következtében az igazságos világba vetett hit megkérdőjelezése jellemző rájuk. Az igazságosság individualista (EI) felfogása szerint csak a teljesítmény- és érdemelvűség igazságos, az elért eredményekért és a sikerért keményen kell dolgozni, amelyre az esélyek egyenlősége miatt biztosított szabad verseny ad lehetőséget. A méltányos meritokratikus felfogás (EN) szerint az egyenlőtlenség kívánatos és legitim, mivel léteznek a társadalomban közösen elfogadott elvek. Az állam feladata kettős: status quo fenntartása és az egyenlőtlenség csökkentése (Örkény–Székelyi 2010, 17)

Azt, hogy milyen helyzetet vagy döntést tekintenek az emberek igazságosnak befolyásolja az *ellenőrzés-gyakorlás illúziójaként* emlegetett jelenség, amely szerint az egyének a döntési folyamatok végeredményét feltételek nélkül elfogadják, amennyiben azt az érzést keltik bennük, hogy a döntési eljárások igazságosak voltak, illetve abban az esetben, amikor maguk is a döntési folyamat részesei. Az igazságos világba vetett hit hamis tudata gyakran kéz a kézben jár a meglévő egyenlőtlenségek tagadásával, a „paradox elégedettség” tehát az elviselhetetlen körülmények dacára alakul ki az egyéneknél. Faye Crosby ezzel kapcsolatban fontos megfigyelést tett, szerinte az egyének a saját csoportjukat érintő diszkrimináció ellenére is hajlamosak a saját hátrányos helyzetük tagadására. A saját hátrányos helyzet fel nem ismerésének következtében ki sem alakul az egyéneknél az egyenlősítés kívánalma, és ha mégis felismerik azokat, csak a saját csoportot érintő nagyfokú depriváció esetén tesznek az egyenlőtlenségek ellen (Jost 2003).

A rendszerigazolásról szóló diskurzus során nem hagyhatjuk figyelmen kívül annak – különösen mély válságok időszakában karakteres – anómiaelmélethez köthető voltát. Merton az anómia fogalmának átdefiniálásakor a modern társadalmakban élő, a társadalmi hierarchia különböző fokain álló egyének kulturálisan meghatározott értékekhez való alkalmazkodását vizsgálta. Megállapította, hogy az amerikai társadalomban a legfontosabb sikercél a gazdagság, ám annak elérése csak kevesek kiváltsága. Merton szerint a permanens elégedettség a nyertes versenyhelyzet végterméke, ám csak abban az esetben, ha a status quo változatlan marad. A kulturálisan kitűzött célok és az ezek megvalósításához szükséges eszközök az amerikai társadalomban Merton szerint nincsenek egyensúlyban, a mérleg a sikercélok felé billen, azok túlhangsúlyozása jellemző. Az egyének szintjén

⁴² Az egyes dimenziókra utaló rövidítések: K- külső, E- egyéni, N- normatív, I- instrumentális

vizsgálódva az alkalmazkodás jól ismert típusait különítette el, amelyek közül három reflektál a Jost és Banaji által kidolgozott rendszerigazolás elméletre. A konformizmusban a klasszikus, a társadalom stabilitásába és folyamatosságába vetett – rendszerigazoló – hit nyilvánul meg, ahol a kulturálisan kitűzött célok harmóniában állnak a megvalósítás intézményes eszközeivel. Az újításban a kockázatvállalás csak akkor történik meg, ha az egyén a célokkal kapcsolatban érzelmi kötődést mutat. Az újítás egyik jellegzetes példája a fehérgalléros bűnözés, ahol a sikercélhoz gyakran törvénytelen eszközök alkalmazásán keresztül vezet az út. A társadalmi nyomás, amely ösztönzőleg hat a deviáns viselkedésre, leginkább a társadalmi struktúrában alul helyezkedőket sújtja. Amerikában a kétkezi munkának kisebb a becsülete, az alacsonyan képzett rétegek esetén azonban nem állnak rendelkezésre széleskörben alternatívák. A kultúra diktálta elvárások így válnak (törvényes eszközökkel) teljesíthetetlenekké a társadalmi struktúra alján lévők számára, a sikercélok egyetemessége túl nagy terhet ró rájuk. Fontos, hogy a más típusú társadalmakban, mint amilyen a magyar is, az osztályszerkezet bebetonozott volta biztosítja az eltérő sikerszimbólumokat. Az érdemelvűség és annak társadalmi jutalma közti szakadék miatt az emberek a társadalmi struktúrát teszik felelőssé, ez az út pedig könnyen lázadáshoz vezet. A stabil társadalmakban az érdemek és a tenni akarás mentén határozódnak meg a sikerek, míg az anómikus társadalmakban a miszticizmus győzelme jellemző a meritokratikus szemléletmód helyett: a véletlen, a sors, a szerencse jelenik meg okként az egyéni sikerek megítélése mögött. Amennyiben az egyén elveti a miszticizmust, a siker attribúcióját egy másik külső ok, a cinizmuson és individualizmuson alapuló, a kapcsolati tőke teljesítmény feletti uralmát hirdető szemléletmód jellemzi majd.

A rendszerigazolás szempontjából a *konformizmuson* túl a *ritualizmust* hívhatjuk segítségül, ahol a siker anyagi dimenzióját és a felfelé irányuló mobilitás kétes, gyors csatornáit az egyén elveti. Merton szerint a meritokratikus társadalmakban az alkalmazkodásnak e típusa meglehetősen gyakori, és a rituálisan alkalmazkodó egyénekre a biztonságra törekvés, a „megelégszem annyival, amim van”, valamint a „minek strapáljam magam feleslegesen” attitűdje jellemző. A kulturális célok elől való menekülés magánúton zajlik a társadalmi normák és a biztonság, a bevett rutinok alkalmazása mellett. Az alkalmazkodás típusa és a társadalom szerkezete közötti összefüggés kapcsán Merton megjegyzi, hogy Amerikában az alsó osztályhoz tartozókra a felemelkedés lehetőségének hiánya és az emiatt érzett erőteljes frusztráció okán az újítás, az alsó középosztály tagjaira pedig a ritualizmus jellemző. Az újító típus könnyen átfordulhat ritualisztikusba, amelyet a normáktól eltérő viselkedés miatt érzett bűntudat okozhat (Merton 2000).

A rendszerigazolás vizsgálata Magyarországon

A Magyarországon a rendszerigazolást vizsgáló csekély számú vizsgálatból érdemes kiemelni a Fülöp Márta vezette – az emberek társadalmi egyenlőtlenségekhez, igazságosságához, való viszonyát, valamint a politikai cinizmussal, versengéssel és a rendszerigazolással kapcsolatos attitűdöket fókuszba állító – kutatást.⁴³ Két fő dimenzió, a rendszerigazolás és a társadalmi politikai cinizmus

⁶⁰⁷ Ez a Fülöp Márta (et. al) „A versenyképesség egyéni, társadalmi és intézményes feltételei” című NKFP kutatás. 800 fős nemre, korra, településtípusra reprezentatív, országos minta. A kutatásról lásd bővebben: Berkics 2008.

mentén elkülönítettek „rendszerigazoló”, „elégedetlen” és „igazi cinikus” csoportokat. Az erre a célra kifejlesztett rendszerigazolási skála az (aktuális) társadalmi- politikai berendezkedéssel kapcsolatos attitűdöket vizsgálja; úgy, mint az állammal és a politikai rendszerrel való elégedettséget, a magyar társadalom igazságos működésével való elégedettséget, az érdemelvűséggel kapcsolatos nézeteket, és annak megítélését, hogy egyenlőek-e az esélyek a gazdagság és boldogság elérésére. A rendszerigazolási skála tartalmaz továbbá három itemet, amelyek kifejezetten a jelenlegi magyar társadalom szeretetére, radikális átalakításának szükségességére, valamint a társadalom megítélésére vonatkoznak. A csoportalkotás másik dimenziója, a társadalmi-politikai cinizmus a társadalmi berendezkedés és a politika igazságosságába vetett hit megkérdőjelezését takarja, amelyet egyfajta rendszerkritikának tekinthetünk („a fennálló társadalmi, politikai rend bírálata”). Az így létrehozott rendszerigazoló csoportja a minta 41 százalékát teszi ki, ennek ellenére a vizsgálatot végzők úgy vélik, hogy a – speciális mérőeszközzel mért – rendszerigazolás nem igazán jellemzi a magyar társadalmat, inkább a rendszer iránt táplált ambivalens attitűdök dominálnak. A vizsgálat kimutatta, hogy a magukat a társadalmi hierarchia alján érzékelők negatív önértékeléssel rendelkeznek, azonban – Jost rendszerigazolás elméletével szemben – a magukat magasabb státuszúnak érzők önképe sem mutat szignifikánsan pozitívabb képet. (A rendszerigazoló csoportja többségében a középosztályból, és az alsó középosztályból származik.) A rendszerigazolás és az igazságos világba vetett hit között pozitív kapcsolatot találtak, a hamis tudat jelenségét azonban nem sikerült kimutatni: az eredmények szerint, a rendszerigazolás és a társadalmi státusz között nincs kapcsolat, a szubjektív mutatók mentén vizsgált elégedetlenség az eredményeik szerint a státusztól független (Berkics 2008).

Mint látható, a rendszerigazolás kutatása Magyarországon még kísérleti stádiumban van, a fent említett vizsgálat eredményeinek elfogadása azonban óvatosságra int. Ennek oka egyrészt az, hogy a minta nem reprezentatív iskolai végzettségre, ezért feltételezhető, hogy a magasabb iskolai végzettségűek felül vannak reprezentálva. Másrészt, az aktuális politikai berendezkedésre vonatkozó dimenzió vizsgálatakor fontos figyelembe venni, hogy a politikai törésvonalak miatt az egyes csoportok politikai rendszerekkel való elégedettsége vélhetően a pártszimpátia függvényében változik.

ELMÉLET ÉS EMPÍRIA

Tanulmányunk kísérletet tesz egy eddig alapvetően pszichológiai módszerekkel⁴⁴ vizsgált jelenség szociológiai magyarázatára. A továbbiakban sor kerül az eddig tárgyalt elméletek empirikus adatokkal történő megragadására, különböző státusz- és attitűddimenziók elkülönítésére, valamint ezek alapján olyan tipológiák megalkotására, amelyek segítségével – növekvő válság idején – feltárhatók az egyenlőtlenséglegitimáló csoportok a társadalomban.

⁴⁴ Lásd erről a Fülöp Márta vezette „A versenyképesség egyéni, társadalmi és intézményes feltételei” című NKFP kutatást. In Berkics 2008.

A tanulmány az International Social Survey Programme (ISSP) 2009-es, Társadalmi Egyenlőtlenségeket vizsgáló adatbázisának⁴⁵ másodelemzésével tárja fel a magyar társadalomban jelenlévő egyenlőtlenségek⁴⁶ igazolásának különböző típusait. ISSP 2009-es Társadalmi egyenlőtlenségekről szóló kérdőívét a TÁRKI kérdezte le 2009 november hónapban, az adatfelvétel ideje (a magyar kérdőív szerint) tehát a Gyurcsány-kormány bizalmi válsága utánra, a Bajnai-kormány idejére tehető. Ez az az időszak, amely az European Social Survey (ESS) adatai szerint olyan bizalmi mélypontot jelentett a társadalmi-politikai berendezkedésben, hogy egyrészt a tomboló politikai és morális válság közepette az éppen aktuális társadalmi-politikai berendezkedést támogató attitűdök vizsgálata némiképp torz képet mutathat. Így a korábbi magyar vizsgálatok tapasztalataihoz kapcsolódóan az aktuális politikai berendezkedésre vonatkozó dimenzió vizsgálatakor figyelembe vesszük azt, hogy az egyes csoportok politikai rendszerekkel való elégedettsége vélhetően a pártszimpátia függvényében változik, illetve azt, hogy Fülöp Márta kutatásai szerint a rendszerigazolás kevésbé jellemzi a magyar társadalmat, inkább a rendszer iránt táplált ambivalens attitűdök dominálnak. Ennek megfelelően az ISSP kérdőív adta keretek között a rendszerigazolók profilját úgy ragadtuk meg, hogy a szakirodalom alapján az alábbi felsorolásban található jellemzők egyszerre való teljesülését tekintjük a rendszerigazolók legfőbb csoportjellemzőinek.

Magyarország rendszerváltás óta legnagyobb társadalmi, gazdasági, politikai és morális válságának kellős közepén, a rendszerváltást követő húsz esztendő tapasztalatai, a társadalomban növekvő egyenlőtlenségek és a bukdácsoló gazdasági-, politikai-, és demokratikus rendszerlegitimáció, valamint *saját konzisztensen alacsony státusza* ellenére **egyszerre** jellemzi a(z)

- funkcionalizmus, vagyis nem érzi az életben való előrejutás szempontjából fontosnak a családi háttérét, a jövedelmi és iskolázottsági viszonyokat, amely többek között a hamis tudat jelenlétére, az igazságos világba vetett hitre és a meritokrácia jelenlétére utal
- a konnekcionalizmus hiánya, vagyis az, hogy nem tartja fontosnak az előrejutásban a társadalmi tőke szerepét, a befolyásos barátokat, vagy éppen a politikai kapcsolatokat, amely újfent az igazságos világba vetett hitet takarja és ismét csak a meritokrácia jelenlétére utal
- esélyegyenlőségbe vetett hit, vagyis az, hogy a különböző nemű, vagy etnikumú emberek boldogulását az életben ugyanolyan esélyűnek tartja, amely szintén a hamis tudat, az

⁴⁵ Társadalomkutatási Informatikai Egyesülés – TDATA-H31: TÁRKI Omnibusz 2009/11. Társadalompolitikai attitűdök Magyarországon a felnőtt lakosság körében - ISSP 2009 Társadalmi egyenlőtlenségek IV. adatlap. Kutatásvezető: Sik Endre (et al.)

Az adatbázis Magyarországra, személyekre vonatkozó keresztmetszeti vizsgálat eredményeként jött létre. „A minta elkészítéséhez többlépcsős, arányosan rétegzett, valószínűségi mintavételi eljárást alkalmaztak. A rétegenként lekérdezendő személyek számának meghatározását követően a minta konkrét kialakításához véletlen sétás módszert alkalmaztak. A súlyozás során a négy társadalmi-demográfiai tényező (nem, életkor, iskolai végzettség és településtípus) együttes megoszlását vettük figyelembe.” Forrás: http://www.tarki.hu/cgi-bin/katalogus/tarkifo_hun.pl?sorszam=TDATA-H31

⁴⁶ Az adatbázis jellege és a társadalmi egyenlőtlenségek jövedelemelosztásban való megnyilvánulása miatt a tanulmányban a jövedelmi egyenlőtlenség nagy hangsúlyt kap, ugyanis: – Örkény Antalt és Székelyi Máriát idézve – „A jövedelmekben megmutatókozó különbség a társadalmi egyenlőtlenségek megkülönböztetett mérőszáma.” Lásd erről bővebben az adott kötet címadó tanulmányát: Örkény–Székelyi (2011).

igazságos világ és egyfajta társadalmi vakság indikátora, és újfent a meritokrácia jelenlétére utal

- etatizmus elutasítása a jövedelmkülönbségek mérséklése érdekében, vagyis egy inkább neoliberális, versengő álláspont támogatása, a szegények, munkanélküliek iránti (és a saját csoportjuk felé irányuló) szolidaritás hiánya, és a meritokratikus világba vetett hit
- integrált társadalomkép, vagyis az, hogy a különböző, inkább jó és inkább kedvezőtlen pozícióban lévő társadalmi csoportok közötti ellentétet (szegények-gazdagok, vezetők-beosztottak, munkásosztály-középosztály stb.) nem érzékeli, amely ismét a társadalmi vakságra, az egyenlősítés ellenzésére, a szolidaritás hiányára, a meritokráciába vetett hitre, végső soron a megérdemelt sors mentén az igazságos világ elképzelésére utal
- munkabérek meritokratikus elosztásának igénye, vagyis az, hogy saját- és csoport érdekei ellenére is úgy látja, hogy a felelősség, a magas végzettség, a kemény munka meghozza gyümölcsét, amely az igazságos világ, a meritokrácia és a hamis tudat indikátora
- saját munkateljesítmény relatíve kritikus megítélése, ami a megérdemelt sorshoz kötődik
- saját iskolai teljesítmény kritikus megítélése, ami újfent a megérdemelt sors mítoszához kötődik
- illetve a már említett konzisztensen alacsony önértékelés, amely a saját státuszra vonatkozik (és objektíve kiegészül az alacsony iskolai végzettséggel)

A tanulmány hipotézisei ennek megfelelően az alábbiak:

H1: Az egyenlőtlenségeket az alacsony és a magas státuszú csoportok tagjai egyaránt legitimálhatják. Az alacsonyabb státuszúak körében a status quo felborítására irányuló törekvések mellett megtaláljuk azokat is, akik a hierarchikus rendszert ön- és csoportérdekeik ellenére támogatják.

H2: A rendszerigazolók – szemben az eddigi magyar vizsgálat eredményeivel – ténylegesen a konzisztensen alacsony státuszúak közül kerülnek ki; alacsony iskolai végzettségű, önleértékelő és/vagy a saját helyzetét reálisan megítélő, az igazságos világban hívő, társadalmi helyzetüket annak kedvezőtlen volta mellett is igazságosnak, megérdemeltnek tartó, elégedettnek látszani akaró emberek, akik hisznek abban, hogy a kemény munka meghozza gyümölcsét, akik gyakorlatilag funkcionalisták.

H3: Azonban az alacsony státuszú rendszerigazolók csoportja, vélhetően a rendszer- és bizalmi válság következtében, megbomlik rendszerlegitimálókra és rendszerkritikusokra, vagyis a rendszerigazolók radikalizálódhatnak.

H4: A rendszerigazolók radikalizmusa egy erőteljesen rendszerkritikus pártra, a Jobbikra való szavazói hajlandóságban is tetten érhető.

H5: A radikalizálódást vélhetően a tartós jövedelmi, az intergenerációs mobilitáshoz és a társadalmi státuszhoz köthető depriváció, és a lecsúszás elviselhetetlensége okozza, a rendszer meritokratikus voltába, társadalmi igazságosságába vetett hitének megingása mozgatja.

H6: Emellett a rendszerigazolók a saját önvédelmük okán a náluk jobb (elit pozícióban lévők) és rosszabb helyzetben lévőkkel egyre inkább antiszolidáris attitűdöket mutatnak.

Egyenlőtlenség, esélyegyenlőség, igazságosság – dimenziók az adatbázisban ⁴⁷

Az egyenlőtlenség, esélyegyenlőség, igazságosság nehezen mérhető fogalmak, más elvek érvényesülnek ugyanis az emberek mindennapi valóságában, és más elveket fogadnak el az emberek a normatív ideológiák szintjén. Az egyének saját helyzetük megítélésével (igazságosság, méltányosság) kapcsolatos vélekedései eltérnek a rendszerlegitimáló mítoszokkal gazdagon átszőtt világképüktől, a disszonancia vélhetően nem a világképükben, hanem a percepcióikban mutatkozik meg.

A szakirodalom szerint krízisek és válságok idején – főleg az alacsonyabb státuszú csoportok esetében – felerősödik a biztonságra való törekvés és az igazságos világba vetett hit attitűdje, amelyre a lecsúszástól való félelem, a kollektív-relatív depriváció érzése, és a kognitív disszonancia ösztönöz.⁴⁸

Az egyenlőtlenségekkel és az igazságossági elvekkel kapcsolatos vélekedések a mindennapok valóságában leginkább a javakért és erőforrásokért folytatott küzdelemben, valamint a kapott munkabér igazságosságának megítélésében nyilvánulnak meg. A magyar társadalomra 2009-ben nagymértékű frusztráció és relatív depriváció jellemző. A megkérdezettek döntő többsége (71 százalék) úgy érzi, hogy nincs anyagilag megbecsülve a munkahelyén, és kevesebbet keres, mint amennyit megérdemelne. A válaszadók közel egyötöde (22 százalék) reálisnak és megérdemeltnek tartja a jövedelmét, és csupán egytized a magukat túlfizetettnek percepciók aránya. A saját fizetés meritokratikus értékelésén túl a válaszadók háromnegyede (76 százalék) úgy érzi, fizetése nem igazságos, csak a megkérdezettek közel egynegyede elégedett többé-kevésbé a fizetésével, és tartja azt igazságosnak. A válaszadók egy főre jutó nettó havi átlagjövedelme 77 380 Ft, a megkérdezettek saját havi nettó jövedelme pedig átlagosan 92 632 Ft, amelyhez átlagosan havi 44 munkaóra társul. A megkérdezetteknek csak 44 százaléka tölt be teljes munkaidős állást, és a minta 55 százaléka kerül ki a gazdaságilag aktívak közül.

A szubjektív osztálytudatot illetően a válaszadók relatív többsége a munkásosztályba sorolja önmagát (37 százalék), az alsó középosztály és a középosztály egyaránt 26–26 százalék körül mozog. (A többi kategória számaránya elenyésző). Egy tízfokú társadalmi ranglétrán a megkérdezettek döntő többsége (86 százalék)⁴⁹ a társadalmi struktúra alsó felében helyezi el magát. Mint arra Simpson nyomán Sági Matild (1996) is rávilágít, az emberek többsége a közvetlen környezetéhez képest határozza meg önmagát, azt tekinti „a társadalomnak”, túlbecsülve a saját magához hasonló csoportok számarányát. Ennek következtében az egyének hajlamosak a társadalmi ranglétra közepére pozicionálni önmagukat. Az emberek öndefiníciójában hangsúlyos elem az „átlagemberként” való meghatározás. A centrális tendencia a magyar társadalmat kismértékben

⁴⁷ A nemzetközi vizsgálat magyar almintája 1010 főből áll. A TÁRKI adatbankból elérhető információk alapján a minta reprezentatív nemre, korra (18–89 év, 47 év átlagéletkor), iskolai végzettségre és településtípusra.

⁴⁸ Lásd erről bővebben: Grajczár–Tóth (2012).

⁴⁹ Ez az érték az 1-től 5-ig terjedő értékek kumulatív százaléka.

jellemzi, az „átlag” erőteljesen lefelé tolódik, a válaszadók legnagyobb arányban a hármas, négyes és ötös kategóriába sorolják önmagukat.⁵⁰ A relatív depriváció magyarázattal szolgálhat erre a jelenségre: az egyre tömegesedő alacsonyabb státuszú csoportok, vélhetően saját csoportjuk számarányának felülreprezentálása miatt nagyobb fokú egyenlőtlenségeket érzékelnek a társadalomban, mint a magasabb státuszú csoportok tagjai (Sági 1996). A jelenlegi (szubjektív) társadalmi státusz⁵¹ kapcsán érdemes megvizsgálni a gyermekkori társadalmi státuszt is, vagyis a családi háttér szerepét. A megkérdezettek 70 százaléka érezte úgy, hogy a családja 14 éves korában a társadalmi ranglétra közepén, vagy annál alacsonyabb pozíciót foglalt el. Az átlagos lecsúszás egy tízfokú skálán 0,7 pont volt.

Az emberek társadalmi egyenlőtlenségekkel, és igazságossági elvekkel kapcsolatos világgépe, rendszerszintű magyarázatai eltérnek a mindennapi életükben alkalmazottaktól, más elveket tartanak kívánatosnak egyéni, és másokat az ideológiák szintjén (Örkény–Székelyi 1998 és Csepeli et al. 2004). A társadalmi különbségeket illetően a jelenleg érzékelt és kívánatosnak tartott társadalomkép meglehetősen messze áll egymástól.⁵² A megkérdezettek zöme nagyfokú társadalmi különbségeket, ezzel együtt nagymértékű szegénységet érzékel a kívánatosnak tartott hagyma alakú társadalomkép helyett. Az emberek többsége (55 százalék) a magyar társadalmat „polarizáltnak” érzékeli: a társadalmi hierarchiában relatíve szűk elitet, még ennél is szűkebb középosztályt, és a szegények hatalmas táborát tartják a magyar valóságnak (Örkény–Székelyi 1998). A kijelentéssel, miszerint a jövedelemkülönbségek túl nagyok Magyarországon, a megkérdezettek 77 százaléka erőteljesen, 20 százaléka kevésbé markánsan, de egyetért.⁵³ Domináns még a piramis alakú társadalomkép percepciója: a válaszadók egyharmada sok szegényt lát a saját környezetében, ennél valamivel kisebb csoportot középen, és egy rendkívül szűk csoportot a társadalmi hierarchia legtetején. A vágyott társadalomképet az emberek többsége szerint a hagyma alakú (55 százalék), erőteljes középosztállyal rendelkező struktúra testesíti meg. Emellett a válaszadóknak egyaránt közel egyötöde idealizálja a fordított piramis (19 százalék), valamint a piramis alakú társadalmi struktúrát (19 százalék), ahhoz hasonló berendezkedést tartana kívánatosnak. Az emberek többsége – mint az a következő fejezetben látható – a jövedelmi ollót túl szélesnek ítéli Magyarországon, a jövedelemkülönbségek csökkentését illetően etatista nézeteket vall: a válaszadók közel háromnegyede az állam feladatának tartja a jövedelemkülönbségek mérséklését, és a munkanélküliekről való gondoskodást. A válaszadók közül szinte mindenki érzi a társadalmi hierarchia alján és csúcsán lévők (95 százalék), valamint a szegények és gazdagok között erős ellentétet (91

⁵⁰ A válaszadók többsége középre, és a középosztály alá rangsorolja önmagát. (3-as értéket a megkérdezettek 22 százaléka, 4-es értéket 26 százaléka, 5-ös értéket pedig 22 százalékuk adott).

⁵¹ A változószettben nem szerepel tartós fogyasztási cikkekkel való rendelkezést mérő változó, így a(z *objektív*) *társadalmi státuszt* az egy főre jutó nettó havi jövedelem, az iskolai végzettség, és a foglalkozási presztízspontok alkotják. A *szubjektív státuszt* - ami egyfajta megbecsültséget mér - pedig az a társadalmi ranglétrán való önelhelyezés, valamint az igazságosnak tartott fizetést, és a megérdemeltnek tartott fizetést mérő változók alkotják.

⁵² Az elemzésben – részben terjedelmi okok miatt - csak a domináns (vágyott és valósnak vélt) társadalomképek kapnak helyet, amelyek az emberek többségének nézeteit tükrözik.

⁵³ Mint az a későbbiekben látható, a társadalmi előrejutás dimenzióit illetően árnyaltabb vélekedés jellemzi az embereket. A befolyásos emberek ismerete, a magas iskolai végzettség, az ambíció hangsúlyosan megjelenik az előrejutás igazságosságának legitimációjában; a szülők iskolai végzettsége, a korrupció, az etnikai és nemi hovatartozás azonban kevésbé. A megkérdezettek percepciói szerint a vallás determinálja legkevésbé az életben elért sikereket.

százalék).⁵⁴ Ez egyébként nem lehetséges csak olyan fokú frusztráció esetén, amikor a depriváció olyan nagy, hogy a rendszerigazolók is „felébrednek”.

A magas jövedelműek adózását illetően érdekes kép rajzolódik ki. A megkérdezettek közel háromnegyede szerint a magasabb jövedelműek adója túl kevés Magyarországon (73 százalék), és közel négyötödük (79 százalék) szerint több adót kellene elvonni a gazdagoktól, mint a szegényebektől. Vélhetően a meggazdagodás mögött tisztességtelenséget és erkölcstelenséget feltételező nézetek húzódnak meg: az emberek igazságtalannak tartják a magasabb jövedelműek közteherviselésből való részesedését.⁵⁵ A válaszadók közel egyhatoda megfelelőnek tartja a gazdagok által fizetett adó mértékét (15 százalék), ennek megfelelően ugyanannyi adót vennének el a magasabb jövedelműektől, mint az alacsonyabb jövedelemből élőkől (17 százalék). A megkérdezettek egynolcada túlzott mértékűnek érzi a magasabb jövedelműek által befizetett adó összegét, és csupán négy százalékuk vonna el több adót a gazdagoktól, mint a szegényektől.

Az egyenlőtlenség legitimációs formái a rendszerigazolás összetevői

Az egyenlőtlenségek legitimációját illetően szükséges bizonyos státusz-, érték- és attitűddimenziók megalkotása, amelyek mentén tipizálhatók az egyenlőtlenségeket igazoló csoportok, és amelyek lehetőséget biztosítanak az egyes típusok mögötti magyarázó terek létrehozására.

Az ideológia és a redisztribúció szintjén az adatok alapján elmondható, hogy 2009-ben az emberek életben való boldogulással kapcsolatos vélekedései inkonzisztenciát mutatnak. A válaszadók szerint a magas iskolai végzettség (86 százalék),⁵⁶ és a befolyásos emberekkel való kapcsolat (85 százalék) határozza meg leginkább az előrejutást. Az életben való boldogulást meghatározó tényezők különböző dimenziókba rendeződnek,⁵⁷ ezek alapján beszélhetünk az egyenlőtlenségek funkcionalista (pl. szülői anyagi háttér, iskolai végzettség), konnekcionalista legitimációjáról (pl. jó kapcsolatok, korrupció), és annak megkérdőjelezését megtestesítő egalitáriánus (nemi, faji, vallási egyenlőség) igazságossági elvekről. További dimenziót jelent a siker gazdasági tőke alapú (legjobb iskolákba járás, csak a gazdagok jutnak egyetemre) attribúciója, a jövedelemkülönbségekkel kapcsolatos etatista nézetek (az állam feladata-e ezek csökkentése, és a szociális háló biztosítása), a harmonikus, integrált társadalomkép (nincsenek konfliktusok a különböző társadalmi csoportok

⁵⁴ Érdekes zárójelben megjegyezni, hogy maga a kérdésfeltevés is enyhén torzító hatással bír. Nem arra kérdeznek rá, hogy van-e különbség az egyes csoportok között, hanem, hogy érzékeli-e a megkérdezett a köztük lévő ellentéteket, konfliktusokat. Az egyes társadalmi csoportok közötti különbség véleményünk szerint nem ekvivalens a köztük lévő konfliktusokkal. A konfliktusok a szegények és gazdagok, valamint a társadalmi hierarchia csúcsán és alján lévők között egyértelműnek tűnnek, ám ez a munkásosztály kontra középosztály, vezetők kontra munkások viszonylatában már nem ennyire magától értetődő. A kérdés így szól pontosan: „Minden országban vannak különbségek, sőt ellentétek (konfliktusok) a különböző társadalmi csoportok között. Kérem, mondja meg, Ön szerint milyen erősek az ellentétek... a)...a szegények és a gazdagok között? b)...a munkásosztály és a középosztály között? c)...a vezetők és munkások között? d)...a társadalom csúcsán és az alján lévők között?”

⁵⁵ Csepeli György (et. al) (2004) Ibid.

⁵⁶ Az életben való boldogulást mérő változók ötfokú aszimmetrikus, középértékkel (is-is) nem rendelkező skálán mérték, a százalékos értékeknél ezért az „alapvetően fontos”, „nagyon fontos”, és „fontos” válaszok kumulatív százaléka látható. (Lásd erről bővebben a Mellékletet.) Fontos kiemelni, hogy az ISSP változószettje többségében négyfokú szimmetrikus, illetve ötfokú aszimmetrikus skálákból áll, és mivel az egymással korreláló attitűdöket és percepciókat különböző típusú skálákon mérték, ezért az adatok indexálásától eltekintettünk.

⁵⁷ Az aggregálás főkomponens-analízissel történt, amelyről a következő alfejezet szól részletesebben.

között), és a munkahelyi bérek meritokratikus elosztási elvei (felelősség, képzettség kemény munka). A meritokratikus nézetek az egyén önmagáról alkotott képében is felbukkannak, egy-egy dimenziót alkotnak a saját munka-teljesítménnyel (kemény munka, áldozatok hozása, elvárásoknak való megfelelés), és iskolai erőfeszítésekkel (rendszeres óralátogatás, szorgalom, elvárásoknak megfelelés) kapcsolatos, meritokratikus alapokon nyugvó attitűdök. E dimenziók az alábbiak szerint rendeződnek.⁵⁸

Funkcionalizmus

Az egyenlőtlenségek funkcionista legitimációját három változó méri: a jómódú családból való származás, a magasan iskolázott szülők és a magas iskolai végzettség fontosságának megítélése/megkérdőjelezése. A válaszadók 86 százaléka⁵⁹ az iskolai végzettséget, 75 százaléka a gazdag családba való születést, 65 százalékuk a szülők magas iskolai végzettségét tartja fontosnak az életben való boldogulás szempontjából. A család anyagi helyzete, az iskolai végzettség, és a szülők magas iskolai végzettsége a válaszadók több mint fele (55 százalék) szerint egyaránt fontos az életben való boldogulás szempontjából. Ezek a változók együttesen egy olyan a meritokratikus értékekbe vetett hitet mérő skálát feszítenek ki, amely megragadja a változók mögöttes, a háttérben megbúvó jelentéstartalmát.

Az így létrehozott főkomponens a változók információtartalmának 68 százalékát őrizte meg.

1. táblázat. Funkcionalizmus

Ön szerint abból a szempontból, hogy valaki hogyan boldogul az életben...	Faktorsúlyok	Alapvetően fontos, nagyon fontos és fontos (%)
Mennyire fontos az, hogy gazdag családba született?	,790	75
Mennyire fontos az, hogy magasan iskolázott szülei vannak (voltak)?	,879	65
Mennyire fontos az, hogy neki (magának) magas iskolai végzettsége van?	,793	86

Forrás: ISSP 2009 Társadalmi egyenlőtlenségek, saját számítások alapján.

Önerőből való előrejutás

A kapcsolati tőke előrejutásban játszott szerepének megítélését három változó méri: a befolyásos emberek ismerete, a jó politikai kapcsolatokkal való rendelkezés és a kenőpénz fontossága az életben való boldogulás szempontjából. A válaszadók 85 százaléka szerint az életben való boldoguláshoz fontos az, hogy ha valaki befolyásos embereket ismer, 63 százalékuk tekintette fontosnak a jó politikai kapcsolatokat és 54 százalékuk a kenőpénz szerepét (alapvetően fontos, nagyon fontos és fontos kategóriák százalékos megoszlásai együtt). Ezek a változók együttesen egy olyan főkomponenst testesítenek meg, amely egyik végpontján az előrejutásban a kapcsolatok fontosságát, míg a másik, (pozitív) végpontján az önerőből történő előrejutást hangsúlyozó válaszadók vannak. A

⁵⁸ Az attitűdök létrehozása főkomponens-elemzéssel történt, minden esetben megfelelő kommunalitással és megőrzött magyarázó erővel.

⁵⁹ Az öt fokú aszimmetrikus skála alapvetően fontos, nagyon fontos, és fontos kategóriáinak kumulatív százaléka látható.

létrehozott főkomponens az eredeti változók által megtestesített információ mennyiség 72 százalékát őrizte meg. A főkomponens struktúráját mutatja be az alábbi táblázat, ahol a faktorsúlyok jelzik, hogy az egyes változók milyen erősséggel befolyásolják a főkomponens értékét:

2. táblázat. Önerőből való előrejutás

Ön szerint abból a szempontból, hogy valaki hogyan boldogul az életben...	Faktorsúlyok	Alapvetően fontos, nagyon fontos és fontos (%)
Mennyire fontos az, hogy befolyásos embereket ismer?	,824	85
Mennyire fontos az, hogy jó politikai kapcsolataik vannak?	,888	63
Mennyire fontos az, hogy ad-e kenőpénzt, lefizet-e embereket?	,829	54

Forrás: ISSP 2009 Társadalmi egyenlőtlenségek, saját számítások alapján.

Esélyegyenlőség

Az előrejutás megítélését további három változóval vizsgáltuk: az etnikai, a vallási és a nemi hovatartozás fontosságának megítélése mentén az életben való boldogulás szempontjából. A megkérdezettek 58 százaléka szerint az etnikai hovatartozás, 23 százalékuk szerint a vallási és 47 százalékuk szerint a nemi hovatartozás fontos az életben való boldogulás szempontjából (alapvetően fontos, nagyon fontos és fontos kategóriák százalékos megoszlásai együtt). Ezek mögött a változók mögött az etnikai, vallási és nemi egyenlőségről, vagy éppen egyenlőtlenségről alkotott kép látens dimenziója húzódik meg. Az etnikai, vallási és nemi egyenlőtlenség érzékelését mérő főkomponens az eredeti információtartalom 62 százalékát őrizte meg. A változók az alábbi táblázatban látható struktúra szerinti főkomponenst feszítik ki:

3. táblázat. Esélyegyenlőség

Ön szerint abból a szempontból, hogy valaki hogyan boldogul az életben...	Faktorsúlyok	Alapvetően fontos, nagyon fontos és fontos (%)
Mennyire fontos az, hogy milyen etnikai (faji) csoportba tartozik?	,756	58
Mennyire fontos az, hogy milyen vallású?	,803	23
Mennyire fontos az, hogy férfi, vagy nő?	,802	47

Forrás: ISSP 2009 Társadalmi egyenlőtlenségek, saját számítások alapján

A siker gazdasági tőke alapú attribúciója

Az előrejutásban érvényesülő esélyegyenlőség anyagi dimenziójának megítélését három változó méri: a megvesztegethetőség szerepe a társadalom csúcsára való feljutásban, a legjobb középiskolából az egyetemi képzésbe való bekerülés esélye és az egyetemi képzés megfizethetősége. A válaszadók 45 százaléka gondolta úgy, hogy ahhoz, hogy ma Magyarországon valaki felkerüljön a társadalom csúcsára, megvesztegethetőnek kell lennie, 42 százalékuk szerint

Magyarországon csak azoknak a diákoknak van jó esélyük bekerülni az egyetemi képzésbe, akik a legjobb középiskolák egyikébe jártak. A megkérdezettek 51 százaléka szerint Magyarországon csak a gazdagok tudják megfizetni az egyetemi képzést (teljesen egyetért és egyetért kategóriák százalékos megoszlásai együtt). A főkomponens-analízis során ezek a változók együttesen kifeszítettek egy olyan összetett mutatót, amely a gazdasági tőke és az esélyegyenlőség előrejutásban betöltött szerepének válaszadói megítélését vizsgálja. A létrehozott főkomponens 55 százalékos magyarázó erővel bír. Ennek az összetett mutatónak a struktúráját mutatja az alábbi táblázat:

4. táblázat. A siker gazdasági tőke alapú attribúciója

Egy ötfokú skálán mennyire ért egyet az alábbi állításokkal?	Faktorsúlyok	Teljesen egyetért és egyetért (%)
Ahhoz, hogy ma Magyarországon valaki felkerüljön a társadalom csúcsára, megvesztegethetőnek kell lennie.	,595	45
Magyarországon csak azoknak a diákoknak van jó esélyük bekerülni az egyetemi képzésbe, akik a legjobb középiskolák egyikébe jártak.	,791	42
Magyarországon csak a gazdagok tudják megfizetni az egyetemi képzést.	,814	51

Forrás: ISSP 2009 Társadalmi egyenlőtlenségek, saját számítások alapján.

Jövedelmkülönbségek és etatizmus

A gazdasági válság elmélyülése felerősítette a kulturális és identitás alapú elkülönülést, társadalmi szegmentációt és növekvő egyenlőtlenségeket hozva magával. Fábián Zoltán a válságnak, a demográfiai trendnek és a redistributív rendszerek gyengeségének tudja be a középosztály alsó osztály felé megnyilvánuló antiszolidáris attitűdjeit. A „80-as években – a romló jövedelmi egyenlőtlenségi mutatók ellenére – még az egalitáriánus társadalmak között volt számon tartva a magyar társadalom, a rendszerváltást követően azonban a jövedelmek egyenlőtlenségét az emberek mind kisebb mértékben képesek tolerálni. Az emberek intoleránsak lettek, és (a kollektív szolidaritás forrásaként) az államtól várják a jövedelmkülönbségek csökkentését. Ennek oka többek között az, hogy az emberek nosztalgikus érzésekkel viseltetnek a Kádár-éra iránt. 1987-ben és 1992-ben a magyar lakosságnak közel 38 százaléka értett a „*kormánynak csökkentenie kellene a jövedelmkülönbségeket*” állítással, nemzetközi viszonylatban igen magas arány.⁶⁰

Az egyenlőtlenségekkel kapcsolatos attitűdöket vizsgálva fontos megjegyezni, hogy a jövedelmi egyenlőtlenség az EU és az OECD átlagoknál kisebb mértékű, az egyenlőtlenségekkel szembeni ellenállás azonban a második legerősebb az ISSP felmérésben részt vevő országok között. Ez részben a hazánkhoz hasonló poszt-szocialista országokban tapasztalható általános egyenlőtlenség-ellenességgel magyarázható, ami a piacgazdaságra való áttéréskor jelentősen enyhült. Másrészt e jelenség mögött meghúzódhatnak attitűdinális okok is. Az első ilyen ok, hogy a keresetek különbségeire érzékenyebbé vált a magyar társadalom, a másik pedig, hogy „*a magyarok az adott észlelt egyenlőtlenségi szint mellett is kisebb egyenlőtlenséget fogadnak el, mint más országok lakói,*”

60 Az 1987-es és 1992-es adat a korábbi ISSP felmérések társadalmi egyenlőtlenség-blokkjából származik. Forrás: Fábián (2012)

Fábián Zoltán (2012) egyenlősítő attitűdnek nevezi a méltányos és az észlelt kereseti egyenlőtlenség hányadosát. Minél kisebb értéket vesz fel a mutató, a kérdezett annál kevésbé tartja a megkérdezett elfogadhatónak az egyenlőtlenségeket.

A jövedelemi egyenlőtlenségek érzékelését és az állam ezzel kapcsolatos feladataira vonatkozó elvárásokat, attitűdöket három változó segítségével mértük: a magyarországi jövedelem különbségek túl nagyok értékelése, az állam feladatai a jövedelemkülönbségek csökkentésében és a munkanélküliek létfenntartásához szükséges jövedelem biztosításában. A megkérdezettek 97 százaléka gondolta úgy, hogy Magyarországon a jövedelemkülönbségek túl nagyok, 84 százalékuk szerint az állam feladata, hogy csökkentse a magas- és az alacsony jövedelműek közötti jövedelmi különbséget. A megkérdezettek 77 százaléka szerint az államnak biztosítania kell a munkanélküliek számára a létfenntartáshoz szükséges jövedelmet (teljesen egyetért és egyetért kategóriák százalékos megoszlásai együtt). A főkomponens-analízis szerint a változók mögötti látens tartalom egyetlen dimenzióval, a létrehozott főkomponenssel is jellemezhető. A főkomponens negatív felén a markáns jövedelemkülönbségek érzékelése és az állam egyenlőtlenségcsökkentő szerepének elvárása áll, a főkomponens másikfelén pedig ennek az ellenkezője. A kialakított aggregált mutató az információ tartalom 52 százalékát őrizte meg. A főkomponens szerkezetét mutatja az alábbi táblázat:

5. táblázat. Jövedelemkülönbségek és etatizmus

Ön mennyire ért egyet azzal a kijelentéssel, hogy...?	Faktorsúlyok	Teljesen egyetért és egyetért (%)
A jövedelemi különbségek Magyarországon túl nagyok.	,621	97
Az állam feladata, hogy csökkentse a magas- és az alacsony jövedelműek közötti jövedelmi különbséget.	,796	84
Az államnak biztosítania kell a munkanélküliek számára a létfenntartáshoz szükséges jövedelmet.	,735	77

Forrás: ISSP 2009 Társadalmi egyenlőtlenségek, saját számítások alapján.

Integrált társadalomkép

A társadalmi konfliktusok, ellentétek érzékelését négy változóval mértük: a szegények és gazdagok, a munkásosztály és a középosztály, a vezetők és a munkások, a társadalom csúcsán és az alján lévők közötti ellentétet erősségének érzékelésének segítségével. A megkérdezettek 91 százaléka szerint erősek az ellentétek szegények és gazdagok, 49 százalékuk szerint a munkásosztály és a középosztály, 79 százalékuk szerint a vezetők és a munkások és 95 százalékuk szerint a társadalom csúcsán és az alján lévők között (nagyon erősek és erősek kategóriák százalékos megoszlásai együtt). Ezek a változók együttesen kifeszítik a társadalmi integráció érzékelését mérő főkomponenset. A változók aggregálásával az eredeti információtartalom 55 százalékát sikerült megőrizni. A társadalmi integráció főkomponens szerkezetét az alábbi táblázat mutatja be:

6. táblázat. Integrált társadalomkép

Minden országban vannak különbségek, sőt ellentétek (konfliktusok) a különböző társadalmi csoportok között. Ön szerint Magyarországon milyen erősek az ellentétek...	Faktorsúlyok	Nagyon erősek és erősek (%)
...a szegények és a gazdagok között?	,775	91
...a munkásosztály és a középosztály között?	,691	49
...a vezetők és a munkások között?	,802	79
...a társadalom csúcsán és az alján lévők között?	,702	95

Forrás: ISSP 2009 Társadalmi egyenlőtlenségek, saját számítások alapján.

Munkabér meritokratikus elosztása

A munkabér megállapításában fontosnak tartott tényezőket négy változó segítségével vizsgáltuk. Fontos megjegyezni, hogy a kérdés egyben arra is utal, hogy mennyire **lenne** (normatív) fontos figyelembe venni a munkabérek megállapításánál az alábbi tényezőket. A munkabérek megállapításánál a felelősség mértéke, az iskolai végzettség, a jól és a keményen végzett munka szerepét vettük figyelembe. A felelősség mértékét a megkérdezettek 99 százaléka szerint, az iskolai végzettséget 91 százalékuk, a jól és a keményen végzett munkát 99-99 százalékuk szerint fontos lenne figyelembe venni a munkabérek megállapításánál (alapvetően fontos, nagyon fontos, fontos kategóriák százalékos megoszlásai együtt; a ferde eloszlás indokolja a főkomponens képzést, hogy mégis el lehessen különíteni az alapvetően fontos egyetértőket, az „éppencsak” fontosnak tartóktól). Ezek a változók matematikailag is egy dimenziót alkotnak, a főkomponens-análízis során egyetlen mérőszámmá, főkomponenssé aggregálhatóak, amely az eredeti információ 56 százalékát őrzi meg. A főkomponens egyik (negatív) felén a teljesítmény- és érdemelvű elképzelés, a másik felén a kemény munka értékének megkérdőjelezése áll. A létrehozott főkomponens struktúráját az alábbi táblázat mutatja:

7. táblázat. Munkabérek meritokratikus elosztása

Ön szerint a munkabérek megállapításánál milyen mértékben fontos figyelembe venni...	Faktorsúlyok	Alapvetően fontos, nagyon fontos és fontos (%)
...a munkával járó felelősség mértékét?	,716	99
...azt, hogy valaki mennyi ideig járt iskolába (milyen magas az iskolai végzettsége)?	,567	91
...hogymilyen jól végzi a munkáját?	,841	99
...hogymilyen keményen dolgozik?	,834	99

Forrás: ISSP 2009 Társadalmi egyenlőtlenségek, saját számítások alapján.

Saját munkateljesítmény meritokratikus értékelése

A saját munka mennyiségi és minőségi megítélését három változóval mértük: a betegség esetén is elvégzett munka, a legjobb tudás szerint végzett munka, valamint a csak hosszútávú eredményekkel kecsegtető és a nem kedvelt feladatok esetében is elvégzett feladatok kerültek egy dimenzióba. A megkérdezettek 90 százaléka gondolja úgy, hogy keményen dolgozik, hogy készen legyen a napi feladataival, még akkor is, ha kicsit beteg, vagy amikor más okból lehetősége lenne szünetet tartani. A válaszadók 94 százaléka gondolja úgy, hogy a legjobb tudásának megfelelően végzi el azokat a

feladatokat is, amelyeket nem szeret. Kilencvenkét százalékuk véli úgy, hogy keményen dolgozik, hogy jól teljesítse a feladatait, még ha ezek csak hosszútávon hoznak is eredményt. Ezek a változók főkomponens-analízissel egyetlen változóvá aggregálhatóak, amely az eredeti információtartalom 73 százalékát őrzi meg. A főkomponens egyik (negatív) felén a saját munkateljesítmény meritokratikus értékelése, a pozitív felén a saját munkateljesítmény negatívként értékelése áll. A létrehozott főkomponens struktúrája az alábbi táblázat szerint szerveződik:

8. táblázat. Saját munka teljesítmény meritokratikus értékelése

Ha önmagát kéne jellemeznie, akkor mennyire ért egyet azzal a kijelentéssel, hogy:	Faktorsúlyok	Teljesen egyetért és inkább egyetért (%)
Keményen dolgozom, hogy készen legyek a napi feladataimmal, még akkor is, ha kicsit beteg vagyok, vagy amikor más okból jogom lenne szünetet tartani.	,832	90
A legjobb tudásomnak megfelelően végzem el azokat a feladatokat is, amelyeket nem szeretek.	,854	94
Keményen dolgozom, hogy jól teljesítsem a feladataim, még ha ezek csak hosszútávon hoznak is eredményt.	,877	92

Forrás: ISSP 2009 Társadalmi egyenlőtlenségek, saját számítások alapján.

Iskolai teljesítmény meritokratikus értékelése

A saját iskolai teljesítmény és a szorgalmas, önfeláldozó felkészülés megítélését három változó mentén vizsgáltuk: az iskola rendszeres látogatása, az órákra való felkészülés és az iskolai feladatok teljesítése, még ha ezek csak hosszútávon hoztak is eredményt. A megkérdezettek 82 százaléka szerint igyekezett minden nap iskolába menni, 77 százalékuk bevallása szerint a legjobb tudása szerint készült az órákra, 78 százalékuk szerint keményen dolgozott a hosszabbtávú iskolai célokért is (teljesen egyetért, és inkább egyetért kategóriák százalékos megoszlásai együtt). Ezek a változók a saját iskolai teljesítmény és munka megítélését mérő főkomponensre rendeződnek, amely az eredeti információtartalom 78 százalékát őrzi meg. A főkomponens egyik (negatív) felén az iskolai erőfeszítések teljesítmény alapú megítélése, a másik felén ennek ellentettje áll. A főkomponens szerkezetét az alábbi táblázat szemlélteti:

10. táblázat. Iskolai teljesítmény meritokratikus értékelése

Ha a 14 éves kori önmagát kéne jellemeznie, akkor mennyire ért egyet azzal a kijelentéssel, hogy:	Faktorsúlyok	Teljesen egyetért és inkább egyetért (%)
Igyekeztem mindennap iskolába menni, még akkor is, ha kicsit beteg voltam vagy más okból jogom lett volna otthon maradni.	,822	82
A legjobb tudásomnak megfelelően készültem az órákra, még azokra a tantárgyakra is, amiket nem szerettem.	,911	77
Keményen dolgoztam, hogy jól teljesítsem az iskolai feladataimat, még ha ezek csak hosszútávon hoztak is eredményt.	,915	78

Forrás: ISSP 2009 Társadalmi egyenlőtlenségek, saját számítások alapján.

STRATIFIKÁCIÓ

A magyar társadalomban jelen lévő különböző öngazoló, csoportigazoló, rendszerigazoló, rendszerkritikus attitűdök szerkezeti tipológiáját a társadalmi egyenlőtlenségekhez való viszony, az erőteljes redistribúciós igény, a funkionalista és meritokratikus értékrendszer különböző dimenziói, a kemény munkával/tanulással kapcsolatos vélekedések, a társadalmi konfliktusokkal kapcsolatos percepciók, a társadalmi ranglétrán való önelhelyezés, valamint az iskolai végzettség által kifizetett térben vizsgáltuk. Klaszteranalízis⁶¹ segítségével igyekeztünk megjeleníteni a fent említett attitűdök és percepciók mentén kialakuló, és egymástól határozottan elkülönülő csoportokat.⁶² A klaszterstruktúra az alábbi hat, „beszélő nevekkel” ellátott csoport meglétét mutatja. A nevek a csoportok jellemzőit hivatottak tükrözni.⁶³

11. táblázat. Tipológia az adatbázisban

	Küzdő (funkcionalista)	Ügyeskedő (inkonzisztens státuszú)	Rendszerigazoló	Funkcionalista nyertes	Deprivált	Frusztrált realista
Funkcionalizmus	++	-	+	+	--	-
Önerőből való előrejutás	++	-	+	++	--	-
Esélyegyenlőség (megléte)	+	-	+	+	--	0
Jövedelemkülönbségek és etatizmus (tagadják a nagy jövedelemkülönbségeket, nem az állam feladata az egyenlősítés)	-	++	0	+	-	-
Integrált társadalomkép	-	+	+	+	--	-
Munkabér meritokratikus elosztása (nem annyira fontos a munkabérek megállapításához, képzettség, kemény, felelős, jó munkavégzés)	0	+	+	-	-	-
Saját munkateljesítmény meritokratikus értékelése (nem dolgozik nagyon keményen, önfeláldozóan)	-	+	++	-	0	-
Saját iskolai teljesítmény meritokratikus értékelése (nem tanult szorgalmasan, önfeláldozóan)	-	+	+	-	+	--
Társadalmi ranglétrán való önelhelyezés (standardizált)	-	++	-	++	--	+
Iskolai végzettség (standardizált)	-	+	-	+++	-	+

Forrás: ISSP 2009, saját számítások alapján, Kódok: + átlag feletti, - átlag alatti, 0 átlagos érzület

61 A csoportképzés K-Means klaszteranalízissel történt. A létrejött klaszterközéppontok szignifikánsan különböznek egymástól (Sig=0,000). (A végső klaszterközéppontokról lásd a Melléklet 14. számú táblázatát.)

62 A főkomponens-analízissel létrehozott attitűdök és percepciók mellett a társadalmi ranglétrán való önelhelyezés, és az iskolai végzettséget mérő változók standardizált alakjukban lettek bevonva az elemzésbe.

63 A feltüntetett klaszter elemszámok súlyozottak, a súlyozott és súlyozatlan elemszámok eltéréséről lásd a Melléklet 15. számú táblázatát.

E jellemzők mellett létrehozott hat csoport között *nem mutatkozik érdemi különbség* a kérdezett neme, családi állapota, a háztartásméret, és a háztartás összetételének *vonatkozásában*: az átlaghoz hasonlóan többségében házasságban élők⁶⁴ állnak, akik zömében⁶⁴ felnőttek lakta háztartásokban élik mindennapjaikat.

1) Küzdő típus⁶⁵

Az első klaszterbe az erőteljesen funkcionista nézeteket valló, a társadalomban nagy jövedelemkülönbségeket, valamint a különböző társadalmi csoportok között markáns ellentétet érzékelő, az erőteljes redisztribúciós igénnyel rendelkező, a jövedelmi egyenlősítés pártján álló, a kemény munkát átlagosan fontosnak tartó, maguk is keményen dolgozó, az iskolai erőfeszítéseik ellenére alacsony iskolai végzettségű, magukat alacsony státuszúnak érzékelő válaszadók tartoznak. A küzdő típus az egyén helyett az államra ruházza az egyenlőtlenségek csökkentésének feladatát. E csoport tagjai a társadalmi ranglétrán való előrejutás tekintetében nem tartják hangsúlyosnak a családi háttér, a faji, nemi, vallási hovatartozás, valamint a kapcsolati tőke (befolyásos emberek, politikai kapcsolatok, kenőpénz) szerepét: e tekintetben egyfajta funkcionizmus jellemzi őket. A küzdők csoportja zömében deprivált, a társadalmi különbségeket reálisan látó, a status quo megváltoztatásában érdekelt, vélhetően saját előrejutásukat szorgalmazó, magukat sikertelennek érző megkérdozettek⁶⁶ áll.

Amennyiben e csoport mögé szociodemográfiai háttérrel szeretnénk vetíteni, érdemes a többi csoporthoz, és az átlaghoz viszonyítani őket. Az eredmények azt mutatják, hogy a funkcionizmusban hívó „küzdők” az átlagnál idősebbek és az átlagosnál kisebb lélekszámú településen élnek (zömében falusiak és alulreprzentáltak a budapestiek körében). Ahogyan azt a fentiekben láttuk, a társadalmi ranglétrán az átlag alatt helyezkednek el, amelyet megerősít, hogy az alsó középosztályhoz tartozónak érzik magukat⁶⁶. Státuszuk konzisztensen alacsony: mint láttuk az iskolai végzettségük átlag alatti, amellyel összhangban áll az, hogy az egy főre jutó jövedelmük,⁶⁷ és foglalkozásuk presztízse⁶⁸ is alacsonyabb az átlagosnál. A „küzdők” saját magukat lecsúszottnak érzékelik: a társadalmi ranglétrán gyermekkorukban az átlaghoz hasonlóan majdnem közép-re pozícionáltak magukat, és – mint azt láttuk – jelenleg az átlag alatti társadalmi pozícióban érzik önmagukat. A gyerekkori átlagos státuszra nem reflektál a gyerekkori kulturális tőkájük: 14-15 évesen az átlagnál kevesebb könyvvel rendelkeztek.

⁶⁴ A válaszadók 60 százalékban 1-2-3 fős, felnőttek alkotta háztartásban élnek.

⁶⁵ A „küzdő (funkcionista)” klaszter elemszáma 154 fő, ami a csoportképzésben résztvevők 18 százalékát teszi ki.

⁶⁶ Bár tautológiának tűnhet, a társadalmi ranglétrán való önelhelyezés és a szubjektív osztálybesorolás egyaránt jelen van a csoportok jellemzése során (előbbi csoportképző változóként). A hierarchiában betöltött pozíció és az osztálytudat közepesen erős összefüggést (együttjárást) mutat egymással, ennek ellenére az egyes csoportok elemzésénél a finom különbségek kihangsúlyozása érdekében (óvatos kísérletként) az osztálytudat is szerepel. (A két változó összefüggéséről lásd a Melléklet 13. számú táblázatát.)

⁶⁷ Az egy főre jutó jövedelem a háztartás nettó havi összjövedelmének, valamint a háztartásban élők számának arányából képzett mutató, amely az OECD1 és OECD2-től eltérően egy egységnek tekint – a megkérdozetten túl – minden további személyt a háztartásban.

⁶⁸ A társadalmi státusz egyik elemeként – az empirikus gyakorlatnak megfelelően – az egyes foglalkozások presztízst vettük figyelembe, amelyet az adatbázisban lévő ISCO88 kódokból képzett Treiman-skála mér.

2) Inkonzisztens státuszú ügyeskedő típus⁶⁹

A második klaszterbe olyan, nem funkcionalista, az előrejutásban a családi háttérnek, a kapcsolati tőkének, valamint a faji, nemi, vallási hovatartozásnak nagy szerepet tulajdonító magukat szerencsésnek tartó, vagy ab ovo privilegizáltak, felsőbbrendűnek tartó megkérdoztetek tartoznak, akik az átlagnál kevésbé érzékelnek feszültséget a különböző társadalmi csoportok között, az átlagnál kevésbé látnak a társadalomban nagy jövedelemkülönbségeket, ezért nem tartják állami feladatnak az egyenlősítést. Ebbe a klaszterbe tartozók nem tartják fontosnak a kemény munkát, alulmotiváltak a munkavégzésben, és már az iskolában sem tanultak szorgalmasan, mégis, középiskolai végzettségük ellenére magukat viszonylag magas státuszúnak érzékelik.

Szociodemográfiai háttérük alapján státuszinkonzisztencia jellemzi őket: az átlagnál sokkal magasabb a háztartásukban egy főre jutó jövedelem, és a foglalkozásuk presztízse is, annak ellenére, hogy az átlagnál kevesebb évet jártak iskolába. Státuszukat a gyermekkorinál is magasabbnak érzékelik, mind most, mind 14 éves korukban messze az átlag felett helyezkedtek el a társadalmi ranglétrán; kulturális tőkéjük is az átlag felett volt, ennek ellenére jelenleg alsó középosztályinak érzik magukat. Ellentmondásos státuszuk mellett az „ügyeskedők” az átlagnál fiatalabbak, az átlagosnál nagyobb lélekszámú településen, zömében a fővárosban⁷⁰ és a nagyvárosokban élnek.

3) Rendszerigazoló típus⁷¹

A harmadik klaszterbe a funkcionalista nézeteket valló, a különböző társadalmi csoportok közötti ellentéteket az átlagnál kevésbé érzékelő, a társadalomban a válságok alatt is megengedhető egyenlőtlenségeket perceptáló, a jövedelmek egyenlősítését és az etatizmust inkább ellenző, a bérekben az iskolai végzettséget vélhetően saját alacsony iskolai végzettsége miatt fontosnak nem tartó, a munkavégzésben és az iskolai teljesítmény terén meglehetősen alulmotivált, önkritikus, alacsony iskolai végzettségű, magukat alacsony státuszúnak érzékelő válaszadók tartoznak. E csoport tagjai a társadalmi ranglétrán való előrejutás tekintetében nem tartják hangsúlyosnak a családi háttér, a faji, nemi, vallási hovatartozás, valamint a kapcsolati tőke (befolyásos emberek, politikai kapcsolatok, kenőpénz) szerepét, vagyis az előrejutást érdemalapúnak látják. E csoport tagjai funkcionalista alacsony státuszúak, akik vélhetően a status quo fenntartását tartják kívánatosnak. A csoportra jellemző egyfajta apátia és kiábrándultság.

A rendszerigazolók – szociodemográfiai háttérüket tekintve – valamivel fiatalabbak az átlagnál, az átlagosnál kisebb lélekszámú településen, többségében falvakban és városokban (agglomerátum) élnek. A „küzdőkhöz” hasonlóan ők is lecsúszottnak érzik magukat, úgy érzik, gyerekkorukban a társadalmi hierarchia magasabb fokán álltak, azonban mind a gyermekkori, mind a jelenlegi társadalmi pozíciójuk az átlag alatti. Ezzel összhangban van a gyermekkori alacsony kulturális tőkéjük. Státuszuk (konzisztensen) alacsonynak mondható: a „rendszerigazolók” iskolai végzettsége – mint

⁶⁹ vö. a Fülöp Márta vezette kutatás „cinikus” csoportjával. Az „inkonzisztens státuszú” ügyeskedő klaszter elemszáma 126 fő, ami a csoportképzésben résztvevők 15 százalékát teszi ki.

⁷⁰ Az „inkonzisztens státuszú ügyeskedők” 38 százaléka Budapesten él.

⁷¹ A „rendszerigazoló” klaszter elemszáma 170 fő, ami a csoportképzésben résztvevők 19 százalékát teszi ki.

láttuk – alacsonyabb az átlagosnál, szegényebbek az átlagnál, és foglalkozásuk presztízse is elmarad az átlagostól.

4) Funkcionalista nyertes (protestáns munkaerkölcsű) típus⁷²

A negyedik klaszterbe olyan funkcionalista nézeteket valló, az előrejutásban a családi háttér, a kapcsolati tőke, valamint a faji, nemi, vallási hovatartozás szerepét megkérdőjelező válaszadók tartoznak, akik az átlagnál kevésbé érzékelnek ellentéteket a különböző társadalmi csoportok között, az átlagnál kevésbé látnak a társadalomban nagy jövedelemkülönbségeket, és ennek megfelelően ellenzik az állami eszközökkel történő jövedelmi egyenlősítést. E klaszter tagjai a „protestáns” munkaerkölcs hívei, a magas munkamorál internalizált normája jellemzi őket: a kemény munka tisztelete, a kitartó tanulás és lelkiismeretes munkavégzés hatására az összes csoport közül a legmagasabb iskolai végzettséggel rendelkeznek, és a társadalmi ranglétra tetején helyezik el önmagukat. E klaszterbe tartozók tulajdonképpen saját, jól megérdemelt – magas – pozíciójuk megtartására törekednek, és a saját erejükből előre nem jutók jövedelmi egyenlősítésének ellentáborához tartoznak. „Mindenki a saját szerencsájének kovácsa”- szólhatna a csoport jelmondata. Viselkedésük mögött vélhetően a szociális dominancia orientáció húzódik meg. A korábbi kutatások (Sidanius–Pratto 2005) alapján felételezhetjük, hogy a „funkcionalista nyertesek” és a (másodikként tárgyalt) „ügyeskedők” hajlanak elsősorban a szociális dominancia orientációra.

A („protestáns” munkaerkölcsű) „funkcionalista nyertesek” szociodemográfiai hátterére jellemző, hogy az átlagnál fiatalabbak, az átlagosnál nagyobb lélekszámú településen – többségében nagyvárosban – élnek, és felülreprezentáltak a Budapesten élők között. Az átlagoz képest sokkal magasabb az iskolai végzettségük és a társadalmi ranglétrán elfoglalt pozíciójuk, amely jócskán felülemeli őket a többi csoporton is. Ők a leggazdagabb csoport, akik családjában a havi egy főre jutó jövedelem 120 000 Forint, ami az egy főre jutó havi átlagjövedelemnek (77 000 Forint) több, mint másfélszerese. Foglalkozásuk presztízse is a többi csoporthoz képest a legmagasabb, amihez hozzávéve a magas iskolázottságot és gazdagságot, kijelenthetjük, hogy a „funkcionalista nyertesek” magas státuszúak. Magas státuszuk ellenére csupán középosztályinak érzik magukat. A „funkcionalista nyertesek” vélhetően saját érdemeiknek és szorgalmuknak tulajdonítják sikereiket, úgy érzik a társadalmi ranglétrán feljebb léptek a gyermekkorukban észlelthez képest, habár mind 14 éves korukban, mind a vizsgálat idején messze az átlag fölé pozícionálták magukat, gyermekkori kulturális tőkéjük is magasan a többi csoport felett állt: kétszer annyi könyvvel rendelkeztek mint az átlag.

5) Deprivált típus⁷³

Az ötödik klaszterbe olyan, az előrejutásban a hátszónak (családi háttér, kapcsolati tőke, faji-, nemi-, vallási hovatartozás) kiemelt szerepet tulajdonító válaszadók tartoznak, akik markáns

⁷² A „funkcionalista nyertes” („protestáns” munkaerkölcsű) klaszter elemszáma 123 fő, ami a csoportképzésben résztvevők 14 százalékát teszi ki.

⁷³ A „deprivált” klaszter elemszáma 135 fő, ami a csoportképzésben résztvevők 15 százalékát teszi ki.

ellentéteket érzékelnek a különböző társadalmi csoportok között, továbbá az általuk perceptált nagy jövedelemkülönbségek okán a jövedelmi egyenlősítés pártján állnak. A deprivált klaszter tagjai a bérek megállapításánál fontosnak tartják a megfelelő képzettséget, kemény munkát, átlagosan motiváltak a munkavégzésben, az iskolában nem tanultak szorgalmasan, amelyet alacsony iskolai végzettségük is tükröz, és mindezeknek megfelelően a társadalmi ranglétra legalján helyezik el önmagukat. E csoport tagjai vélhetően a társadalom szerkezetét hibáztatják, és erőteljes igazságtalanságmélmény jellemzi őket.

A „depriváltak” az átlagos lélekszámú településeken élnek, a többség kisvárosban, vagy falvakban éli mindennapjait. Havi egy főre jutó jövedelmük jóval átlag alatti, úgy érzik, hogy a munkásosztályba tartoznak, foglalkozásuk presztízse sokkal alacsonyabb az átlagnál, ami a korábban látott alacsony iskolázottsággal együtt alacsony társadalmi státuszt jelez. A „depriváltak” gyermekkorukban és most is a társadalmi ranglétra legalján érezték magukat, a gyermekkori kulturális tőke is az ő esetükben volt a legalacsonyabb. Az összes csoport közül ők érzik leginkább, hogy elindultak a lejtőn. Vélhetően talajtvesztett, a kemény munka erejét – saját példából – megkérdőjelező emberek, akik hisznek a munkabérek meritokratikus elosztásában, de nem hajlandók az átlagnál keményebben, önfeláldozóan dolgozni. Nem sikerült kiemelkedniük a szegénysorból, ami miatt vélhetően úgy gondolják, hogy nem éri meg küzdeni, a kemény munkának nincs becsülete.

6) Frusztrált realista típus ⁷⁴

Az utolsó klaszterbe az előrejutásban az erőteljes családi háttérnek és a kapcsolati tőkének kiemelt szerepet tulajdonító válaszadók tartoznak, akik érzékelik a különböző társadalmi csoportok között feszülő ellentéteket, és az általuk perceptált nagy jövedelemkülönbségek okán a jövedelmi egyenlősítés pártján állnak. E klaszter tagjai a bérek megállapításánál fontosnak tartják a megfelelő képzettséget és a kemény munkát, meglehetősen motiváltak a munkavégzésben, a szorgalmas iskolai tanulás eredményeképpen az átlagnál magasabb iskolai végzettséggel rendelkeznek, és a társadalmi ranglétra felső felében helyezik el önmagukat. Normakövető, realista magatartásmintájuk ellenére nem vitték sokra az életben. E klaszterbe konzisztens státuszú, frusztrált meritokrata válaszadók tartoznak, akik a faji-, nemi-, vallási egyenlőséget nem igazán érzékelik, a kapcsolatok előrejutást segítő szerepét azonban erőteljesnek tartják. ⁷⁵

⁷⁴ A „frusztrált realista” klaszter elemszáma 168 fő, ami a csoportképzésben résztvevők 19 százalékát teszi ki.

⁷⁵ A klaszteranalízis során az 1010 fős mintából 879 főt sikerült valamelyik csoportba besorolni a fent említett 10 változó mentén. 131 főt nem sikerült egyik csoportba sem besorolni, ennek oka, hogy a klaszteranalízis során LISTWISE módszert alkalmaztuk, amely által a csoportképzésből kimaradnak azok az esetek, ahol legalább egy változón adathiány van. E változók nagyrészt eleve adatredukciós eljárással létrehozott főkomponensek, megnyugtatóan azonban fontos megjegyezni, hogy a főkomponensek kellően nagy elemszámmal rendelkeznek. Amennyiben – az elemzés validálása érdekében – górcső alá vesszük a klaszterstruktúra hiányzó elemeit, látható, hogy ezek klaszterképző változókon mért átlagai csupán három esetben hasonlítanak a meglévő csoportokhoz. A kimaradtak csoportjába tartozók az előrejutásban a faji, nemi, vallási egyenlőséget illetően a frusztrált realista (6.) klaszterhez (átlagosan az esélyegyenlőség hívei), harmonikus, integrált társadalomképüket illetően a rendszerigazoló (3.) klaszterhez, az iskolában tett erőfeszítéseik hiányát illetően pedig a deprivált (5.) klaszterhez hasonlítanak. A csoportképzésből kimaradtak átlagos vélekedéssel bírnak a funkcionalista értékrend, a becsületes, kapcsolatok nélküli előrejutás, valamint a faji, nemi, vallási egyenlőség előrejutásban betöltött szerepét illetően, továbbá átlagos iskolai végzettséggel rendelkeznek.

A „frusztrált realisták” átlagos méretű településeken élnek, nagyvárosban, községekben és falvakban egyaránt magas arányban megtalálhatóak, az agglomerátum kivételével mindenhol találni reálisan gondolkozó, kissé frusztrált embereket. Státuszuk közel átlagosnak tekinthető, frusztrációjuk többek között abból fakadhat, hogy foglalkozásuk presztízse és iskolázottságuk kissé magasabb az átlagnál, sőt, gyermekkori kulturális tőkéjük is meghaladja az átlagos értéket. Ennek ellenére – hacsak kismértékben is, de – szegényebbek az átlagnál. A „funkcionalista küzdőkhöz” és a „ügyeskedőkhöz” hasonlóan az alsó középosztályba tartozónak érzik magukat.

TIPOLÓGIA AZ EGYENLŐTLENSÉGEK LEGITIMÁCIÓJÁRÓL

Az egyenlőtlenségek legitimációját tekintve a létrehozott hat csoportból *három rendszerkritikus* attitűdökkel jellemezhető, ami a csoportképzésben részt vevők felét teszi ki. A „küzdő”, a „deprivált” és a „frusztrált realista” klaszter tagjai erőteljesen érzékelik a magyar társadalom jövedelem mentén markánsan hierarchizált jellegét, az állam feladatának tartják a jövedelemkülönbségek mérséklését és a munkanélküliekről való gondoskodást. A „rendszerkritikus” klaszterek tagjai a különböző társadalmi csoportok között húzódó konfliktusokat és érdekellentéteket is erőteljesnek perceptálják.

12. táblázat. Egyenlőtlenség-legitimáló és rendszerkritikus csoportok

Egyenlőtlenség-legitimáló	Rendszerkritikus
Ügyeskedő (státuszinkonzisztens)	Funkcionalista küzdők
Rendszerigazoló	Deprivált
Funkcionalista nyertes	Frusztrált realista

Forrás: ISSP 2009 Social Inequality, saját számítások alapján

Mint az a fenti táblázatban látható, a *fennmaradó három* csoport tagjai látszólag az *egyenlőtlenségek legitimálása* és ezzel a (válságos, az egyenlőtlenségeket növelő) status quo fenntartása mellett állnak. 2009-ben a magyar társadalom nagyjából fele⁷⁶ egyszerre „tart” az egyenlősítéstől, az átlagnál kevésbé etatista és szolidáris a munkanélküliekkel, legyen szó a jövedelmi olló zárásáról, vagy a leszakadó rétegek felemeléséről. E csoportokat a válságok idején a válságot látens módon fenntartó és mélyítő, a gazdasági válságot társadalmivá transzformáló csoportoknak tekinthetjük. Az „inkonzisztens státuszú ügyeskedő”, a „rendszerigazoló”, és a „funkcionalista nyertes” csoportokra vélhetően jellemző az egyenlőtlenségek tagadásának hamis tudata, a redisztribúciós igény megkérdőjelezése, a társadalmi (csoportok közötti) ellentétek ignorálása.

Az egyenlőtlenség-legitimáló típus szegmentálása

Mivel a fejezet központi eleme az egyenlőtlenségeket igazoló csoportok azonosítása, és a rendszerigazolók egy része „lázáadásának” vizsgálata, ezért érdemes a továbbiakban e három („inkonzisztens státuszú ügyeskedő”, „rendszerigazoló”, „funkcionalista nyertes”) csoportot részletesebben megvizsgálni. Az eredmények alapján kijelenthető, hogy ezek a csoportok az egyenlőtlenség fenntartása szempontjából egymáshoz nagyon *hasonló attitűdökkel és értékrenddel*

⁷⁶ E három csoport együtt a klaszterképzésben részt vevő 876 fő 48 százalékát testesíti meg.

rendelkezik, ezért őket *együtt egyenlőtlenség-legitimáló típusnak* nevezhetjük. Az alábbi leírás az egyenlőtlenséglegitimáló típus általános jellemzése mellett elsősorban a három csoport közötti különbségekre fókuszál.

Az egyenlőtlenségek igazolásának különböző útjai

Az egyenlőtlenség-legitimáló típus a csoportképzés során az etatizmus és a egalitarianizmus korlátozását illetően hasonló profillal⁷⁷ rendelkezik. A munkabérek megállapításánál mindhárom csoport az átlagnál kevésbé tartja fontosnak figyelembe venni, hogy a családja fenntartásához mekkora összegre van szükség. Emlékezzünk, a „rendszerigazoló” csoport tagjainak státusza alacsony, a másik két csoporthoz képest nekik okoz a legnagyobb gondot a család ellátása, az ő havi egy főre jutó jövedelmük a legalacsonyabb a három csoport közül. Ez alapján azt várnánk, hogy érdekükben áll szorgalmazni a munkabérek megállapításánál a családi szükségleteket, az eredmények azonban a hétköznapi logikával ellentétesek, és a Jost-i értelemben vett rendszerigazolást látszanak alátámasztani. Saját ön- és csoportérdekeikkel szemben támogatják az egyenlőtlenségeket bebetonozó status quo-t. A biztonságkeresés vágya felülírja a racionalitást, és a változásokkal szembeni félelmet vonhatja maga után.

Az egyenlőtlenséglegitimáló típusba tartozó csoportok között – mint később látni fogjuk – különösen a *státusszal összefüggő* attitűdök tekintetében hol apróbb, hol nagyobb *különbségek* is mutatkoznak. A magasabb státuszú csoportok tagjainak esetében az önérdekkel és a csoportérdekkel összhangban zajlik a hierarchikus rendszer támogatása, az alacsonyabb státuszúak rendszerigazoló törekvései azonban ellentétesnek látszanak ezekkel,⁷⁸ esetükben szó sincs státuszféltesről, dominanciára törekvésről. E három csoport közül a „rendszerigazolók” és a „funkcionalista nyertesek” egyaránt megkérdőjelezi a (családi, nemi, faji, vallási) háttér, és a kapcsolati tőke szerepét, valamint funkionalista nézeteket vallanak a társadalmi előrejutást illetően, hangsúlyozva ezzel az önerőből való előrejutás jelentőségét. Az „ügyeskedők” ezzel szemben a társadalmi előrejutásban kiemelik a családi háttér, a társadalmi tőke, a faji, nemi, vallási hovatartozás szerepét. Az egyenlőtlenség-legitimáló típusba tartozó csoportok szintén *eltérően* ítélik meg az ambíciók szerepét s boldogulást illetően. Az „inkonzisztens státuszú ügyeskedők” és a „rendszerigazolók” átlagnál kevésbé fontosnak, míg a „funkcionalista nyertesek” az átlagosnál fontosabbnak ítélik meg az ambíciókat. Az „ügyeskedők” támogatják a szegényellenes politikát. A „rendszerigazolók” szintén az átlagnál antiszolidárisabb attitűdökkel viseltetnek, az egyenlőtlenséglegitimálók közül egyedül a „funkcionalista nyertesek” szolidárisak a szegényekkel. A magasabb jövedelműek adóterheit az átlaghoz hasonlóan a „rendszerigazolók” túl alacsonynak tartják, a másik két csoport tagjai az átlagnál kisebb adót vonnának el a gazdagoktól, mint a szegényektől, de még így is a gazdagokat adóztatnák meg nagyobb mértékben. Mint azt korábban láttuk, a gazdagságot nagyobb bűnnek érzékelik az emberek a sikerességnél, így nem olyan meglepetésszerű ez az eredmény (Csepeli 2004).

⁷⁷ Lásd az előző fejezet 12. számú („Tipológia az adatbázisban” című) táblázatát.

⁷⁸ Az egyenlőtlenségek legitimálásának alacsony és magas státuszú csoportok körében zajló pszichológiai folyamatairól lásd a tanulmány harmadik fejezetének 3. és 4. számú ábráját.

A megkérdezettek többségében úgy érzékelik, hogy a társadalomban jelenleg *fordított* T alakú kép uralkodik, rengeteg szegényt, minimális középosztályt, és szűk elitet érzékelnek maguk körül. Ami a vágyott társadalomképet illeti, mindhárom csoport *többségében* hagyma alakú társadalomképet szeretne, kevés gazdaggal, kevés szegénnyel és jelentős középosztállyal. A „funkcionalista nyertesek” nem térnek el az átlagtól e tekintetben. Az „ügyeskedők” és a „rendszerigazolók” viszont a hagyma alakú társadalomkép vágya mellett felülreprezentáltak a piramis alakú társadalomkép támogatását illetően, egy részük nem bánná, ha sok szegény venné körül őket, és felettük szűk elit „uralkodna”.

Mivel az emberek *más igazságossági elveket* fogadnak el *rendszer- és egyéni szinten*, így várható, hogy a status quo bebetonozása érdekében (rendszerszinten) a gazdagokra rótt nagyobb közteherhivvelés, és a szegények megsegítésének mérsékelt támogatása, adott esetben ellenzése, megfér egymás mellett. Azonban amint nem általános elvekről, hanem – a saját bőrükön megtapasztalható, de még relatíve általános – igazságossági elvekről van szó, a státusz vízvázasztóként különíti el a magasabb státuszú „ügyeskedőket” és „funkcionalista nyerteseket” az alacsony státuszú „rendszerigazolóktól”. A gazdagok által fizetett adót (az egyenlőtlenség-legitimáló csoportok közül) az átlagnál egyedül a „rendszerigazolók” tartják kevesebbnek. A másik két csoport tagjai – köszönhetően a saját magas státuszuknak és kiemelkedő fizetésüknek – már az átlagnál jóval kevésbé tartják alacsonynak a magasabb jövedelműek adóját. A saját alacsonyabb státusz, és az érzelmekre inkább ható, kevésbé elvont kérdésfeltevés miatt megint csak egyedül a „rendszerigazolók” azok, akik az átlagnál igazságtalanabbnak tartják, hogy a gazdagabb emberek jobb egészségügyi ellátást tudnak vásárolni. A másik két csoport csak részben tartja igazságtalannak ezt. Az oktatás esetében ugyanez a helyzet: a „rendszerigazolók” a három csoport közül az egyetlenek, akik az átlagnál igazságtalanabbnak tartják, hogy a gazdagok jobb oktatásban tudják részesíteni a gyerekeiket.

Érdeemes megvizsgálni, hogy a három egyenlőtlenség-legitimáló csoport *hogyan módosítaná a jövedelmi ollót*. Ehhez szükséges az egyes foglalkozási csoportok igazságosnak tartott munkabérének a becsült fizetéséhez való viszonyítása. Az így létrejött mutatókat az alábbi táblázat szemlélteti.

13. táblázat. Igazságossági deficit⁷⁹

FIZETÉS-DEFICIT	Orvos	Nagy részvény- társaság vezetője	Bolti eladó	Gyári segédmunkás	Miniszter
Inkonzisztens státuszú ügyeskedők	1,88	0,79	1,60	1,56	0,76
Rendszerigazolók	1,42	0,54	1,73	1,67	0,61
Funkcionalista nyertesek (protestáns munkaerőcsűk)	1,85	0,56	1,95	1,86	0,82
Átlag	1,60	0,57	1,83	1,80	0,63

Forrás: ISSP 2009 Social Inequality, saját számítások alapján

⁷⁹ Az igazságossági deficit az egyes foglalkozási csoportok igazságosságosan tartott jövedelmének, (mennyit kellene keresnie) és a válaszadók által becsült jövedelmének (szerintük mennyit keres) *hányadosaként* jött létre. Az így létrejött mutató alapján leolvasható, hogy a megkérdezettek szerint egyes foglalkozási csoportoknak mennyivel több vagy kevesebb fizetés „dukál”. Az 1-nél nagyobb értékek azt jelzik, hogy az adott csoportnak magasabb fizetést tartanának igazságosnak, az 1-nél kisebb értékek pedig arról árulkodnak, hogy mennyivel csökkentenék az egyes csoportok fizetését.

Az inkonzisztens státuszú „ügyeskedők” az átlagnál kevesebb pénzt vonnának el a nagy részvénytársaságok vezetőitől, a „rendszerigazolók” és a „funkcionalista nyertesek” ellenben az átlaghoz hasonlóan jócskán igazságtalannak érzik a vezérigazgatók fizetését. A bolti eladóknak az egyenlőtlenség-legitimáló csoportok közül mindenki magasabb fizetést tartana igazságosnak, ám az inkonzisztens státuszú „ügyeskedők” és a rendszerigazolók az átlagnál kevésbé emelnék a bolti eladók fizetését. Érdekes eredmény, hogy e csoport vélt és igazságosnak tartott jövedelme között a „funkcionalista nyertesek” közel kétszeres különbséget éreznek, majdnem dupla annyi munkabért tartanak megérdemeltnek számukra, mint amennyit szerintük jelenleg keresnek. A gyári segédmunkásoknak is egyedül a „funkcionalista nyertesek” adnának az átlagnál több fizetést, a rendszerigazolók – alacsony státuszuk és zömében munkásosztályi helyzetük ellenére – az átlagosnál kevésbé érzik nagynak a gyári munkások becsült és igazságosnak tartott jövedelme közötti rést. Ennek hátterében többek között egy, a rendszerigazolás elméletével összhangban álló ok állhat, amely a saját csoporttól való (öntudatlan) távolodásra, a csoportidentitás hiányára utal, hiszen a „rendszerigazolók” az átlagnál jelentősen alacsonyabb presztízsű munkát végeznek.⁸⁰

A „funkcionalista nyertesek” egyedül a nagy részvénytársaságok vezetőit büntetnék az átlagnál nagyobb mértékben, a többi foglalkozási csoporttal, így a miniszterekkel szemben is az átlagnál szolidárisabbnak mutatkoznak, ám fizetésüket így is igazságtalannak tartják. Az inkonzisztens státuszú „ügyeskedők” is kevesebb fizetést adnának a minisztereknek, ám az átlagos érületnél kevésbé sújtanának le rájuk. A „rendszerigazolók” az átlaghoz hasonlóan hatalmasnak érzékelik a miniszterek becsült és megérdemeltnek tartott fizetése közötti rést.

A társadalmi egyenlőtlenségek érzékelésével kapcsolatos – *egyéni szintű* – attitűdökben is mutatkoznak különbségek. Az „inkonzisztens státuszú ügyeskedők” és a „funkcionalista nyertesek” az átlagnál megérdemeltebbnek, de még így kissé kevesebbnek tartják a fizetésüket (az „ügyeskedők” az egyetlen csoport, amely majdnem elégedett a fizetésével). A „rendszerigazolók” az átlaghoz hasonlóan úgy érzik, sokkal kevesebbet keresnek, mint amennyit megérdemelnének.⁸¹ Az emberek képességeik, munkájuk alapján igazságosnak tartott fizetése hasonló tendenciát mutat: a két magas státuszú csoport az átlagnál méltányosabbnak, a „rendszerigazolók” az átlaghoz hasonlóan úgy érzik, sokkal kevésbé igazságos a fizetésük, mint amit járna nekik. Az egyenlőtlenség-legitimálók közül az apjukhoz képest szintén a „rendszerigazolók” az egyetlenek, akik az átlagnál alacsonyabb presztízsű munkát végeznek, és ahogy korábban láttuk, lecsúszottnak is érzik magukat.

Vagyis a rendszerigazolóknál több dimenzióban is igaz az, hogy amit egyéni szinten igazságtalannak tartanak, azt társadalmi szinten – a rendszert saját kárukra igazolva – már nem mutatják annak, ergo „társadalmi szintű” elégedettségük látszata elfedi egyéni szintű frusztrációikat. Ami ennél is nagyobb

⁸⁰ Mivel az adatbázisban a csoportidentitásra vonatkozó adatok nem szerepelnek, ezért tanulmányunk kénytelen beérni az ehhez hasonló hipotetikus magyarázatokkal, az egyéni- és rendszerszintű magyarázatok és igazságossági elvek közötti diszkrepancia bemutatásával.

⁸¹ A megérdemeltnek tartott fizetés és a kért képességei, munkája alapján igazságosnak tartott fizetés (az adatbázisban) két különböző érzületet testesít meg.

aggodalomra adhat okot, hogy ez az erőteljes frusztráció és igazságtalanság-élmény nemcsak rájuk, hanem a társadalom „átlagos” polgárára is jellemző.

A RENDSZERIGAZOLÓK RADIKALIZÁCIÓJA:

RENDSZERIGAZOLÓ JOBBIKOSOK, AVAGY JOBBIKOS RENDSZERIGAZOLÓK

Annak érdekében, hogy kiderítsük, vajon vélt frusztrációik és igazságtalanság-élményük következtében a rendszerigazolók is hajlanak-e a radikális jobboldali üzenetek elfogadására, meg kell vizsgálnunk a különböző klaszterekbe tartozók pártpreferenciáit.⁸² Az eredmények azt mutatják, hogy a jobbikos szavazók a legnagyobb arányban a rendszerigazolók közül rekrutálódnak: a jobbikosok közel egyharmada rendszerigazoló, és csak őket követi a deprivált (18%), majd a funkionalista nyertes és az inkonzisztens státuszú ügyeskedő klaszterbe tartozók (17-17%) radikalizmusa. Fontos eredmény, hogy az MSZP táborának 21%-a rendszerigazoló, ami a legnagyobb szavazói arány az MSZP-t választók között, vagyis 2009-ben maradtak még az MSZP politikáját támogató rendszerigazolók a politikai mezőben.

A Fidesz szavazók 19%-a a rendszerigazolók közül rekrutálódik, amely a második legnagyobb arány a Fidesz szavazók között, amellet, hogy az összes rendszerigazoló között messze a legnagyobb arányban (58%) a Fideszre szavaztak volna a válaszadók a kérdés időpontjában (ugyanakkor a rendszerigazolók a többi klaszter szavazóinál szignifikánsan kisebb arányban szavaztak volna a Fideszre). A Fidesz 2009-ben a hasonló vizsgálatok eredményeivel megegyezően minden klaszterben tarolt, az egyes klaszterekben 58% és 71% között „teljesített”.

A Jobbik szavazóinak profilja

Mielőtt rátérnénk a jobbikos rendszerigazolók jellemzőinek ismertetésére, vizsgáljuk meg, hogy mi volt jellemző az „átlagos” Jobbik szimpatizánsra 2009-ben. A jobbikosok átlagosan 42 évesek, középfokú végzettségűek, valamivel többet dolgoznak az átlagnál (45 óra), felülreprezentáltak az alsó középosztálybeliek között, de kevésbé érzik magukat depriváltként, mint a többi párt szavazói és – az MSZP híveihez hasonló mértékben – inkább ellenzik a jövedelmi egyenlősítést. A társadalmi státuszukat az átlaghoz közel, picivel afölé helyezik, de a családjuk státuszát, amelyben felnőttek már jóval az átlag fölöttinek érzékelik: átlagosan több mint egy pontot depriválódtak. Érdekesség, hogy a Jobbik szavazóinak egy főre jutó átlagos havi nettó jövedelme majdnem a legmagasabb, 94 ezer Ft, ugyanakkor saját munkateljesítményüket inkább negatívnak ítélik meg a többi párt támogatóihoz képest (ami mögött az az elképzelés is munkálhat, hogy egy kaotikus, korrupt világban a kemény munka úgysem hozza meg a gyümölcsét). A jobbikosok szerint nem árt ismerni a megfelelő embert az előrejutás érdekében. Úgy érzik, hogy nagyok az anyagi különbségek a társadalomban, erősek a konfliktusok a fent és lent lévők között, de a különböző pártok szavazói közül ők gondolják a legkevésbé úgy, hogy az egyenlősítés az állam dolga lenne, azt is ők ellenzik leginkább, hogy a munkanélkülieknek az állam biztosítson megfelelő életszínvonalat, valamint a leginkább ők törnek

⁸² A keresztábra szignifikáns, $\chi^2=33,581$; $\text{Sig}=0,02$.

lándzsát amellelt, hogy a szegényeknek kevesebb juttatást kellene kapniuk (itt vélhetően a cigány- és „érdemtelen szegény”-ellenesség jelenik meg). Az LMP szavazók mellett ők gondolják leginkább úgy, hogy a magasabb jövedelműeknek túl magas az adója, de problémának gondolják, hogy a gazdagabbak jobb egészségügyi és képzési szolgáltatásokat tudnak vásárolni maguknak. A saját jövedelmüket a Fidesz szavazók mögött másodikként tartják igazságtalannak. A Jobbik szavazók alulreprezentáltak a „„hagyma alakú” társadalmi rétegződés óhajában.⁸³

A **jobbikos rendszerigazolók profilját** (15%) meg tudjuk különböztetni az *egyéb rendszerigazolóktól* annak érdekében, hogy lássuk, vajon miért következhetett be a radikalizálódás a rendszerigazolók egy részénél. Az adatok azt mutatják, hogy a jobbikos rendszerigazolók háztartásában a kötelező kiadások levonása után átlagosan jóval kevesebb pénz marad, mint egy átlagos rendszerigazoló háztartásban, ugyanakkor az egy főre jutó jövedelmük az átlagnál bő 10%-kal magasabb (73 ezer Ft), ami összességében erőteljes jövedelmi relatív depriváció érzésre utalhat: az átlagnál vélhetően többet költenek jóléti szolgáltatásokra, amit egyre kevésbé engedhetnek meg maguknak. A jobbikos rendszerigazolók az átlagos rendszerigazolóknál szignifikánsan magasabb iskolai végzettséggel, de alacsonyabb saját státusz-percepcióval jellemezhető emberek, akik saját munkateljesítményükkel szemben még az átlagos rendszerigazolóknál is kritikusabbak. A jobbikos rendszerigazolók inkább a piaci szférában munkát vállaló kérdezettek, akiknek közel háromnegyede rengeteg szegényt, nagyon szűk elitet és ugyanilyen szűk középosztályt, egynegyede pedig piramis alakú rétegződést lát maga körül. A jobbikos rendszerigazolók a gyermekkori családi státuszukhoz képest erőteljesebben depriválódtak, mint a rendszerigazolók általában. Ők azok, akik (valószínűleg kiábrándultságuk következtében már) kisebb jelentőséget tulajdonítanak az iskolai végzettségnek és az ambícióknak, ugyanakkor igazságtalannak tartják azt, hogy a gazdagok a gyerekeiknek jobb oktatást tudnak vásárolni. Ők azok, akik érdemelvőségüknek és piaci tapasztalataiknak megfelelően kevésbé az államtól várják annak megoldását, hogy csökkentse a jövedelmi különbségeket az országban, ami vélhetően az „érdemtelenek” tartott szegények ellen irányul. Mindezekből arra következtethetünk, hogy a státuszinkonzisztencia, az érdemelvőség igénye, az érdemtelenek támogatása miatt érzett csalódottság a tartós deprivációval, a kemény munka megbecsültségének, megfelelő javadalmazásának és értelmének hiányával karöltve olyan frusztrációt és igazságtalanság élményt okozott, amely elindította a vizsgált csoportot a korábbi rendszer kritikája irányába. Ha még ehhez hozzávesszük, hogy – mint a rendszerigazolók *általában* – jórészt vidéki kistelepülésen élő, fiatalabb emberek, feltételezhetjük, hogy a 2009-es munkaerő-piaci viszonyok között nekik jelentősen több erőfeszítésbe került – akár időről-időre is – munkát találniuk.

Amennyiben a **Jobbik tartalékaként tekintünk** a rendszerigazolókra, meg kell vizsgálnunk, hogy az *átlagos Jobbik szavazóval szemben* milyen karakterrel jellemezhetjük a **rendszerigazoló jobbikosokat**. Talán nem lesz meglepő, hogy az életben való boldogulás során a meritokratikus

⁸³ Az egyes társadalomképekről lásd a 2009-es ISSP kérdőív magyar verziójából származó leírást a Melléklet 10. táblázatában.

értékrend, a konnekcionalista szemlélet hiánya, a faji, nemi, vallási esélyegyenlőségbe vetett hit mellett a kemény munka hasznosulásának megkérdőjelezése, a saját munkavégzéssel szembeni önkritika szignifikánsan erőteljesebben jellemzi a rendszerigazoló jobbikosokat, mint a többi Jobbik szavazót. Egy főre jutó jövedelmük közel 25%-kal alacsonyabb, mint az átlag Jobbik szavazóé. Túlnyomó többségük munkásosztályi, vagy alsó-középosztályi válaszadó, aki jellemzően a piaci szektorban dolgozik, iskolai végzettségük, foglalkozási presztízszük szignifikánsan alacsonyabb, mint a többi Jobbik szavazóé (de mint láthattuk magasabb, mint a többi rendszerigazolóé): emiatt jóval alacsonyabbnak ítélik meg a saját státuszukat, mint az átlag Jobbik szavazó. Kevésbé érzik az ambíció, a rassz, a nem, a politikai kapcsolatok és egyáltalán a társadalmi tőke fontosságát az életben való előrejutáshoz. Igazságtalannak tartják, hogy a gazdagabbak maguknak jobb egészségügyi szolgáltatást és gyermekeiknek jobb oktatást tudnak vásárolni. Kevésbé fontos szerintük a fizetés megállapításához a kemény munka, a felelősség és a képzettség szintje, úgy tűnik, nem bíznak már abban, hogy a kemény munka megtérül. Szinte csak szegényeket látnak maguk körül egy szűk közép- és felsőosztállyal, vagy piramis alakú rétegződéssel. Több mint egyharmaduk ugyanakkor nem változtatna a piramis alakú rétegződésen, több mint egyötödik pedig fordított piramisban, vagyis széles elitrétegben, az alacsonyabb státuszúak felemelésében gondolkodik.

A Jobbik e tekintetben a vidék depresszióját, a fiatalabbak megszólítását, a társadalmi-gazdasági és politikai rendszer megkérdőjelezését, a munkaerő-piaci gondokat felkarolva, az imaginárius, felsőbbrendű nemzeti identitást hangsúlyozva, az érdemelvű szemléletre alapozva (ami egyébként a további önleértértékelést megállíthatja, hiszen a nemzethez való imaginárius tartozás hite önmagában érdem), a becsületességre, a tisztességre, az erkölcsösségre hivatkozva, a kemény munka becsületének visszaszerzésére, rendszer- és elitváltásra és kisember-védelemre törekedve, a meritokratikus szemlélet mögött esetlegesen megbúvó out-group elutasítást (az érdemtelen szegények, cigányok, illetve az érdemtelen elit elutasítását), az *egyéni szinten* fellelhető nagyfokú igazságtalanság-élményt és jövedelmi deprivációt is kihasználva sikeresen szólíthatta meg az alacsony státuszú rendszerigazolók egy részét is, amely tömb a rendszerkritikus blokkba átkerülve képletesen szólva átbillentette a mérleget a rendszert kritizálók javára. A rendszerigazolók szakirodalom szerinti tekintélyelvű, rendpárti, alapvetően konzervatív attitűdjei szintén hozzájárulhattak a Jobbik felé irányuló vonzódásuk felerősödéséhez (Tóth–Grajczár 2011).

ÖSSZEFOGLALÁS ÉS KONKLÚZIÓ

A rendszerváltás óta eltelt időszakban az egyenlőtlenségek kisebb-nagyobb ingadozásokkal, de folyamatosan nőttek, a szegénység és a relatív depriváció szintje magasra szökött, a társadalmi, gazdasági, politikai rendszerrel szembeni bizalmatlanság meggyűrte a liberális demokratikus rendbe vetett hit szövetét. Ennek köszönhetően – a Political Capital elemzése szerint – 2009-re a *rendszerellenesek aránya* 46%-osra növekedett Magyarországon. 2009-re, a Gyurcsány-kormány bukásának időszakára a 20 év alatt felépített, bukdácsoló politikai rendszer legitimációja sok tekintetben megingott. A válság következtében a társadalom tagjaira még inkább jellemzővé vált a frusztráció, a depriváció, a rosszlét percepciója, és egyre erősödő tendenciát mutatott a lecsúszástól

és a bizonytalanságtól való félelem (Grajczár–Tóth 2012), amelyre adott reakciók bizonyos csoportoknál a fennálló egyenlőtlenségek bebetonozását ösztönözték. A javakért és erőforrásokért folytatott versengés válsághelyzetben kiéleződik, ami könnyen a szolidaritás csökkenéséhez vezethet. A saját helyzet stabilitásának megőrzése érdekében a társadalmi hierarchia különböző fokain álló csoportok közül egyaránt kikerülhetnek olyan jól körülhatárolható csoportok, amelyek hajlanak a *társadalmi egyenlőtlenségek igazolására*, legyen szó a saját csoport szociális dominanciájának igazolásáról, vagy a saját (csoport) negatív önsztereotípiáiról és külső-csoport preferenciáról. Ez a szükséglet olyan folyamatokat idézhet elő, amely a meritokrácia és a szolidaritás szintéziséen alapuló társadalom igazságosság képét teljes mértékben szétzilálhatja.

A tanulmány eredményei szerint válságos időszakban a társadalom közel 50 százaléka *egyszerre* támogatja (valamilyen mértékben) a társadalom hierarchikus berendezkedését, bizonyul relatíve vaknak a társadalmi egyenlőtlenségekre, és utasítja el az állam egyenlőséggeneráló szerepét. Tanulmányunk – mintegy empirikus kísérletként – a válság mélyülésének idejében azonosította a magyar társadalomban az egyenlőtlenség-legitimáló csoportokat, amelyek hol a rendszert igazolják, hol a rendszer iránt ambivalens attitűdökkel rendelkeztek. A funkcionalizmus, az etatizmus, az esélyegyenlőség, a meritokratikus elvek, a jövedelmi egyenlősítés, a munkaattitűdök, a társadalmi ranglétrán elfoglalt pozíció és az iskolai végzettség mentén hat különböző csoportot sikerült azonosítani a társadalomban, amelyek közül három (többek között a változásoktól való félelem és a biztonságkeresés okán) az egyenlőtlenségek igazolása mellett tör lándzsát.

Vizsgálatunk céljainak szempontjából a legérdekesebb egyenlőtlenség-legitimáló csoport az alacsony státuszú rendszerigazolóké, akik (a feltételezéseinknek megfelelően) a funkcionalista nyertes csoporthoz hasonlóan erősen meritokratikus elveket vallanak az életben való boldogulást illetően, a klaszterelemzés tanúsága szerint a jövedelemkülönbségeket átlagosnak érzik, és nem tartják állami feladatnak az egyenlősítést. A rendszerigazolók a kiegyensúlyozott, hagyma alakú társadalomkép mellett a majdnem piramis alakú társadalmat is kíváncsian tartanák, ahol a széles szegényréteg és az arányosan csökkenő középosztály felett mindössze egy kis létszámú elit helyezkedne el. A csoportok közötti különbség a státuszpercepcióból fakad(hat). A rendszerigazolók a társadalmi szintű egyenlőtlenségekre és igazságtalanságra adott reakciói (inkluzíve a saját csoportjukra vonatkozó reakciók) elfedik egyéni szintű frusztrációikat, deprivációjukat és igazságtalanság-érzésüket, alátámasztva ezzel azt az elképzelést, miszerint a rendszerigazolók a saját- és csoport érdekeik ellenére elsősorban a rendszert támogatják. Ezért mindössze az a hipotézisünk nem teljesült, miszerint a rendszerigazolók **egyéni szinten**, válsághelyzetben is az igazságos világban maradéktalanul hívó, helyzetüket annak kedvezőtlen volta mellett is igazságosnak, megérdemeltnek tartó emberek, akik hisznek abban, hogy a kemény munka meghozza gyümölcsét. A rendszerigazolók a tartós válság sújtotta Magyarországon önpercepcióik szerint nem tesznek sokat a boldogulásért, egy radikalizálódó részük vélhetően azért, mert már nem látja értelmét a kemény munkának, saját munkaerkölcs helyességének: emiatt nagymértékű anómia jellemzi, hiszen az általuk preferált meritokratikus értékek megroppanásáról van szó egy olyan pseudo-érdemelvű környezetben, amely ugyan a kemény munka fontosságát hangsúlyozza, azt azonban mégsem jutalmazza.

Vagyis a tartós válság során egy olyan társadalmi csoport tagjai is radikalizálódni kezdtek, amelyről a szakirodalom alapján legkevesbé feltételeznénk a rendszerkritikát, extrém esetben a rendszerváltást sürgető attitűdöt. Az alacsony státuszú rendszerigazolók tömbje olvadni kezdett, egy részük a tartós depriváció következtében, valamint az igazságos világba vetett hit és a meritokratikus törekvések érvényességének végletes megingása okán elfordult a rendszer támogatásától és egy rendszerellenes párt csóvájába került. Meglepő fordulat ez többek között azért is, mert a rendszerigazolók a rendszert ért támadás során minden erejükkel, saját- és csoportérdekeikkel szemben is a rendszert védik, sőt, minél elviselhetetlenebb az „elnyomás”, annál inkább alárendelődnek a hatalomnak. Egyfajta rendszer altruizmus, durkheimi értelemben vett túlintegráltság jellemző rájuk. Azonban a 2008-2009-es „rendszerváltságra” nem az elnyomás végletes szintje volt jellemző, hanem a bizonytalanság és a káosz, a rendetlenség és az eligazodás lehetetlenségének érzése. A kormányválság, a korrupciós botrányok, a gazdaság csődközeli helyzete, a tartós restriktív politika, a morális és bizalmi válság végletekig fokozták a bizonytalanságot, a kiábrándultságot és a depriváció érzését. (Tóth–Grajczár 2011). A magyar társadalomra jellemző fatalista attitűd általában – annak ellenére, hogy Magyarországon extrém nagy a (jövedelmi) egyenlőtlenségekkel való szembenállás – megakadályozta a múltban azt, hogy válságos időkben nagyobb tömegmegmozdulások szülessenek. Ugyanakkor 2006 után, többek között a parlamenten belüli és kívüli ellenzék vezérletével óriási társadalmi tiltakozás bontakozott ki, amely rendszeres tüntetésekké, demonstrációkba, utcai zavargásokba és erőszakba torkollott. E megmozdulások mind-mind az aktuális politikai rendszer legitimációját kérdőjelezték meg. John T. Jost megerősíti, és mi sem győzzük hangsúlyozni: a rendszert érő támadások általában konzervatív reakciót, a status quo védelmét váltják ki a rendszerigazoló csoportokból, de csak akkor, ha a válság nem elég nagy a rendszer bukásához; ahhoz, hogy valamilyen új rendszervariáció jöjjön létre.

A 2006 óta tartó megszorítások, a tartós válság és az ennek nyomán születő igazságtalanság-érzés következtében a mérsékelt jobboldali ellenzéki pártoknak – többek között – a baloldal tevékenységének köszönhetően – végül alig volt szükséges megmozdulniuk, az „érett gyümölcs az ölükbe pottyant”. Nem így a szélsőséges, radikális jelszavakkal, a rend és a biztonság egyszerű rendszerellenes jelszavaival operáló Jobbiknak. A Jobbik kampányában a végletekig fokozta a rendetlenséget, a káoszt és az anómia érzését, amely a rendszerigazolók egy tömbjét is fellázította, rendszerkritikussá tette, akik a Jobbik által kínált, biztonságosnak tekintett autoritatív jellegű rendszer óhaja felé fordulhattak. Mottónkban az írtuk, hogy *„akkor legitim/stabil az emberek szemében egy rendszer, ha nincs más választásuk vagy alternatívájuk”*: 2009-ben azonban már volt (Jost 2003:433-434). Azonban 2009-ben nemcsak egy demokráciába illeszthető alternatíva, hanem egy radikálisan felforgató alternatíva is jelen volt, amely biztonságosabbnak és erősebbnek tűnhetett a baloldali-liberális rendszer-elképzeléseknél.

Amennyiben adaptálni szeretnénk a merton-i gondolatokat a válság sújtotta időszakokra, felételezhetjük, hogy az önvédelem válik természetes viselkedéssé, a rendszerigazolók a bizonytalanságtól és a lecsúszástól való félelmükben igyekeznek megőrizni a status quo-t, elkerülni a rendszerbizonytalanságot, a káoszt és az anarchiát. A változásoktól való félelem következtében

legitimálják a válságot azzal, hogy a válság miatt elszabaduló rendszer generálta egyenlőtlenségeket „védik” a vesztesek érdekeivel, gyakran saját érdekeikkel szemben: a lényeg, hogy a rendszer biztonsága megmaradjon. Amennyiben ez az önvédelem a társadalmi béke rovására történik, az *rendszer szinten* anómiát hoz(hat) létre: az egyenlőtlenséglegitimáló csoportok válságlegitimáló csoportokká válnak azáltal, hogy a gazdasági válságot társadalmi válsággá transzformálják. A szolidaritás hiánya látens módon megbonthatja a társadalom tartópilléreit, amennyiben megszűnik, vagy el sem indul a lázadás az egyenlőtlenségek növekedését eredményező programok ellen.

Ezt az elképzelést *eredményeink is alátámasztják*, ugyanis a rendszerigazolók mellett, hogy az átlagosnál igazságtalanabbnak tartják a gazdagok privilégiumait (jobb oktatás, jobb egészségügyi ellátás), saját alacsony státuszuk ellenére az átlagnál kevésbé mutatnak szolidáris attitűdöket az alacsonyabb státuszú csoportok tagjai iránt. Ellenzik az állam beavatkozását a szegények ellehetetlenülését megakadályozandó, valamint ön- és csoport érdekeik ellenére általában elhárítják maguktól a társadalmi egyenlőtlenségekkel, konfliktusokkal és felelősséggel való szembesülést rögzítve ezzel a „válságos status quo-t”, és az annak következtében mélyülő egyenlőtlenségeket. Feltételezésünk többnyire beigazolódott: a rendszerigazolók zömében vidéki, alacsony státuszú, önmagukat lecsúszottnak érzékelő, az érdemelvűségben és ennek következtében a kemény munka becsületében hívő, de az iskolai végzettség fontosságába és a kemény munka megtérülésébe vetett hitüket elvesztő emberek. Ezért az előzetes várakozásokkal ellentétben nyilvánvalóan nem jelenthető ki egyértelműen, hogy még mindig mindannyian hinnének a világ igazságos működésében (gondoljunk a különböző szinteken megvalósuló igazságossági elvekre).

Eredményeink arra is rávilágítottak, hogy Magyarországon a teljes mintára általánosan jellemző a jövedelmi egyenlőtlenség érzékelése, az alacsony és magas státuszúak közötti ellentét víziója. Ezzel párhuzamosan a teljes népességben a kíváncsú meritokratikus elvek megjelenése a fizetésekben és a saját munkateljesítmény magasra értékelése között markáns ellentmondások, inkoherencia figyelhető meg, amely hatalmas elégedetlenséget, frusztrációt, kollektív relatív deprivációt okoz. Az eredmények szerint 2009-ben a magyar társadalom szinte egésze nagyfokú (elsősorban jövedelmi) egyenlőtlenséget érzékel, mind az alacsony, mind a relatíve magas státuszúak (utóbbiak között jócskán találhatunk szolidaritást mutató csoportokat is), akik a meritokrácia és a szolidaritás egyensúlyát megbontó igazságtalanságot érzik. Úgy gondolják, hogy nem fizetik meg őket a munkájukért, amely a kérdezettek szerint társadalmi konfliktusokhoz vezet szegények és gazdagok, a különböző társadalmi rétegekbe tartozók között, amelynek következtében a társadalom feldarabolódik, dezintegrálttá válik. Az alacsony státuszú rendszerigazolók önmagukkal és más csoportokkal szembeni relatíve antiszolidáris magatartása, társadalmi vaksága, társadalmi igazságosságba vetett hite csak a felszínen, a többi csoport magatartásához képest tűnik jelentősnek. Erős meritokratikus értékrendjük, funkcionalizmusuk, önleértékelésük és önkritikájuk, integrált társadalomképük és „átlagos” jövedelmkülönbség érzékelésük mögött a mélyben, *egyéni szinten* jelentős frusztráció és kiábrándultság mozgolódik, amely egyes csoportjaiknál megrepesztette a biztonságosnak tekintett csigaház burkát és deprivációjuk, igazságtalanság érzésük okán a rendszert megengedni akaró Jobbik szavazóivá váltak.

Az, hogy a rendszerigazolók válságos időkben, rendszerigazolókhöz méltó módon a többi csoporthoz képest átlagosnak látják az országban a jövedelemkülönbségeket és ezzel elhárítják maguktól a saját, vagy más csoportok iránti szolidaritást, nem jelenti azt, hogy a saját jövedelmüket tekintve ne úgy éreznék, hogy jóval kevesebbet keresnek, mint amennyit megérdemelnének: a saját jövedelmükkel szembeni igazságtalanság-érzést a biztonság kedvéért egy kontroll kérdés is megerősítette. *Ez a jelenség két dologra világít rá: az egyik a rendszerigazolás jelensége, miszerint a rendszerigazoló saját- és csoport érdeke ellenére sem panaszkodik a rendszerre. A másik azonban a jövedelmi frusztráció és az igazságossági deficit. Mint láthattuk, az adatok azt mutatták, hogy a társadalom mélyrétegeiben, szinte minden egyes kérdezettnél, így a rendszerigazolóknál is megtalálható a becsületes, szorgalmas, felelősségteljes, kemény munkát végző önkép, amihez rendkívül igazságtalannak érzett bérnívó, társadalmi megbecsültség érzet járul. Ez az a frusztráció, amely végül elérte az alacsony státuszú rendszerigazolókat is, amelynek okán egy csoportjuk úgy érezhette, hogy hiába a sok erőfeszítés, ma Magyarországon a kemény munkának nincs becsülete. E csoport az igazságosság és a rend helyreállításának reményében radikalizálódott. Emellett fontos indikátor, hogy az alacsony státuszú rendszerigazolók a társadalomban meglehetősen „alulról” indultak, de még erről a szintről is sokat depriválódtak. A relatív depriváció a saját csoport hátrányos helyzetének tagadásával egyszerre jelenik meg: nagyon magasnak és igazságtalannak tartják a miniszterek és a vezérigazgatók (társadalmi elit) fizetését, ugyanakkor a saját státuszukhoz legközelebb álló gyári munkásoknak is az átlagosnál kevesebb fizetést adnának.*

A társadalom alacsonyabb pozícióit elfoglaló emberek – köztük az alacsony státuszú rendszerigazolók – egyre nagyobb arányban láthatnak maguk körül alacsony státuszú csoportokat, szegényeket, depriváltakat, és egy tőlük fényév távolságban lévő elitet, ami az igazságos világba vetett hitüket megrendíthette. Ennek okán a rendszerigazolók egy része már képtelen volt olyan ideológiákat találni, amelyek egy számukra szétmálló rendszert megfelelőképpen igazolni tudtak volna, egyes csoportjaik a rendszer igazságtalanságát már a saját bőrükön érezték, és nem tudták a válsággal küzdő rendszerben azt a transzcendens vágyat kielégíteni, hogy egy nagyobb, stabilabb, megbízhatóbb rendszer részesei legyenek, ezért rendszerkritikussá váltak. Egy részük akár új rendszert, és gy új elitet kereshetett magának: *egy új, stabilnak ható, kismembvérdő, természetes hierarchiára épülő, erős, tekintélyvezérelt, ókonzervatív rend ígérete mentén* (Tóth-Grajczár 2012).

Ahogy korábban megfogalmaztuk, egy álmeritokratikus⁸⁴ társadalomban a meritokráciába vetett *hit és a teljesítmény méltányosnak ítélt jutalma között óriási szakadék tátong*, a státusz-, illetve egyfajta erkölcsi inkonzisztencia meglehetősen nagy: mindezekért az emberek a társadalmi berendezkedést teszik felelőssé, amely erősíti a lázadási potenciált. Egy olyan, a meritokráciában a végletekig hívő csoport esetében, mint az alacsony státuszú rendszerigazolóké, a tartós konfliktus az érdemelvűség és annak társadalmi jutalma között a rendszer iránti bizalmatlansághoz, a jutalom megszerzésének igényéhez vezethet. A saját érdemtelenység percepciója pedig nem mérséklődött, ami az egyébként is gyenge lábakon álló saját- és csoport identitást is megbonthatta. Ebben az anómikus helyzetben az

⁸⁴ A szóhasználat Róbert Pétertől származik.

alkalmazkodás ritualisztikus formája, ahol az egyén elveti a sikercélokat és a mobilitási esélyek szintjén is „megelégszik azzal, amije van”, könnyen átfordulhat lázadásba. Ezen alkalmazkodási folyamat során, új sikercélokat új eszközök mentén kínáló pártok uszályába kerülhetnek a valamikori ritualista rendszerigazolók. A rendszerigazolók egy részénél ez a párt a Jobbik, amely megbecsültséget ígér az arra érdemeseknek, amely szembefordul az értelmetlen, korrupt politikai elittel és az „értelmetlen szegényekkel”, hívószavaival a kiábrándult, de továbbra is érdemelvű, a szegényeket és az elitet is „önhibájukért” kárhóztató, a rendszerrel szemben kritikussá váló, akár új elitet és rendszert kereső rendszerigazolók egy tömbjét könnyedén megszólíthatta.

Szemben az előző fejezetben tárgyalt ambivalens előítéletesekkel a rendszerigazolók nem hatalomra, dominanciára vágyanak, hanem olyan stabil, hierarchikus rendszerre, amiben végletekig bízhatnak, amelynek magukat (nem feltétlen tudatos módon) önként alávetik. Így létrejöhet a Jobbik által megálmodott új, stabil rend: a dominanciára törekvő nacionalisták uralma, az új rendet – a szakirodalom szerint az egyenlőtlenségeket „alulról” való támogatásuknak, tekintélyelvűségüknek, konzervativizmusuknak köszönhetően – is igazolni képes önálló rendszerigazolókkal. A szakirodalom szerint a rendszerigazolók körében ugyanis permanensen érvényes sztereotípiák az uralkodó csoportok rátermettsége, és a saját csoport társadalomirányító szerepének elvetése (Jost 2003). Egy erőskezdő, nyílt, egyszerű igazságok és a kisebbségek védelme mentén operáló retorikát alkalmazó vezető, mint Vona Gábor, nagy hatással lehetett a külső csoportot preferáló rendszerigazolók egy részére. A szakirodalom szerint a rendszerigazolók csoportja hangsúlyozottan zárt gondolkodású emberekből áll, akik erősen tradicionalisták, a világot veszélyes kaotikus helynek tartják, félnek az új tapasztalatoktól, a nagy változásoktól és a modernizációtól, a bizonytalanságtól és az individualizmustól (Jost 2003), igénylik a gyors és egyszerű megoldásokat, az egyszerű, világos beszédet és döntéshozatalt, amely annyira jellemző a Jobbikra. Vagyis annak ellenére, hogy a rendszerigazolók elvben vesztes pozíciójuk ellenére támogatják a status quo-t, úgy tűnik, hogy a társadalmi-gazdasági krízis mégis olyan fokot érhet el, hogy a rendszerigazolók mély deprivációjuk következtében a fennálló rendet legitimáló mítoszok érvényességét megkérdőjelezhetik. A biztonságkeresés és a rendszer stabilizálása érdekében nem az addigi széttziláló, erodáló társadalmi, gazdasági, politikai legitimációt fogják támogatni, hanem a természetes hierarchiát és szigorú rendteremtést ígérő, a hagyományokra, az érdemességre és a kisebbségek védelmére építő, akár szélsőséges ideológiákat hirdető pártokat.

A kedvezőtlen helyzetben lévő rendszerigazolókra – a magasabb rendűnek tartott csoport favorizálása mellett – az lehet jellemző, hogy a saját csoportjuk dominancia igényét elutasítják, ugyanúgy ahogyan bármely társadalmi csoport egyenlősítését, beleértve a saját kedvezőtlenebb helyzetben lévő csoportjukat is: vagyis egy olyan hierarchia támogatását támogatják a társadalomban, amely természetesnek tartja a társadalmi csoportok közötti egyenlőtlenségeket. Ezt Csepeli György és szerzőtársai osztályalapú szociális dominanciának hívják, amely eleve feltételez egy náluk rosszabb helyzetben lévővel szembeni antiszolidaris attitűdöt, amelyet John T. Jost és munkatársai is jellemzőnek tartanak a rendszerigazolókra (Csepeli 2004). Véleményünk szerint az egyik legnagyobb veszélyt az jelenti, ha a rendszerigazolók a nagyfokú depriváció következtében nem dominanciára, de

mégis „önfelemelésre” törekvő nacionalistákká, ha tetszik a szektáriánus egyenlősítést *alulról támogató csoporttá* válnak. Az elültetett, normává váló imaginárius nacionalista integráció a felismert, vagy már folyamatosan észlelt vesztes státusszal karöltve növelni fogja a szektáriánus egyenlősítést támogatók csoportját, és olyan „nacionalista forradalmat” indíthat el, amely komoly társadalmi földinduláshoz vezethet, s ami a továbbiakban megnehezítheti, vagy akár ellehetetlenítheti Magyarország Nyugat-Európához való felzárkózását.

IRODALOMJEGYZÉK

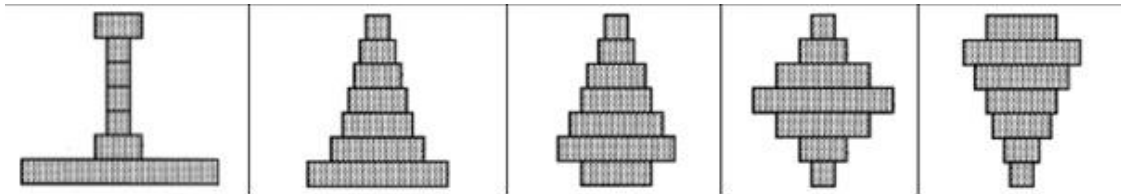
- Andorka R. (szerk.) (1996) A társadalmi egyenlőtlenségek növekedése a rendszerváltás óta. *Társadalmi Riport*, 1. 3–26.
Elérhető: <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a900.pdf> [Letöltve: 2013-03-19]
- Andorka R. (2006) *Bevezetés a szociológiába*. Budapest: Osiris.
- Andorka R. (1996) A társadalmi egyenlőtlenségek növekedése a rendszerváltás óta. *Szociológiai Szemle*. Forrás:
<http://www.mtapti.hu/mszt/19961/andorka.htm>
- Berkics M. (2008) *A társadalmi viszonyok és a társadalomban zajló versengés igazságosságának észlelése*, PhD disszertáció.
Budapest: ELTE-PPK Pszichológiai Doktori Iskola.
- Boudon, R. (1998) A viszonylagos frusztráció logikája. In Csontos L. (szerk.) *A racionális döntések elmélete*. Budapest: Osiris - Láthatatlan kollégium.
- Csepeli Gy. (et.al) (2004) Bizalom és gyanakvás. Szociálpszichológiai akadályok a piacgazdasághoz vezető úton Kelet-Európában. *Szociológiai Szemle* 1. 3–35.
- Csontos L. (szerk.) (1998) *A racionális döntések elmélete*, Osiris Kiadó - Láthatatlan kollégium, Budapest.
- Czeti T. – Hoffmann M. (2006) *A magyar államadósság dinamikája: elemzés és szimulációk*, MNB-tanulmányok 50. Elérhető:
http://www.mnb.hu/Root/Dokumentumtar/MNB/Kiadvanyok/mnbhu_mnbtanulmanyok/mnbhu_mt50/mt_50.pdf
[Letöltve:2013-04-01]
- Elster, J. (1998) Savanyú a szőlő. In: Csontos L. (szerk.) *A racionális döntések elmélete*, Budapest: Osiris - Láthatatlan kollégium.
- Fábián Z. (2012) Pártrendszer és a társadalmi kohézió mérőszámai Magyarországon. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport 2012*. Budapest: TÁRKI.
- Ferge Zs. (szerk.). (2005) Ellenálló egyenlőtlenségek. *Esély*, IV. 3–41.
- Ferge Zs. (1996) A rendszerváltás nyertesei és vesztesei. In Andorka R. – Kolosi R. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport*. Budapest: TÁRKI – Századvég, 414–443. Elérhető: <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a896.pdf> [Letöltve: 2013-02-18]
- Ferge Zs. (1998) Miért szokatlanul nagyok a magyarországi egyenlőtlenségek? *Esély* II.
Elérhető:http://www.fergezszusa.hu/docs/miert_szokatlanul_nagyok_a_magyarorszag_i_egenlotlensegek.pdf
[Letöltve:2013-03-30]
- Fülöp M. (et. al) A versenyképesség egyéni, társadalmi és intézményes feltételei NKFP kutatás.
- Gans, H. J. (1992) Mire szolgálnak az érdemtelen szegények?- avagy a legalsó osztály szerepe Amerikában. *Esély* III.
Elérhető: http://www.esely.org/kiadvanyok/1992_3/mireszolgalna.pdf [Letöltve:2013-01-07]
- Grajczár I. – Tóth A. (2012) *Válság és változás : utak a jobboldali radikalizmushoz*, Budapest: L'Harmattan, ZSKF.
- Havasi É. (é.n.) Jövedelem, megélhetési viszonyok, szegénység. In: *Társadalmi helyzetkép 2010* (kézirat, megjelenés alatt). Budapest: KSH.
- Hunyady Gy. (2003) Társadalomkritikus szociálpszichológia: John Jost tanulmányai. In Jost, J. T. *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Budapest: Osiris kiadó.
- Jost, J. T. – Banaji, M. R. (1994) A sztereotipizálás szerepe a rendszer igazolásában, a hamis tudat képződése. In Jost, J. T. (2003) *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Budapest: Osiris kiadó.

- Jost, J. T. (2003) A rendszerigazolás elmélete, mint a társas azonosulás és a szociális dominancia elméleteinek elismerése, kiegészítése, helyesbítése. In *JOST, J. T. Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Budapest: Osiris kiadó.
- Jost, J. T. (2003) A külső csoport előnyben részesítése és a rendszerigazolás elmélete: kísérleti paradigma a szocioökonómiai sikeresség sztereotípiatartalomra gyakorolt hatásának vizsgálatára. In *JOST, J. T. Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Jost, J. T. (et al.) (2003) A rendszerigazolás nem tudatos formái: a magasabb státusú csoportok iránti implicit és viselkedéss preferencia. In *Jost, J. T. Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Jost, J. T. (2003) Negatív illúziók: a hamis tudattal kapcsolatos fogalmak tisztázása, és a pszichológiai bizonyítékok. In *Jost, J. T. Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Budapest: Osiris.
- Jost, J. T. (2003) *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Keszthelyiné Dr. R. M. (2006) A lakossági jövedelmek mérésének megbízhatóbb módszere. *Statisztikai Szemle*, 84. V–VI. Elérhető: http://www.ksh.hu/statszemle_archive/2006/2006_05-06/2006_05-06_518.pdf [Letöltve: 2012.12.01]
- Kiss P. (et al.) (2006) *Kutatásmódszertan: szociálpszichológia*, HEFOP. Elérhető: <http://hu.scribd.com/doc/108964449/pszi-kutatasmodszertan-bolcseszkonz> [Letöltve: 2013.03.11]
- Kolosi T. – Keller T. (2009) Kikristályosodó társadalomszerkezet. In *Jövedelemegyenlőtlenség és szegénység. Magyarországon 2009. Társadalmi Háztartási Monitor*. 1. kötet, elemzések. Budapest, 2010. május. Forrás: http://www.tarki.hu/hu/research/hm/monitor2009_teljes.pdf
- Kovács I. (2011.): A jövedelemeloszlás és jövedelemegyenlőtlenség a személyijövedelemadó-bevallási adatok tükrében. *Statisztikai Szemle*, 89. III. 294–312. Elérhető: http://www.ksh.hu/statszemle_archive/2011/2011_03/2011_03_294.pdf [Letöltve: 2013.04.02]
- Krekó P. – Juhász A. – Molnár Cs. (2011) A szélsőjobboldal iránti társadalmi kereslet növekedése Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*. XX/2. 53–79.
- Lerner, M. (1980) *The Belief in a Just World: a Fundamental Delusion*. New York: Plenum Press.
- Mannheim K. (1996) *Ideológia és utópia*, Budapest: Atlantisz Kiadó.
- Matolcsy Gy. (1997) Kiigazítás recesszióval. Kemény költségvetési és puha piaci korlát. *Közgazdasági Szemle* XLIV 9, 782–798.
- Medgyesi M. – Tóth I. Gy. (2012) A jövedelmi egyenlőtlenségek hosszú távú meghatározói Magyarországon. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport 2012*. Budapest: TÁRKI.
- Merton, R. K. (2000) Társadalomelmélet és társadalmi struktúra. In Felkai G. – Némedi D. – Somlai P. (szerk.) *Szociológiai irányzatok a XX. században*, Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Örkény A. – Székelyi M. (szerk.) (2011) *Az igazság labirintusaiban – társadalmi méltányosság és generációs igazságosság a 21. század Magyarországon*, Budapest: Sík Kiadó.
- Örkény A. (1997) *Hétköznapi igazsága*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Örkény A. – Székelyi M. (2010) Az igazságosság labirintusaiban. *Szociológiai Szemle*, XX. 2. Elérhető: http://www.szociologia.hu/dynamic/szocszemle_2010_2_4_41_orkenya_szekelyimpdf.pdf [Letöltve: 2014.02.07]
- Rawls, J. (1997) *Az igazságosság elmélete*. Budapest: Osiris Kiadó.

- Róbert P. (2002) Miért (nem) meritokratikusak a modern társadalmak? *Századvég*, Új folyam, VII. 23. Elérhető: [tp://www.c3.hu/scripta/szazadveg/23/robert.htm](http://www.c3.hu/scripta/szazadveg/23/robert.htm) [Letöltve: 2014.01.19]
- Sági M. (1996) Egyenlőtlenség és egyenlőtlenségtudat. In Andorka R. – Kolosi T. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport 1996*, Budapest: TÁRKI, Századvég. Elérhető: <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a900.pdf> [Letöltve: 2014.01.23]
- Sidanius, J. – Pratto, F. (2005) *A társadalmi dominancia*. Budapest: Osiris Kiadó
- Sik E. (et al.) (2009) Társadalomkutatási Informatikai Egyesülés – TDATA-H31: TÁRKI Omnibusz 2009/11. Társadalompolitikai attitűdök Magyarországon a felnőtt lakosság körében - ISSP 2009 Társadalmi egyenlőtlenségek IV. adatlap.
- Szívós P. – Tóth I. Gy. (2005) Feketén, fehéren. In *TÁRKI Monitor Jelentések 2005*. Budapest.
- Tamás P. (2010) Ideológiák, remények, fóbiák az újabb politikai kultúrában- 2010. február PEW adatfelvétel 1989-2009. Elérhető:http://www.google.hu/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0CC8QFjAA&url=http%3A%2F%2Fwww.polhist.hu%2Findex.php%3Foption%3Dcom_phocadownload%26view%3Dcategory%26download%3D115%3Atamas-pal-eloadasanak-anyaga-ppt-fajl%26id%3D7%3Aaltalanos2010&ei=WrfBUv7JI4XPsgaCIYD4CA&usg=AFQjCNGsEjK70gfpKTUbF-Z6khxOiwstSQ&sig2=jOcQKq7w31C-89WtleS5zg&bvm=bv.52434380,d.Yms [Letöltve: 2014.01.19]
- Tóth A. – Grajczár I. (2011) Válság, radikalizálódás és az újjászületés ígérete: a Jobbik útja a Parlamentbe In Enyedi Zs. (et al.) (szerk.). *Új képlet. A 2010-es választások Magyarországon*. Budapest: DKMKA 57-92.
- Tóth I. Gy. (2010) Jövedelem-egyenlőtlenség 2007 és 2009 között. In Jövedelem egyenlőtlenség és szegénység magyarországon 2009. tárki háztartás monitor. 1. kötet. elemzések. Budapest, 2010. május. Elérhető: http://www.tarki.hu/hu/research/hm/monitor2009_teljes.pdf [Letöltve: 2014.02.16]
- Egyéb internetes forrás:** Forrás: http://nol.hu/belfold/megbukott_a_demokracia_

MELLÉKLET

1. Társadalomtípusok (segédlet)

- 1 — A típus: szűk elit legfelül, nagyon kevés ember középen és az emberek legnagyobb része alul helyezkedik el.
- 2 — B típus: piramis felépítésű társadalom, szűk elit legfelül, többen középen és a legtöbb ember alul helyezkedik el.
- 3 — C típus: piramis felépítés, kivéve, hogy legalul csak kevesen vannak.
- 4 — D típus: olyan társadalom, ahol a legtöbb ember középen helyezkedik el.
- 5 — E típus: sok ember közel a társadalom tetejéhez és csak kevesen vannak alul.

2. Korrelációk I.

KORRELÁCIÓK	Esélyegyenlőség az oktatásban	Jövedelem-különbségek és etatizmus (nincsenek)	Integrált társadalomkép	Megbecsültség	Munkabérek meritokratikus elosztása (nem kell felelősség, képzettség, kemény munka)	Saját munka teljesítmény meritokratikus értékelése	Saját iskolai teljesítmény meritokratikus értékelése
Iskolai végzettség	0,211 **	0,174 **	0,106 **	0,215 **	-0,078 *	-0,144 **	-0,197 **
Nettó havi háztartás jövedelem	0,115 **	0,179 **		0,293 **			
Háztartásnagyság		-0,085 **		-0,096 **			
Társadalmi osztálytudat	0,214 **	0,167 **	0,243 **	0,318 **			
Funkcionalista elvek	0,308 **		0,167 **	0,149 **	0,168 **	-0,078 *	
Önerőből előrejutás	0,333 **		0,207 **	0,151 **			
Faji, nemi, vallási egyenlőség érzékelése	0,296 **		0,228 **			-0,117 **	
Esélyegyenlőség az oktatásban	1	0,160 **	0,238 **	0,229 **	0,103 **		
Jövedelemkülönbségek és etatizmus (nincsenek, nem az állam feladata az egyenlősítés)	0,160 **	1	0,265 **	0,231 **	0,176 **	0,196 **	0,104 **
Integrált társadalomkép	0,238 **	,265 **	1	,207 **	,283 **	,124 **	,079 *
Megbecsültség	0,229 **	0,231 **	0,207 **	1	0,111 **		-0,018
Munkabérek meritokratikus elosztása (nem kell a munkabérek megállapításához felelősség, képzettség, kemény munka)	0,103 **	0,176 **	0,283 **	0,111 **	1	0,269 **	0,149 **
Saját munka teljesítmény meritokratikus értékelése (nem dolgozik keményen, önfeláldozóan)		0,196 **	0,124 **		0,269 **	1	0,324 **
Saját iskolai teljesítmény meritokratikus értékelése (nem tanult szorgalmasan, önfeláldozóan)		0,104 **	0,079 *		0,149 **	0,324 **	1

**p<0.01, *p<0.05

3. Korrelációk II.

KORRELÁCIÓK	Iskolai végzettség	Nettó havi háztartás jövedelem	Háztartás-nagyság	Társadalmi osztálytudat	Funkcionalista elvek	Önerőből való előrejutás	Faji, nemi, vallási egyenlőség érzékelése
Iskolai végzettség	1	0,443**	-0,287**	0,460**	0,079*		
Nettó havi háztartás jövedelem	0,443**	1	-0,133**	0,351**			
Háztartásnagyság	-,0287**	-0,133**	1	-0,148**	0,112**		
Társadalmi osztálytudat	0,460**	0,351**	-0,148**	1	0,096**	0,119**	0,064*
Funkcionalista elvek	0,079*		0,112**	0,096**	1	0,490**	0,386**
Önerőből előrejutás				0,119**	0,490**	1	0,453**
Faji, nemi, vallási egyenlőség érzékelése				0,064*	0,386**	0,453**	1
Esélyegyenlőség az oktatásban	0,211**	0,115**		0,214**	,308**	0,333**	0,296**
Jövedelemkülönbségek és etatizmus (nincsenek, nem az állam feladata az egyenlősítés)	0,174**	0,179**	-0,085**	0,167**			
Integrált társadalomkép	0,106**			0,243**	0,167**	0,207**	0,228**
Megbecsültség	0,215**	0,293**	-0,096**	0,318**	0,149**	0,151**	
Munkabérek meritokratikus elosztása (nem kell a munkabérek megállapításához felelősség, képzettség, kemény munka)		-0,078*			0,168**		
Saját munka teljesítmény meritokratikus értékelése (nem dolgozik keményen, önfeláldozóan)		-0,144**			-0,078*		-0,117**
Saját iskolai teljesítmény meritokratikus értékelése (nem tanult szorgalmasan, önfeláldozóan)		-0,197**					
**p<0.01, *p<0.05							

4. Korrelációk III.

		Társadalmi osztálytudat	Társadalmi ranglétrán való önelhelyezés
Társadalmi osztálytudat	Pearson Correlation	1	,561**
	Sig. (2-tailed)		,000
	N	994	992
Társadalmi ranglétrán való önelhelyezés	Pearson Correlation	,561**	1
	Sig. (2-tailed)	,000	
	N	992	1008
**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).			

KLASZTEREK

5. Végző klaszterközpontok

Final Cluster Centers

	Cluster					
	1	2	3	4	5	6
Funkcionalista elvek	,94157	-,31598	,10588	,55191	-1,09034	-,27480
Önerőből való előrejutás	,83859	-,30545	,32922	,77905	-1,04493	-,61194
Esélyegyenlőség	,53187	-,62224	,35781	,54258	-1,03324	,01914
(Nem nagyok a) jövedelemkülönbségek és (kismértékű az) etatizmus	-,50920	1,10856	,01109	,31597	-,46567	-,37305
Integrált társadalomkép	-,12677	,46296	,25631	,55383	-,78387	-,41993
Munkabérek meritokratikus elosztása (nem kell figyelembe venni a képzettséget, felelősséget, kemény munkát)	,04795	,59851	,51205	-,28926	-,56653	-,55435
Saját munkateljesítmény meritokratikus értékelése (nem dolgozik szorgalmasan, önfeláldozóan)	-,55152	,74145	,97281	-,59405	-,05002	-,64653
Saját iskolai teljesítmény meritokratikus értékelése (nem tanult szorgalmasan, önfeláldozóan)	-,11896	,41846	,54231	-,43948	,20608	-,70038
Zscore: Társadalmi osztály önbesorolása	-,22825	,76406	-,57733	,93014	-,91746	,27693
Zscore: Iskolai végzettség	-,43078	,27287	-,54367	1,42624	-,51549	,10822

6. Klaszter elemszámok
Number of Cases in each Cluster

		Súlyozatlan	Súlyozott
Klaszter	Küzdő	143,000	153,509
	Ügyeskedő	128,000	126,495
	Rendszerigazoló	162,000	170,249
	Funkcionalista nyertes	140,000	122,845
	Deprivált	135,000	134,890
	Frusztrált realista	171,000	167,874
Valid		879,000	875,862
Missing		131,000	134,138

Átlagtól való eltérések (compare means) és kereszttáblák

7. Átlagtól való eltérések (szociodemográfiai háttér) I.

Hat klaszter		Kor	Településméret (fordított skála, magas érték=kis lélekszámú település)	Egy főre jutó jövedelem	Foglalkozási presztízspontok
Küzdő	Mean	49,33	5,26	68489	34,2057
Ügyeskedő	Mean	45,22	3,87	96078	38,1238
Rendszerigazoló	Mean	44,94	5,08	63958	32,3634
Funkcionalista nyertes	Mean	44,98	3,91	120318	47,8373
Deprivált	Mean	50,38	4,63	59049	33,1067
Frusztrált realista	Mean	46,21	4,62	72346	37,3468
Total	Mean	46,84	4,62	77347	36,9522

8. Átlagtól való eltérések (szociodemográfiai háttér) II.

Hat klaszter		Régió	Településtípus (fordított skála, magas érték=nagy település)	Származás, identitás	14 éves kori könyvek száma
Küzdő	Mean	10,21	2,92	4,63	4,63
Ügyeskedő	Mean	7,16	2,19	5,50	5,50
Rendszerigazoló	Mean	10,34	2,76	4,24	4,24
Funkcionalista nyertes	Mean	7,44	2,28	6,05	6,05
Deprivált	Mean	9,92	2,72	4,14	4,14
Frusztrált realista	Mean	10,15	2,58	5,24	5,24
Total	Mean	9,35	2,6	4,95	4,95

9. Átlagtól való eltérések III.

Hat klaszter		V66 Q20 Társadalmi osztálytudat (szubjektív)	V45 Q10b Gyermekkori társadalmi ranglétra	V21 Q3 Mit gondol, kevesebbet, vagy többet keres, mint amennyit megérdemelne? (fordított skála, magasabb érték=kevesebb a megérdemeltnél)	V53 Q13 Mennyire tartja igazságosnak a fizetését? (fordított skála, magasabb érték= kevesebb, mint ami igazságos)
Küzdő	Mean	2,61	4,61	2,113593832	1,82
Ügyeskedő	Mean	3,21	5	2,695344174	2,32
Rendszerigazoló	Mean	2,31	4,43	2,280615358	1,96
Funkcionalista nyertes	Mean	3,69	5,22	2,360729186	2,18
Deprivált	Mean	2,09	3,98	1,888110915	1,68
Frusztrált realista	Mean	2,83	4,83	1,954587744	1,83
Total	Mean	2,75	4,66	2,198111177	1,95

10. Átlagtól való eltérések IV.

Hat klaszter		V35 Q6d A kormánynak csökkentenie kellene a szegényeknek adott juttatásokat. (fordított skála, magasabb érték=egyét nem értés)	V36 Q7a A magasabb jövedelműektől több adót kell-e elvonni, mint az alacsonyabb jövedelműektől? (fordított skála, magasabb érték=kevesebbet)	V37 Q7b Magyarországon a magasabb jövedelműek adója ön szerint mennyire nagy? (fordított skála, magasabb érték=túl alacsony)
Küzdő	Mean	3,60	1,95	3,93
Ügyeskedő	Mean	3,04	2,34	3,52
Rendszerigazoló	Mean	3,34	2,00	3,96
Funkcionalista nyertes	Mean	3,57	2,19	3,46
Deprivált	Mean	3,51	1,72	4,06
Frusztrált realista	Mean	3,69	1,85	3,98
Total	Mean	3,47	2,00	3,84

11. Átlagtól való eltérések V.

Hat klaszter		V38 Q8a Ön szerint mennyire igazságos, hogy a magasabb jövedelműek jobb egészségügyi ellátáshoz jutnak? (fordított skála, magasabb érték= igazságtalan)	V39 Q8b Ön szerint mennyire igazságos, hogy a magasabb jövedelműek jobb oktatásban tudják részesíteni a gyermekeiket? (fordított skála, magasabb érték= igazságtalan)	Esélyegyenlőség a továbbtanulásban
Küzdő	Mean	4,36	,1295350	,1295350
Ügyeskedő	Mean	3,61	,0279124	,0279124
Rendszerigazoló	Mean	4,18	,1038167	,1038167
Funkcionalista nyertes	Mean	3,94	,6171512	,6171512
Deprivált	Mean	4,15	-,7456779	-,7456779
Frusztrált realista	Mean	4,34	-,1781634	-,1781634
Total	Mean	4,12	-,0113299	-,0113299

12. Átlagtól való eltérések VI.

Hat klaszter		A kérdezett apjához viszonyított munkája (magasabb érték=rosszabb)	Ambíciók szerepe az előrejutásban (fordított asszimmetrikus skála, magasabb érték=nem fontos)	A munkabérek megállapításánál a családfenntartás költségeit mennyire fontos figyelembe venni? (fordított asszimmetrikus skála, magasabb érték=nem fontos)
Küzdő	Mean	2,9335	2,11	2,74
Ügyeskedő	Mean	2,7409	2,14	2,82
Rendszerigazoló	Mean	3,0502	2,07	2,81
Funkcionalista nyertes	Mean	2,4833	1,8	3,04
Deprivált	Mean	2,9926	1,47	2,21
Frusztrált realista	Mean	2,8009	1,72	2,35
Total	Mean	2,8458	1,89	2,65

13. Átlagtól való eltérések VII.

Hat klaszter		Doktor fizetésdeficit	Nagy Rt. vezetője	Bolti eladó	Gyári segédmunkás	Miniszter
Küzdő	Mean	1,6642	,5335	1,9709	1,9359	,5823
Ügyeskedő	Mean	1,8773	,7924	1,5972	1,5624	,7556
Rendszerigazoló	Mean	1,4244	,5439	1,7275	1,6659	,6109
Funkcionalista nyertes	Mean	1,8538	,5578	1,9490	1,8607	,8174
Deprivált	Mean	1,4201	,5472	1,7641	1,8099	,5538
Frusztrált realista	Mean	1,4412	,5127	1,9454	1,9341	,5132
Total	Mean	1,6000	,5749	1,8328	1,8008	,6299

RADIKALIZÁLÓDÓ MUNKAVÁLLALÓI CSOPORTOK A 2010-ES VÁLASZTÁSOK UTÁN

BEVEZETÉS

A tanulmány a 2010-es European Social Survey (ESS) munkavállalói blokkjának elemzésére épül. Az elemzés során elsősorban azt szeretnénk megismerni, hogy a fizetett munkát végző munkavállalói réteg perceptált munkakörülményei és politikai attitűdjei hogyan alakultak egy mély társadalmi-gazdasági és politikai válsággal jellemezhető időszakban. Az ESS kutatásból képet kaphattunk arról, hogy a munkavállalók miként érzékelik a munkaerő-piaci változásokat, saját munkahelyükön mennyire integráltak, elégedettek, illetve, hogy milyen a pártokhoz és a demokratikus intézményrendszerhez való viszonyuk. Az ESS kutatás lehetőséget nyújtott annak vizsgálatára is, hogy a 2010-es kormányváltást követően nagyjából fél évvel hogyan alakult a munkavállalók radikalizációja, pártpreferenciája, illetve, hogy hogyan változott a politikai pártoktól való elfordulás mértéke. Az ESS adatbázisa mellett a 2003-as nemzetközi SIREN kutatás⁸⁵ eredményei is fontos információkkal szolgáltak a munkavállalói percepciók mélyebb megértéséhez.

A 2010-es ESS kutatás egyik legmegdöbbentőbb eredménye, amely további vizsgálódásokat igényel és, amely indokolja a tanulmány témaválasztását, hogy az adatok szerint a 2010-es választásokon a fizetett munkát végzők 20%-a, míg az inaktívak „csupán” 7%-a szavazott a Jobbikra. Az eddigi radikalizáció elméletek ismeretében azt várhatnánk, hogy egy globális válsághelyzetben, amikor a vesztesek aránya óriásira duzzad, az inaktívak, a munkanélküliek, vagyis az inkább vesztesnek tekinthető csoportok fognak jelentősebb mértékben a szélsőségek felé tolni, és hogy az ő elégedetlenségükön keresztül kialakuló támogatói attitűdök vezethetnek elsősorban a szélsőséges pártok előretöréséhez.

A 2010-es ESS vizsgálat lehetőséget nyújtott a tanulmány fő hipotézisének tesztelésére, miszerint a már a rendszerváltás óta meglévő, de a válság során felerősödő neofordi munkakörülmények jelentős mértékben hozzájárulhattak a munkavállalók jobboldali radikalizációjához. Az említett neofordi berendezkedés olyan munkával kapcsolatos percepciók mentén jellemezhető, mint a munkahelyi autonómia-, participáció-, és állásbiztonság hiánya, a nagy munkateher és a munkahelyi elégedetlenség, amelyek mind olyan munkával kapcsolatos itemek, amelyek már más, a radikalizáció folyamatát kutató vizsgálatokban, például a már említett SIREN kutatásban is felmerültek a neofordi munkaszervezet címkéje nélkül. Hipotézisünk szerint e munkakörülményekkel kapcsolatos percepciók hozzájárulhatnak az aktív munkavállalók elégedetlenségéhez, kiábrándultságához és végső soron radikalizációjához. A tanulmányban a neofordi modell korábbi kutatásokra és szakirodalmakra támaszkodó elméleti bemutatását, az ESS 2010 változói mentén empirikus vizsgálatát, valamint a jobboldali radikalizáció jelenségével való kapcsolatát helyeztük a vizsgálat közép pontjába.

⁸⁵ A SIREN EU-5-ös kutatási program keretében mélyinterjúk és országos reprezentativitású kérdőíves vizsgálat készült, amelyek a társadalmi-gazdasági változások foglalkoztatásra, illetve a munkafeltételek alakulására gyakorolt hatását, valamint az ezzel kapcsolatos szubjektív percepciókat és egyéni reakciókat vizsgálta nyolc európai országban (Ausztria, Belgium, Dánia, Franciaország, Németország, Magyarország, Olaszország és Svájc) 2001 és 2004 között.

Vizsgálatunk során mindezeket, és a munkavállalók radikalizációjára utaló attitűdöket egy három klaszteres munkavállalói nyertes-vesztes stratifikáció mentén elemeztük, amely csoportokat a munkahelyi autonómia és participáció, a munkateher és az állásbiztonság változása, a munkahelyi elégedettség, valamint a munkavállaláshoz szorosan kapcsolódó anyagi feltételek főkomponensei, és a munkavállalást elősegítő iskolai végzettség segítségével hoztuk létre. Végül a társadalmi integráció, a foglalkozási presztízs és jövedelmi státusz, az anómia és az outgroup-elutasítás diszkrimináló függvényeinek segítségével különítettük el a munkavállalói csoportokat egymástól. A tanulmány első fejezetében röviden bemutatjuk azokat a főbb társadalmi és gazdasági, valamint munkaerő-piaci változásokat, illetve a rendszerváltással járó átalakulásokat, amelyek fontos elméleti háttérrel nyújtanak az empirikus elemzés értelmezéséhez. A tanulmány második fejezetét a különböző munkaszervezeti modellek (a fordizmus, posztfordizmus, neofordizmus és hibrid modellek) bemutatásának szenteljük. A tanulmány harmadik fejezetében bemutatjuk a változások magyar munkaerő-piacra, illetve a munkaszervezeti modellekre és a szélsőséges jobboldali attitűdökre gyakorolt hatását, valamint a SIREN kutatás azon kvalitatív és kvantitatív eredményeit, amelyek kapcsolódnak a tanulmány tematikájához és segíthetik az aktív, de neofordi munkakörülmények közt dolgozó munkavállalók radikalizációjának megértését. E fejezetben kerül bemutatásra a 2008-as válság munkaerő-piacra, illetve a munkavállalók percepcióira gyakorolt hatása is, valamint azok a szociálpszichológiai elméletek, amelyek segíthetnek megérteni a neofordi munkakörülmények közt dolgozó munkavállalók radikalizációjának jelenségét. A negyedik fejezetben a bemutatott elméletek mentén megfogalmazzuk a tanulmány elméleti keretét, valamint felvázoljuk a neofordizmus és a jobboldali radikalizáció folyamatának lehetséges kapcsolatát. A tanulmány ötödik fejezetében meghatározzuk a kutatás hipotéziseit, a kialakított elméleti koncepciót empirikus módszerekkel teszteljük, ismertetjük a főbb gyakorisági eloszlásokat, a létrehozott főkomponenseket és a munkavállalói tipológiát, valamint a diszkrimináló függvényeket. A tanulmány záró fejezetében összefoglaljuk a vizsgálat eredményeit és megfogalmazzuk a tanulmány konklúzióit.

TÁRSADALMI-GAZDASÁGI VÁLTOZÁSOK A KILENCVENES ÉVEKBEN

A 2010-es ESS adatbázis radikális attitűdökkel kapcsolatos eredményeinek értelmezéséhez kulcsfontosságú a jelenlegi munkaerő-piaci és foglalkoztatási feltételeket létrehozó gazdasági változások rövid áttekintése. A munkaerőpiac és a foglalkoztatás alakulása szempontjából a 90-es éveket tekinthetjük fordulópontnak. A változások kettős természetűek voltak. Egyrészt a Nyugat-Európában lezajló és Magyarországra is beszivárgó változásokat, másrészt specifikusan a rendszerváltással járó átalakulási folyamatokat is figyelembe kell vennünk. A Nyugat-Európában lezajló globalizáció, liberalizáció és dezindusztrializáció, valamint a neoliberális gazdaságpolitika alapvető változásokat hoztak a munka világában (Grajczár 2007). A globalizáció, a világ gazdaságba való bekapcsolódás megkövetelte a neoliberális gazdaságpolitika alkalmazását és óriási versenyt generált. A verseny fokozódásával párhuzamosan a munkavállalóknak számolniuk kellett a jóléti rendszerek visszaszorulásával is.

Munkaerő-piaci átalakulások

A foglalkoztatási szerkezet-változás során az ipari szektorról a szolgáltatási szektorra tolódott a hangsúly. A dezindusztrializáció mértékét mutatja az OECD statisztikája is, amely szerint az akkori EU 15 országok ipari szektorban dolgozó munkavállalóinak száma 1971 és 1999 között 44,1%-ról 29,1%-ra csökkent. A kilencvenes évek átalakulási folyamatainak másik fontos jellemzője volt a csökkenő

foglalkoztatottság és a növekvő munkanélküliség. Az Európai Unió munkanélküliségi ráta 1993-ban és 1999-ben is közel 10%-os volt (OECD 1999 és 2000). Az 1960-as évekig az európai munkanélküliségi ráta legendásan alacsony volt, majd a hetvenes évektől lassú, de folyamatos emelkedésnek lehettünk tanúi, amelyet a nyolcvanas évek végén, a kilencvenes évek elején egy ugrásszerű emelkedés váltott fel (OECD Historical Statistics 2000). Jól szemlélteti ezt a folyamatot, hogy például 1980-ban Németországban a munkanélküliségi ráta még nem érte el a 3%-ot, majd rendre minden évben 1-1,5 %-kal növekedett (OECD Employment Outlook 1984). Tovább árnyalhatja a képet, hogy a munkanélküliek átlagosan mennyi időt töltöttek a munkaerő-piacon kívül. Az Európai Unióban 1998-ban már 50,1% volt az egy éve, vagy annál hosszabb ideje munkanélküliek aránya, míg 1992-ben a 20%-ot sem érte el ez az érték (Nagy 2000). Ezek az átalakulások, a munkanélküliség, illetve annak folyamatos fenyegetése, a változásokhoz való alkalmazkodás nehézségei pedig a munkavállalók széleskörű bizonytalanság és igazságtalanság érzetéhez vezettek.

A Nyugat-Európában lezajló változások azonban nem csak a munkanélküliség emelkedését hozták magukkal. Az új menedzsment technikák révén azokat a munkavállalókat is érintették a változások, akiknek megfelelő képzettségüknek köszönhetően sikerült megtartaniuk a munkájukat. A korábbi állami és magántulajdonra épülő vegyes-gazdaságot és a merev munkaerő-piacot egy flexibilis és változékony, folyamatos kiélezett versenyt jelentő világ gazdaság váltotta fel, így a már említett új menedzsment technikák is rugalmasságot, kreativitást és önállóságot követeltek meg a munkavállalóktól. A határozatlan idejű munkaszerződések helyett előtérbe kerültek a határozott idejű, projekt-jellegű (Boltanski - Chiapello 1999), és más atipikus foglalkoztatási formák, elterjedt a táv- és részmunka is. Megjelentek a munka világában az olyan fogalmak, mint a life long learning és a tudás alapú gazdaság/társadalom. A munkahelyeken általánossá vált a kompetencia alapú szemlélet a kiválasztás és a képzés területén. A versenyképesség ebben az új gazdaságban a humán tőke függvényévé vált. A versenyben való helytálláshoz pedig új ötletek magalkotására képes, innovatív munkaerőre volt szükség.

Az OECD 1998-as meghatározása szerint „a humántőke-állomány a tudás, a kompetenciák és egyéb olyan gazdaságilag releváns tulajdonságok összessége, amelyekkel a munkaképes korú népesség rendelkezik” (OECD Education at a Glance, Oktatási körkép 1998). A 2001-es OECD fogalom szerint pedig az emberi tőke nem más, mint „az egyénben megtestesült tudás, készségek, kompetenciák és sajátosságok, amelyek megkönnyítik a személyes, a társadalmi és a gazdasági jólét megteremtését” (The Well-being of Nations, A nemzetek jóléte 2001). Mindezek a menedzsment-technikai változások, a munkaerő-piaci elvárások átalakulása és az OECD törekvései, irányelvei a tudásalapú társadalom létrehozására Nyugat-Európában a gazdasági változásokra adott reakcióként értelmezhetőek. A gazdaság és a munkaerőpiac átalakulása arra készítette a nyugat-európai döntéshozókat, a gazdaság szereplőit és a munkaerő-piacot, hogy alkalmazkodjanak a folyamatos verseny kihívásaihoz, az alkalmazkodásnak pedig az emberi tőke, a tudás, és az innováció felértékelődése volt az egyik lehetséges formája.

Változások Magyarországon: Rendszerváltás és gazdasági visszaesés

Ezek a fent említett globális szintű változások részben Magyarországra is beszivárogtak, ugyanakkor a rendszerváltás után egészen más jellegű kihívásokkal is szembe kellett néznünk. A rendszerváltás utáni gazdasági állapotokat demonstrálja a GDP értékek drámai visszaesése, mely fontos jellemzője volt a kilencvenes évek gazdasági depressziójának. A TÁRKI kutatása szerint az 1990 és 1993 közötti

négy évben több, mint 18%-kal csökkent a GDP, és az 1999-es értékek is 0,6%-kal 1989-es értékek alatt maradtak, illetve az 1990-es évek adatait is csupán 0,3%-kal múlták felül (Oblath–Pula 2000). A rendszerváltás után Magyarország gyakorlatilag a csőd szélére került, ezzel együtt pedig a magyar gazdaság munkaerő-piaci és foglalkoztatási szempontból nagyon alacsony értéken stabilizálódott. A rendszerváltással megszűnt a teljes foglalkoztatottság illúziórikus állapota, megjelent és állandósult a munkanélküliség. Az 1990 és 1992 közötti rövid időszakban több, mint félmillió munkanélküli tömegről beszélhetünk (Nagy 2000). A munkanélküliségi ráta 1993-ban volt a legmagasabb 11,9%-os értékkel (Nagy Gyula 2000). 1989 és 1992 között 1.174.000 munkahely szűnt meg, a teljes foglalkoztatottság 22,3%-kal csökkent, majd 1993 és 1998 között újabb 343.000 munkahely megszűnésével a foglalkoztatottság 8,4%-kal csökkent (Grajczár István 2008). A KSH adatai szerint Magyarországon 1989 és 1999 között a népesség 3,2%-kal, ugyanakkor a foglalkoztatottak száma közel 28%-kal csökkent (Oblath–Gábor 2000). A változó munkakörülmények sokakat kiszorítottak a munkaerő-piacról, az idősebbek a munkanélküliség elkerülésére tömegesen választották önkéntesen a nyugdíjat, míg másokat nyugdíjba küldtek. A fiatalok a lehetőségek egyre szűkülő kínálata elől jobb esetben az iskolapadban találtak menedéket. Az új menedzsment technikák beszívargásával a legtöbb munkavállaló számára új és a korábbiakhoz képest merőben más elvárások jelentek meg. A folyamatos képzés igénye, a kompetencia alapúság, a fokozódó verseny sokakat – megfelelő képzettség hiányában – kiszorított az immár más jellegű elvárásokat támasztó munkaerő-piacról.

Külföldi tőke beáramlása és a privatizáció folyamata

A gazdasági feltételek átalakulásának másik fontos eleme volt a keleti KGST piacokra való export jelentős visszaesése és ezzel párhuzamosan, illetve ezt ellensúlyozva pedig a nyugati, magasabb minőségi követelményű piacok felé való nyitás, a nyugati export növekedése. 1999-ben a keletre történő export az 1989-es évi kivitelnek csupán a 63%-át tette ki, míg a nyugati exporté közel 230%-kal növekedett az 1989-es értékhez képest (Oblath–Pula 2000). A keleti piacokhoz való kötődés kettős természetű volt. Magyarországra a Szovjetunióból úgynevezett „kemény” áruk (a világpiacon is eladható nyersanyagok és energiahordozók) érkeztek, amelyekért mi „puha” árukkal (pl. élelmiszerek) fizettünk. A Szovjetunió célja az volt, hogy a keleti blokk szükségleteit lehetőség szerint a tömbön belül tartsa és azokat a belső piacok segítségével elégítsék ki, ugyanakkor ezt az ideológiai célt nem sikerült megvalósítani, a Nyugattól való függés mindig is része volt a rendszernek, azonban a gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok átrendeződését a politikai események (a Szovjetunió összeomlása) katalizátorként felgyorsították (Köves 2003).

A Nyugathoz való közeledés másik fontos eleme volt a külföldi tőke beáramlása, a közvetlen tőkebefektetések, a privatizáció és a zöldmezős beruházások megvalósítása. A vegyes vállalatok létesítése már a hetvenes évektől lehetővé vált Magyarországon, 1989-ben pedig a térségben elsőként nyitottuk meg az utat a közvetlen külföldi tőkebefektetések előtt. A privatizáció Magyarországon három nagyobb szakaszban zajlott le: 1990 és 1992 között jellemzően a nagy iparvállalatok kerültek külföldi tulajdonba, 1992 és 1994 között a közepes méretű állami vállalatok, majd 1995 és 1996 között a nagyobb közszolgáltató cégek, például a telekommunikációban érdekelt vállalatok privatizációja ment végbe (Commission Hungary 2000). A privatizáció keretében 1991 és 1997 között 4,6 milliárd euró befektetés valósult meg (KSH 2009). A privatizáció mértékét mutatja továbbá, hogy Magyarországon a kilencvenes évekre a külföldi cégek a bruttó export 72%-át adták és a munkavállalók 25%-át foglalkoztatták (OECD Economic Surveys Hungary 1999). A 2007-es transznacionalizálódási, vagyis a külföldi tulajdonú vállalkozások súlyát mutató index is azt mutatja,

hogyan Magyarország élen járt a külföldi tőke vonzásában. Ez az index tartalmazza a tulajdoni részesedést, az export teljesítményt, a foglalkoztatást és a beruházási volument is (Mihályi 2010).

A külföldi tőke beáramlása magával hozta a nyugati menedzsment technikákat is és ezzel együtt ugyanazokat a munkavállalókat érintő gondokat és nehézségeket, amelyekkel a nyugat-európai munkavállalóknak kellett megküzdeniük a nyolcvanas évek közepétől kezdődő gazdasági és társadalmi változások következtében. Az új nyugati elvárások a magyar munkaerő-piacon is hangsúlyozottan a flexibilitásra, mobilitásra, az alkalmazkodási képességre helyezték a hangsúlyt és a munkavállalókra azt a szerepet rótták, hogy rugalmasan alkalmazkodjanak a folyamatosan változó munkakörülményekhez, vagyis a legfőbb erény a bizonytalansághoz, a bármihez és mindenhez való alkalmazkodás lett. Ezzel együtt pedig a külföldi tőke beáramlása csak részben enyhített a gazdasági gondokon: ugyan hozzájárult a munkaerőpiac stabilizációjához, de jellemzően az alacsony hozzáadott értéket jelentő munkák terjedtek el, a gazdaság innovációs aktivitása alacsony szinten és egyenlőtlen formában stabilizálódott, a magyar tulajdonú cégeknél az innovációk elmaradtak (Makó at al. 2008) és ezekkel a folyamatokkal összhangban egy speciális munkaszervezeti modell, a neofordizmus dominanciája valósult meg a magyar munkaerő-piacon.

A társadalmi integráció és identifikáció nehézségei

A külföldi tőke beáramlása további jelentős változásokat indukált a munkaerő-piacon. A mező elmélet (Bourdieu 2000) logikáját követve a gazdasági mezőben jelentkező bizonytalanság bizalom-, és értékvesztés, kiábrándultság formájában megjelenik a kulturális és a politikai mezőben is. A társadalmi mezők és az azokban zajló folyamatok közötti szoros kapcsolatra utal a társadalmi integráció és a munka világában tapasztaltak szoros kapcsolata is. Számos elmélet szerint a munkavállalók társadalomhoz való kötődésének, integrációjának és identifikációjának fő közvetítője a munkaerőpiac, a munkahely (Bourdieu 2000). Feldman (2008) szerint négy indikátora van a munkahelyi identifikációnak, a „munka központúság” (work centrality), a karrierrel való elégedettség (career satisfaction), a munkahelyi besorolás (job level), és a fizetés. Ezek a tényezők nagyon fontos szerepet játszanak az énkép kialakításában és az identifikációban, hiszen ha a munkahely „magára hagyja” a dolgozókat, ha nem tudják kibontakoztatni kreativitásukat, ha minimális munkahelyi autonómiával sem rendelkeznek, ugyanakkor extrém mértékű túlterheltséget élnek át, amellyel – percepcióik szerint – a fizetésük és a megbecsültségük nem áll arányban, akkor a munkahelyhez való kötődés és integráció kudarcot vallhat, a szakmai identifikáció csorbát szenvedhet és végső soron a társadalmi kötődés is meglazulhat. Ezek a vesztesnek tekinthető munkavállalói csoportok dezintegrált, anómiás és depresszív állapotba kerülhetnek, amely pedig kiábrándultságukkal együtt nyitottá teheti őket a jobboldali radikális szövegekre, a szélsőséges jobboldali pártokkal való szimpátiára.

Amennyiben az emberek bizonytalanságot kényszerülnek átélni az olyan fontos területeken, mint a munka világa, akkor célpontjai lehetnek az olyan szélsőséges radikális csoportok üzeneteinek, amelyek a tiszta prototípusok és a nemzet imaginárius képzetének biztonságát kínálják (Grajczár–Tóth 2012). Ezt támasztották alá a 2001 és 2004 között zajló nemzetközi SIREN vizsgálat eredményei is, ahol a kutatás kvalitatív fázisában a kutatók egyértelműen úgy találták, hogy „...a kérdezettek életében a munka központi jelentőséggel bír, amely nemcsak anyagi biztonságot jelent. Kivétel nélkül minden kérdezettnél, bármilyen társadalmi milióból származott, bármilyen életutat járt végig a

munka kivételes fontossággal jelent meg mint életstrukturáló erő, amely hozzájárult a társadalmi integrációhoz, az önbecsüléshez és a társadalmi identitáshoz.” (Grajczár–Tóth 2012:70) Ennek szellemében pedig kiemelten fontos, hogy a munkavállalók milyen munkaszervezeti berendezkedésben, milyen munkakörülmények közt dolgoznak, mennyire képesek a munkahelyükkel, annak céljaival, működésmódjával azonosulni, integrálódni.

A MUNKASZERVEZETI MODELLEK VÁLTOZÁSA

A nyolcvanas évektől kezdve felélénkültek a munkaszervezeti modellekkel kapcsolatos viták és kutatások, melyek középpontjában a taylori és a fordii elvek meghaladása, vagy éppen újraéledésének kérdése volt. Az úgynevezett „munkafolyamat-iskola” képviselői két táborra szakadtak a fordii munkaszervezési elvek továbbélésének kérdésében (Keszi é.n.). „A munkafolyamat-iskola egyes képviselői a „posztfordizmus” megjelenését hangsúlyozzák, ami a nagyfokú önállóságon alapuló, kreatív munkavégzési formák kialakulását és elterjedését foglalja magában. A posztfordizmus szakítást jelent a fordii munkaszervezési eljárások közvetlen ellenőrzésén és szoros felügyeletén alapuló modelljével, és a munkavállalói önállóságot hangsúlyozza. Az irányzat más képviselői – empirikus kutatási eredmények alapján – a neofordista törekvések dominanciáját hangsúlyozzák a munkafolyamatban, amelyek a szigorú ellenőrzésre, a hatáskörök felosztására és a hierarchia erősítésére építenek” (Sandberg 1995). A következő fejezetekben röviden összefoglalom ennek a két munkaszervezeti modellnek, a posztfordii és a neofordii rendszernek a legfőbb jellemzőit.

A Fordista/Taylorista modell

Ha egy egyszerű sémában képzeljük el a munkaszervezeti modellek rendszerét, akkor a fordizmus/taylorizmus-posztfordizmus-neofordizmus hármasszerkezetét használhatjuk ezek leírására. A neofordii és a posztfordii modell vizsgálatához vissza kell nyúlnunk a fordii és a taylori elvekhez, hiszen az ezekhez való hasonlóságuk, vagy különbségük mentén tipizálhatjuk ezeket a munkaszervezeti formákat. Taylor „A tudományos irányítás alapelvei” c. könyvében olyan módszert dolgozott ki, amivel kiküszöbölhető a munkavállalók feltételezett, szándékos teljesítmény visszafogása. Az első elv szerint a munkavállaló szaktudását függetleníteni kell a munkafolyamattól, minden tudást, amivel a munkafolyamatról rendelkezik a menedzsment kezében formalizáltan kell koncentrálni. Ezzel szoros összefüggésben a második elv kimondja, hogy minden a munkához kapcsolódó szellemi feladatot el kell választani a munkavállalótól és a tervező részleghez kell csatolni. A harmadik elv szerint a menedzsmentnek a munkafolyamatot egyszerű részfeladatokra kell bontania és csak ezeket a részfeladatokat és a feladat pontos végrehajtási módját és idejét kell a munkavállalókkal közölni (Matheika 2008). Taylor módszerével egy a tőkéshez maximálisan lojális mérnökökből álló hierarchia szint beépítésével a munkavállalókat és szaktudásukat elszakították egymástól, a munkafolyamatokat mérnöki pontossággal apró részletekre bontották és egy standardizált idő és mozdulat elemzéssel a lehető legnagyobb mértékben meghatározták, hogy mit, hogyan és mennyi idő alatt kell a munkavállalóknak végrehajtaniuk. „Ideális”, vagyis a taylori szemlélet szerint megfelelő esetben ezzel a módszerrel a munkavállaló kreativitása, önállósága meg sem jelenik a rendszerben, pontosan előre kalkulálható a tevékenysége és nincs lehetőség a feltételezett, szándékos teljesítmény visszatartására.

Ford gyáraiban ezt a taylori rendszert honosította meg és valósította meg a gyakorlatban. A tömegtermeléssel megjelenő fordí munkaszervezeti modellben a munkavállalóknak apró részekre bontott, monoton munkafeladataik voltak, pontosan meghatározott időre és minőségben kellett ezeket elvégezniük. Az önállóságnak, kreativitásnak nem engedett teret a rendszer, a munkavállalóknak mint gépeknek kellett dolgozniuk, gyakorlatilag semmilyen döntési jogkörrel, autonómiával nem rendelkeztek. Az új rendszerben megnövekedett a hierarchia lépcsőfokainak száma, ezzel együtt pedig a hierarchia alján lévő munkavállalók kiszolgáltatottsága, amely ellen hatékony szakszervezeti érdekvédelem hiányában nem tudtak védekezni. A folyamatos munkaerő túlkínálat pedig egyrésztől állandó utánpótlást tudott biztosítani a munkaadóknak, másrésztől pedig állandó bizonytalanság érzetet a munkavállalóknak (Kuczi 2011).

Matheika Zoltán felhívja rá a figyelmet, hogy egyes elméletek szerint a taylorizmus elvileg kiküszöbölhetetlen a kapitalista rendszerben, hiszen a rendszer az elidegenedett munkás kontrollálásának legjobb módját, vagyis a teljesítmény visszatartás megszüntetésének lehetőségeit vélte megtalálni (Matheika 2008). Ez az állítás, vagyis az, hogy a kapitalizmusban a taylori kontroll alkalmazása kikerülhetetlen lenne, a tanulmány további, a posztfordi munkaszervezettel foglalkozó fejezeteiben még újabb jelentésárnyalattal fog gazdagodni. Matheika Zoltán bemutat olyan szakirodalmi megközelítéseket is, amelyek a taylorizmus marxi elvekkel való összevetését szorgalmazzák, vagyis, amelyek szerint a taylorizmus nem más, mint a munka tőkének való tényleges alávetése, azáltal, hogy a munkás immár nem csak a termelőeszközöktől van megfosztva, hanem a munkafolyamat feletti kontrolltól is (Matheika 2008).

Posztfordizmus

„Egyes szerzők szerint a harmadik ipari forradalom korszakában a decentralizáció, a rugalmas specializáció, az új technológiák használata és az emberi erőforrások rugalmasabb és teljesebb felhasználása dominál.” (Makó 2001). Az emberi erőforrások rugalmasabb és teljesebb felhasználása nem jelent mást a fenti idézetben, mint a változások nyomán megjelenő új munkaszervezési paradigmát, amelyet a fordí elvekhez való viszonya alapján posztfordizmusnak hív a szakirodalom. A posztfordi rendszert az úgynevezett harmadik ipari forradalom és az azzal járó változások – a kompetencia alapú szemlélet, a life long learning fogalom megjelenése, a kreativitás és az innováció igénye – hívták életre. A posztfordi munkaszervezetben a hatékonyságot a folyamatos innovációk, és így a munkavállalók önállósága, kezdeményező képessége és kreativitása biztosítja. Ebben a modellben nagyon fontos a rugalmasság és a gyors alkalmazkodó képesség, valamint a munkavállalók lojalitása a cég felé, amely hosszútávon képes egyfajta belső rugalmasságot kialakítani, amellyel növelhető a szervezet adaptációs képessége az egyre éleződő versenyben. Azonban nagyon fontos, hogy ez a lojalitás nem egyoldalú, hanem kölcsönös a szervezet és a munkavállalók között. A munkavállalókat bevonják a döntéshozatalba, a bevonódás, a participáció által pedig a közös szervezeti célok elérése egyet jelenthet a saját célok elérésével. Fontos jellemző továbbá a posztfordi gazdaságokban az egyenrangú, horizontális hálózatok, a magas hozzáadott érték, a kapcsolati tőke hangsúlyossága. A felettes- beosztott kapcsolatra pedig az együttműködés jellemző (Lengyel 2003). Ilyen posztfordi feltételek mellett a munkavállaló képes azonosulni munkahelyével, munkahelyi szerepével, pozíciójával, tehát megvalósulhat a munkahelyi identifikáció és ezen keresztül egy erőteljesebb társadalmi integráció. A fenti változások egyik fontos eleme volt a tudás alapú társadalom kiépítésének elvárása, a humán tőke fontosságának felismerése. Ahhoz, hogy a munkavállalók képezzék magukat, hogy a munkaadók segítsék a folyamatos fejlődést, képzést

elengedhetetlen, hogy a szervezet hosszútávon gondolkodjon, a képzett munkaerőt ne le- és felcserélhető eszköznek tekintse, hanem hosszútávú szövetségesének, partnerének az innovációk fejlesztésében és a verseny-kihívásoknak való megfelelésben (Grajczár et al. 2011).

Makó Csaba megközelítése szerint a posztfordi munkaszervezés nem jelent mást, mint hogy a munkavállaló szerepe részlegesen felértékelődik a munkafolyamatban, vagyis a munkavállaló szubjektuma a munkavégzés hatékonyságának kulcsa lesz (Makó 2001). Mivel a tanulmányban használt posztfordizmus fogalom egyik fő jellemzője, hogy a hatékonyságot az önálló munkavállalók kreativitása és az innovációk biztosítják, így ez a fenti megállapítás jól kiegészíti a tanulmányban használt posztfordizmus fogalmat. Makó továbbá kiemeli, hogy ez a munkaszervezési eljárás merőben eltér a tömegtermelés kialakulása idején alkalmazott módszerektől, hiszen itt a munkavállalót fokozott tudásigény, vállalkozói személet jellemzi, és a hatékonyságot nagyban befolyásolja a munkások kezdeményezőképesége, aktivitása, amelyet a taylori/fordi rendszerben minden eszközzel igyekeztek visszaszorítani (Makó 2001).

Neofordizmus

A már említett munkafolyamat-iskola képviselőinek egy része amellet érvel, hogy a munkaszervezetben bekövetkezett változások nem voltak olyan radikálisak és még napjainkban is inkább az úgynevezett neofordi jegyek dominálnak a munkaszervezetekben. Az elektronikai iparban végzett munkaszociológiai kutatások ezt a tendenciát erősítették meg (Makó 2000). A kutatások szerint az olyan hagyományos tömegtermelési iparágakban, mint az elektronikai ipar nem történt elmozdulás a tudásgazdaság irányába és a munkavállalók tényleges participációja továbbra is korlátozott fontosságú a munkafolyamatban (Makó 2001). A neofordi modell tehát modern köntösben ugyan, de számos elemét eleveníti fel a fordí munkaszervezési elveknek. A neofordi modellben a kreativitás és az önállóság helyett a tekintélyelvű és parancsuralmi rendszer elfogadását értékeli, a szervilitás és alázat mint kompetenciák felértékelődnek. Ez egyfelől „jó hír”, hiszen a szintén tekintélyelvű és parancsuralmi oktatási rendszer ezeket a „kompetenciákat” nagy hatékonysággal képes kialakítani a leendő munkavállalókban (Bowles–Gintis 1976). A neofordi rendszerben a munkaerő-piaci beválás kulcsa a feltétlen azonosulás, a felettes utasításainak kritikátlan elfogadása és a tekintély tisztelete. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a fenti modellek ideáltípusoknak tekinthetők, tehát a posztfordi és a neofordi modell sem létezhet teljesen tiszta formájában a valóságban. Egy skálaként képzelhetjük el ezeket a munkaszervezeti formákat, ahol a skála egyik végpontja a neofordi, míg a másik végpontja a posztfordi munkaszervezet ideáltípusa (Keszi é.n.). Az pedig, hogy az egyes modellek milyen konkrét formában valósulnak meg, függ az adott régió sajátosságaitól is.

A neofordi rendszer sajátossága, hogy a képzettebb munkerből is jóval nagyobb a kínálat, mint a kereslet, ezért – ahogyan Matheika Zoltán is felhívja rá a figyelmet – a munkavállalók helyzete rendkívül bizonytalanná válik: *„...tegyük könnyebbé a munkavállalók elbocsátását; tegyük elviselhetlenebbé a munkanélküliek helyzetét; ha valaki még viszonylag stabil, jó állásban van, lehetőleg minél jobban aggódjon amiatt, hogy kikerülhet ebből a helyzetből. Az új, kíméletlenebb munkapiaci környezetben a viszonylag még jó helyzetben lévő fehérgalléros alkalmazottakból adott esetben egészen abszurd mennyiségű túlmunkát is ki lehet csikarni”* (Matheika 2008). Ez a fenti leírás kimondva-kimondatlanul is a bizonytalanságot átélő, ahhoz alkalmazkodni kénytelen, túlterhelt, azonban munkahelyén nem megbecsült, neofordi munkakörülmények közt dolgozó munkavállalót

írja le. Azonban Matheika Zoltán szerint a taylori, vagy más jellegű kontroll a kapitalista termelésben kikerülhetetlen, de ezzel vitatkoznunk kell, hiszen ugyan a magasabb teljesítmény elérése érdekében könnyen adódik a rövidtávú kontrollal és a munkavállalók bizonytalanság érzetével manipuláló megoldás, azonban ez hatékonyságában nem vetekedhet a humánus munkakörülményeket biztosító, hosszútávon gondolkodó, a munkavállaló teljesítményét szintén fokozó posztfordi modellel.

A magyar munkaszervezeti modell sajátosságai

Magyarországon számolnunk kell a rendszerváltás előtti munkaszervezeti jegyekkel, vagyis a parancsuralmi jelleg hosszú múltra visszatekintő örökségével, a teljes kontroll mindent átható igényével, és a munkahelyi érdekvédelem gyengeségeivel, ill. hiányával. Ezek mellett pedig a rendszerváltás hirtelen sokkot jelentő eseményét és a 2008-as gazdasági válság hatásait kell górcső alá vennünk, ha a magyar munkaszervezeti berendezkedést vizsgáljuk. A fent bemutatott Nyugat-Európára jellemző változások a kilencvenes években lassú, folyamatos átalakulást jelentettek, míg hazánkban egy robbanásszerű változásról, a gazdaság hirtelen és mély depressziójáról, a munkaerőpiac sokkoló mélyrepüléséről beszélhetünk. A magyar munkaszervezeti berendezkedés ennek a folyamatnak és más tényezőknek az eredőjeként egy olyan munkaszervezeti modellel jellemezhető, amely leginkább a neofordi ideáltípushoz áll közel. A munkahelyi légkörben – az oktatási rendszerrel szinkronban – továbbélt a rendszerváltás előtti időszak parancsuralmi és tekintélyelvű jellege, miközben a felszínen beszivárogtak a nyugati menedzsment-technikák is. A munka világában ugyanúgy találkozhatunk a kompetencia, life long learning, emberi tőke fogalmakkal, ugyanakkor a neofordi munkakörnyezetben, ahol gyakran a szervilitás a meghatározó érték, ezek aligha tölthetik be eredeti szerepüket. Ez a kettős rendszer egyfajta hibrid modellel írható le (Keszi é.n.). Saját kutatásaink eredményei alapján is úgy találtuk, hogy a magyar munkaerő-piacra egy olyan sajátos keverék, ha tetszik hibrid rendszer jellemző, ahol a posztfordi elemek csak az elvárások szintjén figyelhetők meg, míg a neofordi jellemzők egyaránt megtalálhatóak a munkafeltételekben és az elvárások közt is (Grajczár et al. 2011). Az elvárások részben kötődnek a posztfordi modellhez, hiszen a munkavállalóktól elvárják az önállóságot, a kreativitást, a szélsőséges mértékű rugalmasságot és alkalmazkodó képességet, de ugyanúgy elvárásként jelenik meg az utasításoknak való feltétlen engedelmeskedés, a merev, hierarchikus rendszer elfogadása, a tekintély tisztelete (Grajczár et al. 2011).

A magyar munkaszervezetek sajátosságainak jellemzőit érzékletesen szemlélteti a European Working Conditions Survey (EWCS) felmérése, amelyet a MTA Szociológiai Kutatóintézetének Munka- és Szervezetszociológiai Műhelyének másodelemző vizsgálatából ismerhetünk meg. A több mint 29 ezer munkavállaló válaszait tartalmazó adatbázis elemzése során négy munkaszervezet-típust különböztettek meg a kutatók: tanuló-, karcsúsított, vagy lapos, taylori és hagyományos, vagy egyszerű szervezeti struktúra (Makó et al. 2008). A kutatásban tanulószervezeteknek azokat a szervezeteket hívták, amelyekben a dolgozók nagyfokú autonómiája, a tanulási és problémamegoldási képesség kiemelkedő szerepe, a munkafeladatok komplexitása jellemző, a munkafeladatok monotóniája, ismétlődése és a munka ütemét befolyásoló külső tényezők jelentéktelen szerepe mellett (Makó et al. 2008). Ezt a munkaszervezeti formát azonosíthatjuk a posztfordista termelési paradigmával. A karcsúsított szervezeti struktúrában jellemző a munkaköri csere, a minőség megkülönböztetett fontossága, valamint a munkavállalók tanulási és problémamegoldó képessége, ugyanakkor az autonómia ellenőrzött és kisebb fokú, mint a tanulószervezeteknél. Az ilyen szervezetek a posztfordi jellemzők dominálta hibrid modellhez állnak

közel. A taylori szervezetekre a munkavégzéshez kapcsolódó alacsony fokú autonómia jellemző, a dolgozók tanulási képessége nem kap szerepet, a munka nem kooperatív jellegű, a munkafeladatok átlagot meghaladó mértékben ismétlődnek, monotonok és szigorú előírások kísérik (Makó et al. 2008). Ez azonos a tanulmányban neofordiként megjelölt munkaszervezettel. A negyedik típus, a hagyományos, vagy egyszerű szervezetek nem írhatóak le azokkal a jellemzőkkel, mint a fenti három típus, ezekre a szervezetekre a munkafolyamatok informális vagy nem kódolt struktúrája jellemző (Makó et al. 2008). Az eloszlási arányokat vizsgálva a kutatásban úgy találták, hogy Magyarországra a munkaszervezetek asszimetrikus fejlődése jellemző. Ez az asszimetria a tanulmány szerint a közvetlen tőkebefektetések eredménye és leginkább a külföldi és a hazai tulajdonú vállalatok között fedezhető fel. Ugyanakkor azt is kiemelik a szerzők, hogy a magyar munkaszervezetek közt azt átlagnál nagyobb arányban fordulnak elő taylori és egyszerű munkaszervezetek (Makó et al. 2008). A másodelemzés során a kutatók összeállították az „innovatív munkaszervezetek összetett indexét” (Makó et al. 2008), amely szerint Magyarország az innovációk tekintetében az európai uniós átlag alatt van, amely leginkább a szerzők által duálisnak nevezett struktúrával jellemezhető, „amelyben élenjáró szerep jut a kevés kiemelkedően jól teljesítő külföldi vagy vegyes tulajdonú vállalatnak, míg a magyar tulajdonú cégek teljesítménye szerény” (Makó et al. 2008).

A fenti elméleti háttér ismeretében, saját kutatásaink alapján, illetve tekintettel részben a válság, részben pedig az utóbbi évek munkakörülményekre vonatkozó szabályozására azt mondhatjuk, hogy a számos szakirodalomban hibridként definiált magyar munkaszervezeti berendezkedés mára már határozottan neofordizmusba hajlik. Úgy véljük, hogy az utóbbi évek változásait figyelembe véve egyre nagyobb hangsúlyt kap a munkaerő-piacon a neofordi munkaszervezés, mely gyakorlatilag a posztfordi elemeket elvárások formájában magába olvasztotta. A tanulmányban a neofordi modell alatt az olyan munkakörülményeket értjük, amelyekre a merev hierarchia, a tekintélyelvűség, a parancsuralmi rendszer, az utasításos jellegű munkavégzés, a munkavállalók percepcióiban pedig a túlterheltség, a megbecsültség hiánya, a munkahellyel való identifikáció problémái, ugyanakkor az ad hoc jelleggel felbukkanó kreativitás, önállóság, rugalmasság elvárása, de az ezek teljesítéséhez szükséges feltételek hiánya, valamint a fenti körülmények miatt jelentkező igazságtalanság-érzet jellemző. A továbbiakban a neofordizmust ebben az értelemben fogjuk használni a tanulmányban.

A VÁLTOZÁSOK HATÁSA A MUNKAVÁLLALÓKRA

A SIREN kutatás empirikus tapasztalatai

A nemzetközi SIREN kutatás és a tanulmányban vizsgált ESS 2010-es adatbázis között sok hasonlóság, átfedés van a munkaerő-piaci, munkahelyi helyzettel, munkahelyi elégedettséggel kapcsolatos változók mentén. A fentebbi fejezetekben ismertetett munkaszervezeti modellek ismeretében azt mondhatjuk, hogy ezek a változók mindkét kutatásban a neofordi rendszert írják körül, ezért a SIREN kutatás eredményei hathatós segítséget nyújthatnak a neofordi munkakörülmények és a radikális attitűdök, szélsőjobboldali szimpátia közti kapcsolat megértésében. A SIREN kutatás világosan rámutatott, hogy a romló munkafeltételek, a növekvő munkaterhek és az egyre mélyülő bizonytalanság milyen attitűdökön, utakon keresztül vezethetnek a munkavállalók szélsőjobboldali radikalizációjához.

Az eredmények azt mutatták, hogy a munka világában bekövetkezett változásokra adott válaszként kialakul egyfajta „attitűdinális potenciál” (Grajczjár–Tóth 2012). *„Ez a kialakuló attitűdinális predispozíció magyarázhatja meg a radikális társadalmi-gazdasági változások és válságok időszakaiban a tömeges szavazatvándorlást a szélsőjobboldalra, amikor a változások érzékelése nyomán felerősödő bizonytalanság és félelem érzése egybeesik egy az attitűdökre reagáló hívószavakkal operáló karizmatikus személy politikai színpadra lépésével.”* (Grajczjár–Tóth 2012). Ezek az attitűdök jellemzően kapcsolatban vannak a demokráciába vetett hit megropppanásával, a politikából, politikusokból, a demokratikus intézményekből való kiábrándulással, a xenofóbiával, az általános elégedetlenséggel, bizalmatlansággal és a dezintegrációval (Grajczjár–Tóth 2012). Mindezek pedig a társadalomban uralkodó anómia, a kollektív relatív depriváció széles körű elterjedését, a munkahelyi identifikáció és integráció problémáját jelzik (Grajczjár–Tóth 2012). Ehhez az attitűdinális potenciálhoz csatlakozhat a neofordizmus rendszere következtében felerősödő frusztráció, mint olyan munkával kapcsolatos percepciók összessége, amely magába foglalja a munkahelyi túlterheltséget, a megbecsültség hiányát, a munkával kapcsolatos elégedetlenséget, a munkahelyi autonómia és participáció alacsony szintjét és az ezek mentén kialakuló munkahelyi identifikáció és integráció problémáit

A SIREN kutatás Magyarországra vonatkozó eredményei alátámasztották, hogy a szélsőjobboldali radikális attitűdök jelentős részben a családi szocializáció eredményeinek tekinthetők, ugyanakkor a munka világában bekövetkezett változások – a multinacionális vállalatok növekvő szerepe, az új menedzsment technikák bevezetése, az erősödő munkaerő-piaci verseny, a növekvő munkanélküliség és munkaerő-piaci, munkahelyi bizonytalanság percepciója, vagyis a neofordi berendezkedés – nagymértékben hozzájárultak a radikalizáció folyamatához (Grajczjár–Tóth 2012). A megkérdezett munkavállalók közt általános volt az ellenállás a multinacionális vállalatok által „importált” új, amerikanizálódó menedzsment technikákkal szemben, a külföldi cégekben jellemzően alacsony jövedelmeket, hatalmas munkaterhet és széles körű bizonytalanságot láttak (Grajczjár–Tóth 2012). A túlterheltség és a túlóra kényszere elidegenítette a kérdezettek egy jelentős részét az életvilágtól. Az életük meghatározó része a munkára korlátozódott, miközben a társadalmi interakciós lehetőségeik beszűkültek, szétzilálódtak a családi, baráti kapcsolataik (Grajczjár–Tóth 2012). A sokszor monoton, kreativitást és munkahelyi autonómiát nélkülöző munkavégzés, a minőségi munka helyett az (extrém mértékű) mennyiségi munkavégzés dominanciája, a kemény munkáért járó megbecsültség elvesztésének érzékelése és az új, nagymértékű rugalmasságot követelő munkavégzési formák fellazították a munkahelyhez való kötődést, megnehezítették a munkán keresztüli identifikációt, a munkahelyi integráció megvalósulását (Grajczjár–Tóth 2012). Az interjúk tanulsága szerint a munkavállalók jelentős része sorsával elégedetlen, jövőjüket pesszimistán látták és nagyon gyenge munkahelyi integrációval bírtak (Grajczjár–Tóth 2012). Ezek a munkavállalók úgy érezték, hogy nem kapnak olyan munkát, ami biztos megélhetést, stabilitást nyújtana nekik, valamint úgy vélték, hogy nagyon sokat dolgoznak nagyon kevés pénzért, miközben megbecsültségük is alacsony (Grajczjár–Tóth 2012).

A kutatás kvantitatív eredményei arra világítottak rá, hogy a magyar munkavállalók úgy érzik, hogy munkaterheik növekedtek, míg munkahelyi autonómiájuk és munkabiztonságuk csökkent, miközben jelentős részük negatív irányú anyagi változásokat érzékelt az életében. Tehát a növekvő munkahelyi terheket Magyarországon nem követték növekvő fizetések. A magyar munkavállalók ezzel párhuzamosan gyenge munkahelyi kötődést mutattak és nem érezték magukat megbecsültnek a

munkahelyükön. A kvalitatív fázisban kialakított munkavállalói tipológia szerint a szerint a vesztesek negatívan értékelték a munka körülményeikben bekövetkezett változásokat, amely a munkahelyi identifikáció gyengüléséhez vezetett és kollektív relatív depriváció érzését keltette bennük. A depriváció érzése pedig politikai kiábrándultságot eredményezett körükben, amely az out-group elutasításon és bevándorlás-ellenességen keresztül elvezetett a szélsőjobb szimpátiához (Grajczár–Tóth 2012).

A 2008-as válság hatása a munkaszervezeti berendezkedésre

A SIREN kutatás eredményei egy viszonylag békés időszakot írnak le, amelynek a 2008-as válság kirobbanása vetett véget. A 2008-as pénzügyi és gazdasági válságot máig tartó munkaerő-piaci és foglalkoztatási válság követte. Az Európai Unióban 5 millióval, az OECD tagállamaiban pedig közel 20 millióval nőtt a munkanélküliek száma (KSH adat 2010). Magyarországon is hasonlóan súlyos következményekkel kellett számolnia a gazdaságnak, annyi különbséggel, hogy figyelembe véve a rendszerváltás időszakát ez nem az első és nem is a legnagyobb foglalkoztatási válság volt a magyar munkaerő-piacon. A KSH adatai szerint *„...2008 decemberében a versenyszféra 5 és több fős vállalkozásainál 0,9%-kal (közel 18 ezer fővel) dolgoztak kevesebben, mint egy évvel korábban”* (KSH 2010). A munkanélküliségi ráta 2009-ben és 2010-ben is tovább növekedett. A válság előtti 7,5-ös értékről 2009-ben 10 százalékosra, majd 2010 első negyedévében 11,9 százalékosra duzzadt Károly (Fazekas–Molnár 2011). A növekvő munkanélküliség problémáját a nettó és a bruttó reálbérek csökkenése súlyosbította: 2009-ben a bruttó reálbérek értéke 3,4 százalékkal csökkent (Fazekas–Molnár 2011). Válságos időkben a munkaórák és a fizetések csökkentése vonzó megoldás lehet a cégek számára, ha az elbocsátási és a felvételi költségek magasak, ugyanakkor fontosak a cégspecifikus ismeretek (Fazekas–Molnár 2011). Úgy tűnik, hogy a Magyarországon ez az elmélet csak részben érvényes, hiszen a cégek válságkezelésére egyaránt jellemző volt a bérek csökkentése, a munkaidő extrém mértékű növelése, ugyanakkor az elbocsátások is.

A rendszerváltás után a magyar munkaerő-piacon gyökeret verő neofordi munkakörnyezet már önmagában is súlyos terheket jelentett a munkavállalóknak, azonban a válság a végletekig kiélezte a munkaerő-piaci bizonytalanságot. Az alkalmazott válságkezelési stratégia egybecsengett a neofordi környezet diktálta elvekkkel, amely a rövidtávú, költséghatékony versenyelőnyöket helyezi előtérbe, így a munkavállalóknak a tömeges elbocsátásokkal, munkakörhalmozásokkal és a növekvő túlterheltséggel kellett szembenéznük. A válság negatív hatása neofordi gazdasági környezetben még inkább kiéleződött, az innovációk, a tudás alapú technikák elterjedése megtorpant, a munkavállaló és a munkaadó közti partneri viszony, a kooperáció minimális szintre csökkent, a kreativitás és a munkahelyi participáció lehetősége extrém mértékben korlátozódott. A munkavállalók ebben a környezetben napi szinten fenyegetve érzik magukat a bizonytalan munkaerő-piacon, ahol ők egy esetleges elbocsátáskor csak nagy nehézségek árán találnak munkát, míg a munkaadó a megnövekedett kínálat miatt válogathat a szakképzett, tapasztalt munkavállalók között. A munkanélküliségtől való rettegés, a leépítések miatti kényszerű munkakörhalmozás, a túlterheltség pedig azokban a munkavállalókban is deprivációt, értékvesztettséget, anómikus állapotokat okozhatnak, akik – lévén még van munkájuk, fizetésük – a válságos időszak viszonylagos nyerteseinek nevezhetők.

A változások szociálpszichológiai háttere

A szakirodalomban számos, a társadalmi-gazdasági változások, válságok hatását vizsgáló szociálpszichológiai elmélettel találkozhatunk. Ezek az elméletek segíthetnek megérteni, hogy a munka világában tapasztaltak, a neofordi munkahelyi percepciók milyen szociálpszichológiai folyamatokon keresztül vezethetnek radikális attitűdökhöz a munkavállalók esetében. Az anómia elméletet a munka világára vetítve azt mondhatjuk, hogy a neofordi munkakörnyezet és a válság együtt olyan percepciókat generálhatnak, amelyek hatására a régi rend felbomlik, elveszik a tisztességes munkáért, tisztességes bért (és megbecsülést) koncepciója, a kollektív rend felborul, a munka világából eltűnnek a megszokott szabályozó erők, nincsenek meg a biztos korlátok, kapaszkodók, miközben az új rend még nem épült ki (Durkheim 1982). A munka világában uralkodó anómia ugyanakkor értelmezhető a merton-i elmélet szerint is, vagyis a kulturálisan meghatározott célok és az elérésükhöz vezető elfogadott, intézményes normák és eszközök ellentmondásaként (Merton 1980). Ha a társadalmi struktúra e két összetevője közt nincsen egység, ha a célok, a normák és eszközök közt nincs egyensúly, mert egyik, vagy másik szélsőségesen hangsúlyosabb, akkor a társadalom az anómia állapotába sodródhat. Ugyanez történhet az egyénnel, ha a kulturálisan meghatározott célokat (siker, egzisztencia, biztos állás, megélhetés, szakmai megbecsültség) elfogadják, internalizálják, azonban az ezek eléréséhez vezető legális, elfogadott eszközök nem állnak rendelkezésükre. Ez az állapot állhat fenn a túlnyomóan neofordi munkakörülmények közt, illetve válságok idején. Tovább árnyalhatja a képet, ha az egyén egyaránt elfogadja az intézményes célokat, többé-kevésbé rendelkezik is az azok eléréséhez szükséges eszközökkel (van munkája, fizetése, egzisztenciája), azonban a célok megvalósítása olyan áldozatokkal jár (extrém mértékű túlterheltség, kiszolgáltatottság, a kreativitás elfojtása), amelyekért már az áhított cél sem tudja kárpótolni a munkavállalókat.

A hagyományos közösségek és a modern kapitalista társadalmak összevetése nagy hagyományra tekint vissza a szociológia történetben (Tönnies 1887). Számos elmélet érvel amellett, hogy a kapitalista társadalom megroppantja a hagyományos közösségeket és fellazítja a társadalmi integrációt. A társadalmi kötődések meglazulása pedig hozzájárulhat az identitás kríziséhez. A krízis megoldására az egyének az identitás erősítés és helyreállítás olyan eszközeihez nyúlhatnak, amelyek imaginárius közösségekhez való tartozás ígérteit nyújtják és a nacionalizmus attitűdjét kínálják az egyén számára (Betz 2004). Egyes elméletek szerint a modern társadalom kihívásai is az identitás megroppanásához vezethetnek. Ennek értelmében a változások vesztesei nem tudnak megfelelni az új, modern elvárásoknak, nem tudnak lépést tartani a változásokkal és úgy érezhetik, hogy kicsúszik a lábuk alól a talaj, a változások következtében bizonytalanságot és deprivációt élhetnek át, amelyek leküzdésére a tekintélyelvűség és a külső csoporttól való elhatárolódás identitáserősítő eszközeihez folyamodhatnak (Lubbers et al. 2002). Ignazi elmélete szerint a posztindusztriális társadalom terméke az a fajta identitásvesztés és bizonytalanság érzés, amely egyeseknél életre hívta az erőskezü vezető igényét. Az elmélet szerint ezek a bizonytalanságot átélő csoportok a szélsőjobboldali pártokban rendet és letisztult határokat látnak (Ignazi 2000). A szociális dezintegráció elmélete rávilágít, hogy a munka világában elbizonytalanodott egyének társadalmi kötődései meglazulhatnak, a magány, a társadalmi izoláció és a szociális dezintegráció következtében pedig a valódi közösségek helyett az olyan képzelt közösségek felé mutathatnak elköteleződést, mint a nemzet (Meloan 1996).

A NEOFORDI MUNKAKÖRÜLMÉNYEK ÉS A RADIKALIZÁCIÓ KAPCSOLATA

Neofordi nyertes-vesztes törésvonal

A nyertes-vesztes törésvonal értelmezése egy nagy társadalmi-gazdasági és morális krízis közepén nehézségekbe ütközhet, hiszen a kedvező, nyertes pozíció csak látszólagos az aktív munkavállalók esetében, ugyanis az alacsonyabb státuszúaknak a megélhetését vélhetően biztosítja az aktív munkavállalói státuszuk, de különösebb, elégedettségre okot adó perspektívát nem nyújthat számukra. Ezért feltételezhető, hogy a munkavállalói nyertes csoport mellett olyan vesztes munkavállalói csoportok is kimutathatóak a társadalomban, amelyek elégedetlensége, kiábrándultsága, deprivációja a neofordi munkakörülményeknek köszönhető.

Amennyiben az egyéni percepciókból indulunk ki, akkor azt mondhatjuk, hogy a pusztán munkaerő-piaci aktivitás nem kompenzálja a neofordi nyomás miatt kialakuló dezintegrációt, depresszív és anómikus helyzetet. Igaz, hogy az inaktívoknak vélhetően sok szempontból rosszabb a helyzetük, mert kevesebb jövedelemhez jutnak hozzá, azonban az objektív vesztes helyzet nem feltétlenül transzformálódik percepcionális elégedetlenséggé, deprivációvá. Fontos felhívni arra is a figyelmet, hogy pusztán attól, hogy valaki nagy befektetések, nagy munkateher árán éppen csak képes biztosítani a saját vagy családjá megélhetését nem tekinthető nyertesnek a munkaerő-piacon. A vonatkoztatási csoport elmélete (Merton 1980) szerint ezek a munkavállalók nem az inaktívokhoz fogják hasonlítani magukat, hanem azokhoz az aktív munkavállalókhoz, akikhez képest a neofordi munkakörülményeik miatt sokkal rosszabb pozícióban vannak.

Megközelítésünk szerint tehát a nyertesek nem csak és elsősorban objektív jövedelmi helyzetük, vagy foglalkoztatási presztízszük, illetve más ismert jellemzők miatt nevezhetőek nyertesnek, hanem a neofordi munkakörülmények hiánya miatt is. Feltételezésünk szerint a nyertesek nem érzékelik a neofordi munkafeltételeket, a túlterheltséget, a munkahelyi autonómia és participáció és a megbecsültség hiányát. Tehát a nyertesek munkakörülményei percepcióik szerint inkább posztfordinak mondhatóak. A fenti megállapításokból kiindulva egy olyan szofisztikált nyertes-vesztes törésvonal állítható elő, amelyben a nyertes csoportba való tartozás elsősorban és hangsúlyozottan a neofordi munkakörülmények hiányával és a posztfordi munkakörülmények meglétével jellemezhető, míg a vesztes csoportba kerülés elsősorban a neofordi munkakörülmények mentén ragadható meg.

Vesztes csoportok radikalizációja

Felvetésünk szerint egy a 2008-ashoz hasonló mély társadalmi-gazdasági válsághelyzetben a vesztes csoportokra inkább jellemző a radikalizáció, noha a SIREN kutatás eredményei szerint a nyertes munkavállalói csoportok is radikalizálódhatnak. Azonban 2008-ban egy olyan hirtelen jelentkező, súlyos, globális gazdasági válság ütött léket az ország hajóján, amelynek következtében alig-alig találkozhattunk olyan relatíve nyertes csoportokkal, amelyek – ahogyan a SIREN vizsgálat adatai mutatják – jól tudtak volna alkalmazkodni a változásokhoz, nyertesesen kerülve ki a megrázkódtatások közül. Ezt a feltételezést támasztja alá egy a 2010-es választások előtt készült kutatás (DKMKA MVP kutatás 2010) másodelemzése is. A másodelemzés során a kutatók lineáris regressziós láncolattal, vagyis útmodellel igyekeztek magyarázni a radikalizáció folyamatát, vagyis azt, hogy a radikalizálódó csoportok milyen attitűdökön keresztül jutnak el a szélsőjobboldali szimpátiához. A létrehozott útmodell tanulsága szerint ezen időszakban már csak a vesztesek radikalizálódtak. A társadalmi-

gazdasági változások negatív percepciója volt az első „állomás” a radikalizáció útján, innen pedig változatos utakon az extrém bizalmatlanságon, a tekintélyelvűségen, a nacionalizmuson, a xenofóbián és a politikai kiábrándultságon keresztül vezetett az út a szélsőjobboldali szimpátiához (Grajczár–Tóth 2010). A kialakított útmodell rávilágított, hogy a különböző utak hátterében minden esetben ott áll az egyén saját és az ország gazdasági helyzetére, s a jövőre vonatkoztatott mélységes kilátástalansága és pesszimizmusa, a bizonytalanság és a talajvesztés érzése (Grajczár–Tóth 2010). Vagyis mindazok az attitűdök, amelyek a vesztes csoportokat jellemzik.

A NEOFORDI PERCEPCIÓK ÉS A JOBBOLDALI RADIKÁLIS ATTITŰDÖK EMPIRIKUS ELEMZÉSE

A tanulmányban a fenti neofordi munkakörülményekkel kapcsolatos elméleteket és a jobboldali radikalizációt vizsgáló kutatási tapasztalatokat próbáltuk meg egy elméleti keretben, mint esetlegesen összetartozó jelenségeket értelmezni és empirikusan egy modellben elemezni. A tanulmány további fejezeteiben ezeket a túlterheltségre, elégedetlenségre utaló munkahelyi percepciókat, valamint azokat a tipikus attitűdöket (xenofóbia, intézményi bizalmatlanság, általános kiábrándultság, elégedetlenség és bizonytalanság, dezintegráció) vizsgáltuk empirikus módszerekkel, amelyek nyitottá tehetik a munkavállalókat a szélsőjobboldali pártok retorikájára és amelyeken keresztül eljuthatnak a radikális pártokkal való szimpátiához. A vizsgálódás során igyekeztünk megragadni olyan tipikus munkavállalói csoportokat, amelyek eltérő módon perceptálják a saját munkaerő-piaci helyzetüket, státuszukat, az esetleges neofordi munkakörülményeiket, illetve amelyeket eltérő mértékben jellemeznek a jobboldali radikalizmus felé mutató attitűdök.

A fenti neofordizmussal és radikalizációval kapcsolatos egyéni percepciók és attitűdök empirikus elemzését a kétévente ismétlődő European Social Survey (ESS) ötödik hullámának 2010-ben lekérdezett adatbázisa tette lehetővé. A sztenderd blokkok (főbb társadalmi-gazdasági jellemzők, politikai, közéleti attitűdök, értékpreferenciák) mellett 2010-ben a munka és a család, illetve a jólét témáját helyezték a vizsgálódás középpontjába. A 2010-es kérdőív továbbá tartalmazott számos olyan itemet, amelyek radikális jobboldali attitűdökre kérdeztek rá, így a 2010-es ESS kutatás megfelelő adatbázist nyújtott a radikalizáció vizsgálatára is.

A neofordizmus elméleteihez és a szélsőjobboldali radikalizmus kutatás eredményeihez igazodva a tanulmány hipotézisei a következők:

H1: A magyar munkavállalói mintában létrehozhatóak olyan tipikus munkavállalói csoportok, amelyek elsősorban a neofordi munkaszervezési paradigma hiánya/megléte mentén különíthetők el nyertesekre és vesztesekre.

H2: A munkavállalók közül elsősorban azok fognak radikalizálódni, akik percepcióik szerint neofordi munkakörülmények között dolgoznak.

H3: A neofordi munkakörülmények között dolgozók között is azok lesznek a legkiábrándultabbak és így a leginkább radikalizálódók, akiknek a nagy munkateher következtében beszűkülnek a szabadidős lehetőségeik, kevés időt fordíthatnak a családjukra, szétzilálódhatnak interperszonális kapcsolataik, akik mindezek következtében dezintegrálódnak a társadalomban.

H4: Egy mély, tartós válság idején a nyertes munkavállalói csoportra kevésbé jellemzőek azok a radikális jobboldali attitűdök, amelyek érzékennyé tehetik őket a szélsőjobboldali pártok hívószavaira.

H5: Az olyan objektívnek tekinthető státuszmérő dimenziók, mint a jövedelmi helyzet, vagy az iskolai végzettség, nem kompenzálják a neofordi nyomás és frusztráció következtében perceptált alacsonyabb státuszt és anómius életszemléletet, azaz a vesztes percepciót.

A 2010-es ESS kutatás során 595 inaktív és 548 aktív megkérdezett nyilatkozott úgy, hogy szavazott a legutóbbi választásokon, ugyanakkor az inaktívak közül 426-an, az aktívak táborában pedig csupán 380-an rendelkeztek párttal a kérdés időpontjában. Mind a két tábor közel fele (48%) nyilatkozott úgy, hogy már nincs pártja. Alapvetően azt láthatjuk, hogy az aktív kérdezettek kevésbé bíznak a demokratikus intézményrendszerben, ugyanakkor magasabb iskolai végzettségűek, magasabb jövedelemmel rendelkeznek, egyszóval magasabb státuszúak, valamint jobban integráltak a társadalomban.

Neofordizmus, munkakörülmények

A 2010-es ESS adatbázis számos olyan kérdést tartalmazott, amelyek olyan munkahelyi viszonyokra, munkakörülményekkel kapcsolatos esetleges problémákra vonatkoztak, amelyek a neofordi munkaszervezési modellt írják le, így ezek segítségével következtetéseket vonhatunk le arra nézve, hogy a megkérdezettek milyen mértékben kényszerültek szembenézni a neofordi körülményekkel. A neofordi munkakörülmények meglétét a munkahelyi túlterheltség, illetve a munkával való elégedetlenség, a munkahelyi autonómia, participáció és a munkahelyi biztonság *hiánya*, valamint a munka privát, családi életre való negatív hatása mentén határoztuk meg. Továbbá fontos információ, hogy a munkaadó mennyiben támogatja, teszi lehetővé a munkavállalók továbbképzését, hogy a megkérdezettek mennyire érzik megbecsültnek magukat a munkahelyükön, vagy mennyire érzik magukat fenyegetve pozíciójukban, illetve a munkaerő-piaci körülmények által.

A különböző nemzetközi összehasonlítások szerint Magyarország részvétele a felnőttoktatásban Európában a legalacsonyabb és ez különösen igaz a munkahelyi továbbképzésekre (Fazekas–Molnár 2011). Ezt a neofordi szemléletre utaló tendenciát támasztotta alá, hogy a megkérdezettek 71%-a semmilyen képzésen, tanfolyamon, előadáson nem vett részt a kérdés előtti 12 hónapban, ami tökéletesítette volna a munkájához szükséges ismereteit. Ugyanakkor a megkérdezettek „csupán” 27%-a szerint nem követeli meg a munkája, hogy új dolgokat tanuljon. A teljesítmény alapú bérezést hiányolta a megkérdezettek több mint fele (54%), amikor úgy nyilatkoztak, hogy egyáltalán nem igaz, hogy a jövedelmük attól függ, hogy mennyit dolgoznak. A megkérdezettek 17%-a érezte úgy, hogy munkája veszélyezteti az egészségét és testi épségét. A megkérdezettek jellemzően nem kezelhetik rugalmasan a munkaidejüket, 72%-uk nyilatkozott úgy, hogy egyáltalán nem igaz az, hogy maga döntheti el, hogy mikor kezd és fejezi be a munkát. A munkahelyi megbecsültségről szolgált némi információt, hogy a megkérdezettek túlnyomó többsége, 72%-a érezte úgy, hogy a munkahelyén nagyon keményen kell dolgoznia, ezzel szemben mindössze csak 12%-uk érezte úgy, hogy a munkahelyén jók az esélyei az előléptetésre. A megbecsültségre utaló további mutató, hogy a megkérdezettek 41%-a nem értett egyet azzal a kijelentéssel, hogy a hozzáállása és az eredményei alapján megfelelő bérezésben részesülne. A megkérdezettek 26%-a szerint a munkahelyén sosincs elég ideje minden feladatát elvégezni. A kérdezettek fenyegetett munkaerő-piaci helyzetét és

kiszolgáltatottságát mutatja, hogy 59%-uk szerint nehéz lenne a mostanihoz hasonló, vagy jobb állás találnia egy másik munkaadónál, ha állást kellene változtatnia. Ezzel szemben 44%-uk úgy gondolja, hogy munkaadójának könnyű lenne helyettesítenie őt, ha állást változtatna.

A munkahelyi túlterheltséget három változó, az esti, éjszakai munka, a bejelentés nélküli túlóra és a hétvégi munka gyakorisága változókkal mértük. A megkérdezettek közel 16%-a nyilatkozott úgy, hogy mindennapos, hogy a munkahelyén esténként, vagy éjszakánként is dolgozni kell. Közel egytizedüknek kell bejelentés nélkül túlóráznia. („minden nap” és „hetente többször” kategóriák együtt). A hétvégi munkavégzés 42%-uknál rendszeresen megkövetelt a munkahelyen („minden héten” és „havonta többször” kategóriák együtt). A főkomponens-analízis során ezekből a változókból létrejött egy olyan összetett mutató, amely a munkahelyi túlterheltség egyéni percepcióit méri. A létrehozott főkomponens megőrzött magyarázó ereje 63 százalékos. A főkomponens struktúráját szemlélteti az alábbi táblázat:

1. táblázat. Munkahelyi túlterheltség

Milyen gyakran jár a munkája azzal, hogy...?	Faktorsúlyok
Esténként és éjszakánként dolgoznia kell?	,846
Bejelentés nélkül túlóráznia kell?	,724
Hétvégéken is dolgoznia kell?	,798

Forrás: ESS 2010, saját számítások alapján.

A munkahelyi biztonságot két (0,66-os pozitív korrelációt mutató) változóval, a biztos munkahely és a munkahelyi pozíció biztonsága változókkal mértük. A megkérdezettek 42%-a nyilatkozott úgy, hogy biztos munkahelye van („Nagyon igaz” és „Igaz” kategóriák együtt). Ennél többen, a megkérdezettek közel 57%-a nyilatkozott úgy, hogy biztos helye van a munkahelyén („Nagyon igaz” és „Igaz” kategóriák együtt). A két változó együtt megtestesíti a munkahelyi biztonság összetett mutatót. A főkomponens-analízis során megőrzött magyarázó erő 86 százalékos. A munkahelyi biztonság főkomponens struktúráját mutatja az alábbi táblázat:

2. táblázat. Munkahelyi biztonság

Mennyire igazak Önre az alábbi állítások?	Faktorsúlyok
Biztos munkahelyem van.	,929
Jelenleg biztos a helyem a munkahelyemen.	,929

Forrás: ESS 2010, saját számítások alapján

A 2010-es ESS kutatás egy kiemelt témája a család volt. Ezek a kérdés blokkok lehetőséget nyújtottak a munkahelyi túlterheltséggel, a kevés szabadidővel és a szétzilálódó interperszonális kötődésekkel kapcsolatos feltételezéseink tesztelésére. A megkérdezettek 22%-a nyilatkozott úgy, hogy gyakori, hogy a munkájával kapcsolatos problémák miatt aggódik akkor is, amikor nem dolgozik („Mindig” és „Gyakran” kategóriák együtt). Egynegyedük szerint gyakran előfordul, hogy túl fáradt ahhoz, hogy élvezze azokat a dolgokat, amiket otthon szeretne csinálni. Hasonló arányban nyilatkoztak úgy, hogy a munka gyakran megakadályozza őket abban, hogy elég időt töltsenek partnerükkel, családjukkal („Mindig” és „Gyakran” kategóriák együtt). Főkomponens-analízis eljárással ezek a változók együtt a munka és a magánélet összeegyeztethetőségét, egyensúlyát mérő mutatót alkotják. Az így létrejött főkomponens 62 százalékos megőrzött magyarázó erővel bír. A főkomponens struktúráját az alábbi táblázat szemlélteti:

3. táblázat. Munka és magánélet egyensúlya

Milyen gyakran fordul elő, hogy...?	Faktorsúlyok
Akkor is a munkájával kapcsolatos problémák miatt aggódik, amikor nem dolgozik?	,719
Túl fáradt ahhoz, hogy élvezze azokat a dolgokat, amiket otthon szeretne csinálni?	,830
Úgy érzi, hogy a munkája megakadályozza abban, hogy elég időt töltsön a partnerével, vagy a családjával?	,810

Forrás: ESS 2010, saját számítások alapján.

A munkával való elégedettséget három változóval mértük. Az általános elégedettséggel, a munka és a szabadidő egyensúlyának megítélésével és a munka nem materiális jellegű értékével. A munkával való elégedettség egy tizenegy fokú skálán, ahol a nulla jelenti a rendkívül elégedetlent, a tízes pedig a rendkívül elégedett kategóriát, átlagosan 7-es értéket ért el a kérdezettek körében. A szabadidő és a munka egyensúlyával való elégedettség 5,8-as értékkel jellemezhető ezen a tizenegy fokú skálán. A megkérdezettek 45%-a nyilatkozott úgy, hogy valamilyen mértékben akkor is szeretné a jelenlegi munkáját, ha nem lenne szüksége pénzre (öt fokú skálán). Ezekből a változókból a főkomponens-analízis során kirajzolódott egy olyan összetett mutató, amely a munkával való elégedettséget méri. A létrehozott főkomponens megőrzött magyarázó ereje 56 százalékos. A főkomponens szerkezetét mutatja az alábbi táblázat:

4. táblázat. Munkahelyi elégedettség

Mennyire elégedett/Mennyire ért egyet...?	Faktorsúlyok
A munkájával?	,836
A munkával töltött ideje és a szabadideje között kialakult egyensúllyal?	,659
Akkor is szeretném a jelenlegi munkámat, ha nem lenne szükségem pénzre.	-,744

Forrás: ESS 2010, saját számítások alapján.

A neofordi munkakörülmények egyik fontos indikátora a munkahelyi autonómia és participáció alacsony szintje, illetve esetleges hiánya. A szakirodalmi áttekintésből tudjuk, hogy a neofordi munkakörnyezetben a munkahelyi autonómia rendkívül alacsony szintű, a munkaszervezésbe, a feladatok elosztásába és ütemezésébe a dolgozók nem, vagy csak igen kis mértékben szólhatnak bele, a munkahelyi participáció így alacsony fokú, amely alacsony munkahelyi identifikációt, integrációt eredményez. A munkahelyi autonómiát és participációt három változóval, a napi munka megszervezésébe való beleszólás, a cég tevékenységét érintő döntések befolyásolásának és a saját munkatempó megválasztásának lehetőségével mértük. A napi munka megszervezésébe való beleszólás lehetőségét átlagosan 4,9-es értékkel jellemezték a megkérdezettek (tizenegyfokú skálán, ahol a nulla jelentette az „Egyáltalán nem tudom befolyásolni”, míg a tízes a „Csak tőlem függ” válasz kategóriát). A cég tevékenységébe való beleszólás lehetőségét ugyanezen a skálán a megkérdezettek átlagosan 3-as értékkel jellemezték. A megkérdezettek 37%-a inkább úgy érzi, hogy főnökség nem teszi lehetővé, hogy megválassza saját munkatempóját. Ezekből a változókból a főkomponens-analízis során létrejött a munkahelyi autonómia és participáció lehetőségét mérő összetett mutató. Az így létrehozott főkomponens megőrzött magyarázó ereje 79 százalékos. A főkomponens struktúráját szemlélteti az alábbi táblázat:

5. táblázat. Munkahelyi autonómia és participáció

Mennyire teszi/tette lehetővé a munkahelyén a főnökség, hogy...?	Faktorsúlyok
...döntsön a napi munkája megszervezéséről?	,931
...a szervezet/cég tevékenységét érintő döntéseket befolyásolja?	,836
...megválassza, vagy megváltoztassa saját munkatempóját?	,903

Forrás: ESS 2010, saját számítások alapján.

Radikális jobboldaliság, kiábrándultság, depriváció és anómia

A megkérdezettek a 11 fokú politikai skálán, ahol a legkisebb érték a baloldali, a legnagyobb érték pedig a jobboldali politikai beállítottságot jelenti, átlagosan a 6-os értékre pozicionálták magukat. A konkrét szavazói magatartás, vagyis a Jobbikra leadott szavazat, vagy az erős pártszimpátia mellett több olyan attitűdinális változóval is mérhetjük a kérdezettek radikalizációjának mértékét, amelyek számos szakirodalom szerint, és a már idézett SIREN kutatás tapasztalatai alapján is egyfajta attitűdinális predispozíciót jelenthetnek és különböző utakon keresztül szélsőjobboldali radikalizációhoz vezethetnek. Ilyen attitűdök lehetnek a xenofóbia, a szélsőséges kiábrándultság a demokratikus működésrendből, vagy a demokrácia működésével, az ország helyzetével, a kormány munkájával való elégedetlenség, amelyeket kiegészítenek az ezen attitűdöket megalapozó pszichológiai folyamatokat és állapotokat mérő változók, mint a bizonytalanság érzet, a depresszív, anómikus állapot, vagy a dezeintegráció.

A xenofóbiát öt változóval mértük. A nem magyar nemzetiségűek és a szegényebb országokból érkezők betelepülésének elfogadott mértékével, valamint a bevándorlók a magyar gazdaságra, kultúrára gyakorolt és általános perceptált hatásával. A megkérdezettek egyharmada (33%) nyilatkozott úgy, hogy senkinek, 47%-uk szerint pedig keveseknek kellene megengedni a külföldön élő nem magyar nemzetiségűek közül a betelepülést. A válaszadók kétötöde (40%) szerint az Európán kívüli szegényebb országokból senkinek, 44%-uk szerint pedig keveseknek kellene megengedni, hogy Magyarországra jöjjenek élni. A megkérdezettek egytizede szerint árt a magyar gazdaságnak, ha más országból származó emberek idejönnek élni, ugyanakkor a kultúrával kapcsolatban kisebb idegenellenességet mutatnak, ezzel kapcsolatban 3%-uk nyilatkozott úgy, hogy a bevándorlók ártanak a magyar kultúrának. Ezek a változók matematikailag is egy dimenziót alkotnak, a főkomponens-analízis során egyetlen, a xenofóbiát mérő főkomponenssé aggregálhatóak, amely az eredeti információ tartalom 65 százalékát őrzi meg. A főkomponens szerkezetét szemlélteti az alábbi táblázat:

6. táblázat. Xenofóbia

	Faktorsúlyok
A külföldön élő nem magyar nemzetiségűek mekkora részének engedné meg a betelepülést?	-,798
Európán kívüli szegényebb országokból érkezők mekkora részének engedné meg a betelepülést?	-,808
Magyarország gazdaságának használ, vagy árt, hogy más országokból származó emberek idejönnék élni?	,808
Magyarország kulturális értékének használnak, vagy ártanak a más országból származó emberek, akik ide jönnek élni?	,769
Jobb vagy rosszabb hely lett-e Magyarország azzal, hogy más országból származó emberek idejöttek élni?	,838

Forrás: ESS 2010, saját számítások alapján.

A radikalizálódás másik fontos indikátora lehet a kiábrándultság, az általános bizalomvesztés, kiábrándulás a demokratikus intézményrendszerből, a politikából, a politikusokból, a jogrendszerből. A megkérdezettek 22%-át egyáltalán nem érdekli a politika. A kérdezettek Európai Parlamentbe vetett bizalma egy tizenegy fokú skálán, ahol a legkisebb érték jelenti, hogy egyáltalán nem bízik, a legnagyobb érték pedig, hogy teljesen megbízik, átlagosan 4,6-os értékkel jellemezhető. Ugyanilyen skálán az ENSZ intézményét illetően magasabb, 5,1-es értéket mutat a kérdezettek bizalma. Ezt a kiábrándultságot árnyalhatja a személyes élettől való elégedetlenség percepciója, a kérdezettek elégedettsége egy tizenegy fokú skálán, ahol a legkisebb érték a teljesen elégedetlen, míg a legnagyobb a teljesen elégedett kategóriát jelenti, átlagosan 6,0-os értékű. Az egészségügy állapotáról lesújtó véleménnyel vannak a megkérdezettek. Tizenegy fokú skálán, ahol a legkisebb érték a nagyon rossz, a legnagyobb pedig a nagyon jó kategóriákat jelöli, a kérdezettek átlagosan 3,7-es értékkel jellemezték az egészségügy állapotát. A válaszadók 38%-a hasonlóan negatív véleményt alkotott a bíróságokról, úgy vélték, hogy azok általában a gazdag és befolyásos emberek érdekeit védik a hétköznapi emberekkel szemben („Teljesen egyetért” és „Egyetért” kategóriák együtt). A megkérdezettek, több mint fele (56%) vélekedett úgy, hogy ha egy gazdag és egy szegény embert megvádolnak a bíróságon egy olyan bűncselekménnyel, amit nem követett el, akkor a szegény embert nagyobb valószínűséggel találják bűnösnek. Továbbá 45%-uk vélekedett úgy, hogy hasonló szituációban egy a magyar többségi társadalomtól eltérő faji/etnikai csoporthoz tartozó embert nagyobb valószínűséggel találnának bűnösnek. A megkérdezettek 92%-a gondolta úgy, hogy az államnak sokkal többet kellene tennie azért, hogy megakadályozza az emberek elszegényedését. A kérdezettek 21%-a nyilatkozott úgy, hogy szívesen áttelepülne más országba.

Ha megvizsgáljuk a 2010 előtti ESS kutatás eredményeit, akkor azt találjuk, hogy a demokratikus intézményrendszerbe vetett bizalom folyamatosan csökkent 2009-ig, majd a 2010-es adatok némi optimizmust mutattak ebben a kérdésben Hajdu Gábor (2012). A demokratikus intézményrendszerbe vetett bizalom attitűdjét mind az öt ESS kutatásban öt változóval mérték. Az ESS ötödik körében is a magyar Országgyűlésbe, a jogrendszerbe, a rendőrségbe, politikusokba és politikai pártokba vetett bizalmat tizenegyfokú skálán mértük, ahol a legkisebb érték jelentette, hogy a kérdezett egyáltalán nem bízik ezekben az intézményekben, míg a legnagyobb érték a teljes bizalmat jelölte. A 2010-es eredményeket tekintve a megkérdezettek Országgyűlésbe vetett bizalma 4,3-as átlagértékkel jellemezhető ezen a skálán. A magyar jogrendszer esetében, hasonló skálán 4,6-os ez az érték, míg a rendőrséget illetően átlagosan 5,0 ezen a skálán a megkérdezettek bizalmi szintje. A politikusokban és a politikai pártokban bízna a legkevésbé a kérdezettek. A tizenegy fokú skálán átlagosan 3,2-es

értékkel jellemezhető mind a politikusokba, mind pedig a politikai pártokba vetett bizalom szintje. Ezekből a változókból főkomponens-analízissel matematikailag létrehozható a demokratikus intézményrendszerbe vetett bizalmat mérő összetett mutató, mely az eredeti változók információ tartalmának 71 százalékát őrzi meg. A demokratikus intézményrendszerbe vetett bizalmat mérő főkomponens struktúráját mutatja az alábbi táblázat:

7. táblázat. Demokratikus intézményekbe vetett bizalom

Mennyire bíz meg...?	Faktorsúlyok
A magyar Országgyűlésben?	,883
A magyar jogrendszerben?	,854
A rendőrségben?	,728
A politikusokban?	,898
A politikai pártokban?	,848

Forrás: ESS 2010, saját számítások alapján.

A kiábrándultságot, az anómiás állapotokat mutathatja, hogy a kérdezetteink mennyire bíznak az emberekben. Az emberekbe vetett bizalmat három változóval való egyetértés mentén 11 fokú skálákkal mértük. Azon a skálán, ahol a legnagyobb érték jelentette, hogy az emberekben meg lehet bízni, míg a legkisebb érték jelölte azt a vélekedést, hogy nem lehetünk elég óvatosak az emberi kapcsolatokban, a kérdezettek átlagosan 4,5-ös bizalmi szinttel jellemezhetőek. Egy olyan tizenegy fokú skálán, ahol a legkisebb érték jelölte azt a véleményt, hogy a legtöbb ember csak megpróbálná kihasználni, míg a legnagyobb érték jelölte azt a vélekedést, hogy a legtöbb ember igyekezne tisztességes lenni, a kérdezettek bizalmi attitűdje átlagosan 4,8-as értéket mutat. Egy olyan skálán, ahol a legkisebb érték jelölte azt a vélekedést, hogy az emberek általában csak magukkal törődnek, míg a legnagyobb érték azt a véleményt, hogy az emberek általában segítőkészek, a kérdezettek bizalmi attitűdje átlagosan 4,7-es értékű. Ez a három változó együtt kifeszít egy olyan magyarázó teret, amely az emberekbe vetett bizalom összetett mutatóját testesíti meg. Ez a főkomponens-analízissel létrehozott mutató az információ tartalom 66 százalékát őrzi meg. A főkomponens szerkezetét szemlélteti az alábbi táblázat

8. táblázat. Emberekbe vetett bizalom

A legtöbb ember...	Faktorsúlyok
A legtöbb emberben meg lehet bízni, vagy nem lehetünk elég óvatosak?	,842
A legtöbb ember megpróbálná kihasználni Önt, vagy igyekeznének tisztességesek lenni?	,799
Az emberek inkább csak magukkal törődnek, vagy általában segítőkészek?	,801

Forrás: ESS 2010, saját számítások alapján.

Az ország helyzetével való elégedettséget három változóval, a gazdasági helyzettel, a kormány munkájával, és a demokrácia működésével való elégedettséggel mértük. Egy tizenegy fokú skálán, ahol a legkisebb érték a teljesen elégedetlen, míg a legnagyobb érték a teljesen elégedett kategóriát jelenti, a kérdezettek véleménye a gazdasági helyzetről átlagosan 3,1-es értékkel jellemezhető. A kormány munkáját illetően némileg derűlátóbbak, ugyanúgy tizenegy fokú skálán 4,5-ös átlagértékkel jellemezték a válaszadók. A demokrácia működésével kapcsolatban hasonló véleményen vannak, 4,6-os átlagértékkel jellemezhető a kérdezettek elégedettsége a demokrácia működését illetően. Ezek a

változók együtt főkomponens-analízis során egyetlen, az ország helyzetével való elégedettséget mérő mutatóvá aggregálhatóak, amely az eredeti információ tartalom 69 százalékát őrzi meg. Az ország helyzetével való elégedettség főkomponens szerkezetét szemlélteti az alábbi táblázat:

9. táblázat. Ország helyzetével való elégedettség

Mennyire elégedett...?	Faktorsúlyok
Magyarország jelenlegi gazdasági helyzetével?	,734
A jelenlegi magyar kormány munkájával?	,884
Magyarországon a demokrácia működésével?	,873

Forrás: ESS 2010, saját számítások alapján.

Az integrációt/dezintegrációt három változóval, a saját településhez, régióhoz, illetve Magyarországhoz való kötődés mértékével mértük. A megkérdezettek 42%-a nyilatkozott úgy, hogy nagyon kötődik a saját településéhez, 35%-uk a saját régiójához, továbbá 58%-uk mutatott erős kötődést Magyarországhoz. Ezek a változók főkomponens-analízis során egyetlen mérőszámmá aggregálhatóak, az így létrejött dezintegráció főkomponens az eredeti információ tartalom 71%-át őrzi meg. A főkomponens szerkezetét mutatja az alábbi táblázat:

10. táblázat. Dezintegráció

Mennyire kötődik...?	Faktorsúlyok
Saját településéhez?	,873
Saját régiójához?	,865
Magyarországhoz?	,793

Forrás: ESS 2010, saját számítások alapján.

A depressziót, kimerültséget három változóval mértük. A megkérdezettek fele kifejezetten derűsnek és jókedvűnek mondható, míg 20%-ukra ez nem igazán jellemző, egyharmadukra jellemző, hogy nyugodt és kipihent volt a kérdezést megelőző két hétben, közel kétharmaduk érezte magát aktívnak és életerősnek ebben az időszakban. Ezek a változók főkomponens-analízis eljárással egyetlen mérőszámmá aggregálhatóak, amely az eredeti információ tartalom 71 százalékát őrzi meg. A létrehozott főkomponens szerkezetét szemlélteti az alábbi táblázat:

11. táblázat. Depresszív

Az elmúlt két hét során milyen gyakran érezte, hogy...?	Faktorsúlyok
Derűs és jókedvű?	,868
Nyugodt és pihent?	,835
Aktív és életerős?	,830

Forrás: ESS 2010, saját számítások alapján.

A változások megkérdezettekre gyakorolt hatásának fontos dimenziója a romló anyagi helyzet percepciója. A kérdezettek 28%-ával megtörtént a kérdés időpontját megelőző három évben, hogy csökkent a fizetése. A romló anyagi helyzetet három további változóval, a jövedelem csökkenésével, a megtakarításokhoz való hozzányúlás, vagy a kölcsönhöz folyamodás kényszerével, és az üdülésre, háztartási gépekre fordítható összeg csökkentésével mértük. A megkérdezettek 23%-a szerint nagymértékben jellemző volt, hogy az elmúlt három évben jelentősebb mértékben kevesebb jövedelemből kellett fenntartaniuk a háztartást, ugyanakkor szintén 23%-uk nyilatkozott úgy, hogy ez

egyáltalán nem volt jellemző ebben az időszakban. A megkérdezettek 29%-a nyilatkozott úgy, hogy jelentősebb mértékben jellemző volt, hogy az elmúlt 3 évben hozzá kellett nyúlnia a megtakarításaihoz, vagy kölcsönt kellett felvennie. A megkérdezettek 16%-ának pedig csökkentenie kellett az üdülésre, vagy új háztartási gépekre fordítható kiadásait. Ezek a változók matematikailag is egy dimenziót alkotnak, főkomponens-analízissel egyetlen mutatóvá aggregálhatóak, amely az eredeti információ tartalom 71 százalékát őrzi meg. A főkomponens szerkezetét mutatja az alábbi táblázat:

12. táblázat. Romló anyagi helyzet

Az elmúlt három évben milyen gyakran került rá sor, hogy...?	Faktorsúlyok
Kevesebb jövedelemből kellett fenntartania a háztartást?	,811
Hozzá kellett nyúlnia a megtakarításaihoz, vagy kölcsönt kellett felvennie?	,888
Csökkentenie kellett az üdülésre, vagy új háztartási gépekre fordítható kiadásait?	,832

Forrás: ESS 2010, saját számítások alapján.

Tipikus munkavállalói csoportok

Klaszteranalízis segítségével igyekeztünk megragadni a fent bemutatott neofordi munkakörülményekkel kapcsolatos egyéni percepciók mentén kialakuló tipikus munkavállalói csoportokat.⁸⁶ A bemutatott főkomponensek segítségével hat változó mentén alkottuk meg a munkavállalói tipológiát. A munkahelyi autonómia és participáció, a munkateher és állás biztonság, munkahelyi elégedettség (a magánélet és a munka összeegyeztethetősége, munkával való elégedettség és megbecsültség percepciója) mentén, valamint a munkavállaláshoz szorosan kapcsolódó anyagi feltételek és a munkavállalást elősegítő iskolai végzettség segítségével hármas munkavállalói tipológiát alakítottunk ki.⁸⁷ Az első klaszter a nyertesek csoportja, amelybe a magasabb iskolai végzettségű, stabil anyagi helyzetű, biztos munkahellyel rendelkező, a munkájával elégedett, magas munkahelyi autonómiával és participációval, valamint átlagos munkateherrel rendelkező kérdezettek kerültek. A második klaszterbe az alacsony iskolai végzettségű, romló anyagi helyzetű, munkájával elégedetlen, bizonytalan munkahellyel rendelkező, a munkahelyén autonómiát és participációt nem élvező, ugyanakkor alacsony munkateherrel rendelkező vesztesek kerültek. A harmadik klaszter az alacsony iskolai végzettségű, bizonytalan munkahelyű, munkájával elégedetlen, autonómiát nem élvező, extrém mértékben túlterhelt munkavállalók csoportja, akiknek ugyanakkor az anyagi helyzete az utóbbi három évben nem romlott.⁸⁸

⁸⁶ A tipológia kialakítása K-Means klaszteranalízissel történt. A létrejött klaszterközpontok szignifikánsan különböznek egymástól (Sig=0,000).

⁸⁷ A főkomponens-analízissel létrehozott egyéni percepciók mellett a munkavállaláshoz szorosan kapcsolódó anyagi feltételek, és az iskolai végzettséget mérő változók standardizált, vagyis a K-means klaszterelemzés megkövetelte magas mérési szintű formában lettek bevonva az elemzésbe.

⁸⁸ Az elemzéshez pairwise módszert használtunk, ugyanakkor azonos tipológia hozható létre listwise módszerrel is, de ennél figyelembe kell vennünk, hogy a biztonságos munkahelyre vonatkozó kérdést csak 630 embernek tették föl és ebből kimaradtak például az egyéni vállalkozók.

13. táblázat. Végső klaszter középpontok

	Klaszter		
	Nyertes	Nem túlterhelt vesztes	Túlterhelt vesztes
Munkahelyi autonómia	,77654	-,71078	-,11926
Munkateher	,08932	-,61364	1,05200
Munkahelyi biztonság	,61939	-,19231	-,48822
Munkahelyi elégedettség	,53272	-,08986	-,84692
Romló anyagi helyzet	-,13908	,36460	-,41853
Iskolai végzettség	,74620	-,56742	-,34286

Forrás: ESS 2010, saját számítások alapján.

14. táblázat. Klaszter elemszámok

Klaszter	Súlyozatlan	Súlyozott
Nyertes	341,000	290,316
Nem túlterhelt vesztes	274,000	290,456
Túlterhelt vesztes	140,000	151,653

Forrás: ESS 2010, saját számítások alapján.

Az első klaszterbe, vagyis a nyertesek csoportjába és a második, vagyis a nem túlterhelt vesztesek csoportjába egyaránt 290-en kerültek. A harmadik klaszterbe, vagyis a túlterhelt vesztesek csoportjába 151-en kerültek. A nem hatása nem szignifikáns az egyes klaszterekben. Az átlagéletkor 44 év mindhárom klaszterben. Nem meglepő módon a nyertes csoport tagjai rendelkeznek a legnagyobb presztízzsel a Treiman foglalkozási presztízs skála (0-tól 100-as értékig terjedő skálán 46) szerint, őket követik a túlterhelt vesztes klaszter tagjai (33), majd nem sokkal lemaradva a nem túlterhelt vesztes csoport (30). A nyertes csoport tagjainak átlag bruttó bére 170.000 Ft, a túlterhelt vesztes klaszterbe tartozók átlag bruttó bére 120 000 Ft, ettől jelentősen nem marad el a nem túlterhelt vesztes csoport tagjainak átlag bruttó bére (105.000 Ft). Az egy főre jutó havi jövedelem a nyertes klaszter esetében a legmagasabb (77.000 Ft), míg a két vesztes klaszternél egymáshoz hasonló mértékű (66.000 Ft a túlterhelt vesztes klaszter esetében és 63.000 Ft a nem túlterhelt vesztes csoportnál). A nyertesek anyagi helyzetükre vonatkozó egyéni percepciója kiemelkedően pozitív, ettől jelentősen elmarad a túlterhelt vesztesek perceptált anyagi helyzete, míg a nem túlterhelt vesztes klaszter tagjai érzik leginkább úgy, hogy anyagi gondokkal küszködnek. Legnagyobb részben a nyertes csoport tagjaira jellemző, hogy ők termelik meg a háztartás jövedelmét, őket követik a nem túlterhelt vesztesek, végül a túlterhelt vesztes csoport tagjai azok, akikre ez a legkevésbé jellemző a három klaszter közül.

Az egyes klaszterek munkaerő-piaci jellemzői

A legtöbbet a túlterhelt vesztes csoport tagjai dolgoznak főállásban (heti 51 órát), a nyertes csoport tagjai átlagosan hetente 43 órát, a nem túlterhelt vesztes csoport tagjai pedig átlagosan heti 41 órát. A túlterhelt vesztes klaszter tagjai nem meglepő módon rengeteget dolgoznak otthon is és nem érnek rá a családdal foglalkozni, míg a nem túlterhelt vesztes csoportra ez nem jellemző. Ugyanakkor a túlterhelt vesztesek csupán 16%-a nyilatkozott úgy, hogy a munkája az élete értelme, míg ez a kijelentés a nem túlterhelt vesztes csoport 29%-ára és a nyertesek 21%-ára igaz. A klaszterek ezen jellemzői megerősítik azt a feltételezésünket, miszerint elkülöníthető egy olyan munkavállalói

csoport, amelyre fokozottabban jellemző, hogy a munkahelyi túlterheltség következtében széttzilálódnak a családi, baráti kapcsolatai, vagyis gyengül az őket körülvevő kapcsolati háló erőssége. A kapcsolathálózattal foglalkozó kutatások hangsúlyozzák, hogy a biztos kapcsolati támogatást nélkülöző egyének az élet más területein is hiányt szenvednek, ez az interperszonális deficit negatív hatással van egészségi állapotukra, jóllétükre és a biztonságérzetükre, míg a megfelelő interperszonális kötődésekkel bíró egyének a válságos időszakokat könnyebben vészelhetik át (Albert–Dávid é.n.). Elméletünk szerint tehát a túlterhelt vesztes csoport munkavállalói elmagányosodnak, társadalmi kötődéseik meglazulnak és dezintegráltak lesznek a társadalomban. Az empirikus adatok ezt igazolni látszanak: a három klaszter közül a túlterhelt vesztesekre jellemző leginkább a dezintegráció percepciója.

A három munkavállalói csoport közül a legnagyobb arányban (23%) a nem túlterhelt vesztesek dolgoznak kormányzati, vagy önkormányzati szektorban, míg a nyertes és a túlterhelt vesztes csoportok tagjai hasonló arányban (13–14%) dolgoznak ezekben a szektorokban. A közsféra más területein (például az oktatásban, vagy az egészségügyben) dolgozik a nyertes csoport 8%-a, míg a túlterhelt klaszter tagjainak 5%-a, illetve a nem túlterhelt csoport 3%-a dolgozik ezeken a területeken. Állami vállalatnál közel hasonló arányban vannak jelen a munkavállalói csoportok (6–8% között). Saját vállalkozásban legnagyobb számban a nyertesek dolgoznak (21%), míg mindkét vesztes csoport, a túlterhelt és a nem túlterhelt vesztesek közül is mindössze 2–2% a saját vállalkozásban dolgozók aránya. A túlterhelt vesztesek háromnegyede dolgozik a magánszférában, közel ilyen arányban dolgoznak a magánszektorban a nyertes klaszter tagjai (70%), míg a nem túlterhelt vesztes csoportnak alig több mint fele vállal munkát a magánszférában. Ezekből az adatokból az látszik, hogy a munkahelyi túlterheltség, a perceptált neofordí munkakörülmények leginkább a magánszektor dolgozóit sújtják, az önkormányzati, közszolgálati, vagy állami munkahelyeken kisebb arányban találkozhatunk a vizsgálódásunk fókuszában álló túlterhelt vesztesekkel. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy a nyertes pozíciói is jellemzően a magánszférához kapcsolódik ebben a tipológiában.

A fizikai jellegű munkavégzés leginkább a vesztes csoportokra jellemző, a nem túlterhelt vesztesek 70%-a, a túlterhelt vesztes csoport tagjainak pedig 62%-a végez fizikai munkát, míg a nyertesek csoportjában ez az arány mindössze 15%-os. Leginkább a nyertes csoport tagjaira jellemző, hogy munkájuk során ügyfelekkel kell foglalkozniuk (37%), a túlterhelt vesztesek csoportjában 20%-os ez az arány, míg a nem túlterhelt vesztes klaszter tagjainak 13%-ára jellemző, hogy munkájuk során ügyfelekkel foglalkoznak. Leginkább a nyertesekre jellemző, hogy munkájuk során mások ellenőrzésével kell foglalkozniuk (20%), a túlterhelt veszteseknél ez az arány alig haladja meg a 10%-ot, míg a nem túlterhelt csoport esetében az 5%-ot sem éri el.

A nem túlterhelt vesztes csoport tagjai érzik úgy leginkább, hogy könnyen találnának a mostanihoz hasonló állást, ha munkahelyet kellene váltaniuk. Míg a túlterhelt vesztes klaszter tagjai úgy vélik, hogy nehezen találnának hasonló munkát, ha állást kellene váltaniuk. A megkérdezett munkavállalók 45%-a már volt olyan helyzetben, hogy több mint három hónapon át munkanélküli volt. A nyertes klaszter tagjainak 31%-a, a túlterhelt vesztes csoport tagjainak 48%-a, míg a nem túlterhelt vesztes klaszterbe tartozó megkérdezettek 58%-a volt már három hónapon túl munkanélküli. A túlterhelt vesztes klaszter tagjainak több mint fele, a nem túlterhelt vesztes csoportba tartozók majdnem egyharmada, a nyertes csoportba tartozó megkérdezettek egyötöde egy évnél tovább volt munkanélküli (csak azok között, akik voltak már munkanélküliek). A nyertes csoportba tartozó megkérdezettek 30%-ának, míg a vesztes csoportokba tartozók csak egynegyedének csökkent az

elmúlt három évben a fizetése. Továbbá a nyertes klaszterbe tartozók 13%-ának, a nem túlterhelt vesztes csoport kétötödének, és a túlterhelt vesztes csoportba tartozó válaszadók 47%-ának, tehát majdnem a felének az utóbbi három évben bizonytalanná vált az állása. A munkanélküliséggel, állásbiztonsággal kapcsolatos változók mentén a vizsgálódás fókuszában álló túlterhelt csoport némileg inkonzisztens képet mutat. Az objektív tényezők mentén, bár a helyzetük közel sem mondható kedvezőnek, de mégsem jelentősen rosszabb, mint a másik vesztes klaszter pozíciója, ugyanakkor a percepciók szintjén mégis ők látják borúlátóbban a helyzetüket.

A munkavállalói csoportok attitűdinális jellemzői

Magyarország általános társadalmi bizalmi szintje mind az emberekbe, mind pedig a demokratikus intézményrendszerbe vetett bizalmat illetően a nyugat-európai országok átlaga alatt van (Hajdu 2012). A bizalom nem csak az interperszonális kapcsolatokban létfontosságú, hasonlóan fontos szerepet tölt be a társadalmi integrációban, a gazdaság működésében és az egyéni szubjektív jólétre is hatással van (Hajdu 2012). Az emberekbe vetett általános bizalom leginkább a nyertes csoport tagjaira jellemző, míg a túlterhelt vesztes klaszter tagjai mondhatóak a leginkább bizalmatlannak. A nem túlterhelt vesztes csoport tagjaira átlagos mértékű bizalom jellemző. A demokratikus intézményekbe vetett bizalom szintén a nyertes csoport tagjait jellemzi leginkább, míg a túlterhelt vesztesek a leginkább bizalmatlanok, kiábrándultak a demokratikus intézményekből. A nem túlterhelt vesztes klaszterbe tartozó megkérdezettek átlagos bizalom jellemző a demokratikus intézményeket illetően. Az országgal (gazdasági helyzettel, a kormány munkájával és a demokrácia állapotával) leginkább a nyertesek elégedettek, míg a túlterhelt vesztesekre az országgal való elégedetlenség jellemző. A nem túlterhelt vesztes csoportra átlagos elégedettség jellemző. A nyertes csoport tagjaira nem jellemző a xenofóbia, míg mindkét vesztes csoport tagjai xenofóbnak tekinthetőek. Tehát összességében a bizalmatlanság és az elégedetlenség attitűdje leginkább a túlterhelt veszteseket jellemzi.

A két vesztes csoport tagjai inkább depresszív, anómius jelzőkkel jellemezhetőek, míg a nyertes klaszter tagjaira ez nem jellemző. A túlterhelt vesztes csoport tagjai dezintegráltak. A felmérés időpontjában a kérdezett munkavállalók boldogságsszintje átlagosan 6,6-os értéket mutatott egy tízfokú skálán. A legboldogabbak ezen a skálán a nyertes csoportba tartozó megkérdezettek vallották magukat, míg a legkevésbé boldognak a túlterhelt vesztes csoport tagjai mondhatóak. Ezek az adatok alátámasztják a túlterhelt vesztesekkel kapcsolatos feltételezéseinket, miszerint a munkahelyen tapasztalt neofordi munkafeltételek percepciói esetükben dezintegrációhoz vezetnek. Ezek a munkavállalók izolálódnak a társadalomban, életszemléletük pedig ezzel összhangban depresszív és anómius jegyeket mutat.

A nyertesek 27%-a szerint az EU-ban az egyik legjellemzőbb dolog a demokrácia, a nem túlterhelt vesztes csoportba tartozók 22%-a, míg a túlterhelt vesztesek 15%-a vélekedett így. A túlterhelt vesztesek és a nyertesek több, mint egyötöde, valamint a nem túlterhelt vesztesek 14%-a gondolja úgy, hogy az unióban elveszítjük függetlenségünket. A nem túlterhelt vesztesek 27%-a, a nyertesek több mint egyötöde és a túlterhelt vesztesek alig több mint egytizede állítja, hogy az EU-ra jellemző a gazdasági jólét. Ugyanakkor a nem túlterhelt vesztes csoport közel kétötöde, valamint a túlterhelt vesztesek és a nyertesek egynegyede szerint az EU-ra jellemző az idegenek beáramlása. A túlterhelt vesztes csoportba tartozók egyharmada, a nyertesek és a nem túlterhelt vesztes klaszter valamivel

több, mint egyötöde szerint az EU-ban a közpénzek pazarlása zajlik. A nem túlterhelt vesztes csoport tagjainak 44%-a, a túlterheltek egyharmada és a nyertesek egyötöde szerint túl nagy a munkanélküliség az EU-ban. A szociális biztonságról mind három csoport lesújtó véleménnyel van, a nem túlterhelt vesztesek és a nyertesek, 5 és 7%-a említi az EU jellemzőjeként a szociális biztonságot, míg a túlterhelt veszteseknél 15%-a ez az arány. Mindezek alapján úgy tűnik, hogy ugyan a nem túlterhelt vesztesekre kevésbé jellemző a xenofóbia és az outgroup elutasítása, ugyanakkor jóval borúlátóbbnak mutatkoznak az EU megítélésében, mint a másik két csoport. Legnagyobb arányban mind három csoport a tanulás és a munkavállalás szabadságát említi, jelesen a nyertesek kétharmada, a túlterhelt vesztesek 43%-a, míg a nem túlterhelt vesztesek közel kétötöde. Tehát a túlterhelt vesztesek bár számos területen erős bizalmatlanságot, kiábrándultságot és elégedetlenséget mutatnak, ugyanakkor az EU megítélésében nem ők, hanem a nem túlterhelt vesztes klaszter tagjai mutatkoztak a leginkább szkeptikusoknak.

Diszkrimináló függvények

Ahhoz, hogy minél jobban el tudjuk különíteni az egyes klasztereket egymástól diszkrimináló függvényeket hoztunk létre, amely függvényeket végül egy utolsó magyarázó diszkriminancia analízisbe helyeztünk el. Az első diszkrimináló függvényünket három főkomponensből hoztuk létre, amely a társadalmi integráció mentén különíti el a klasztereket és amely az integrációt mérni hivatott főkomponens mellett tartalmazta az országgal való elégedettség változóit (kormány, gazdaság, demokrácia működésével), illetve a különböző demokratikus intézményekbe vetett bizalmat mérni hivatott főkomponens is. A nyertes csoport tagjai átlagos integráltságot mutatnak, az intézményekbe vetett bizalmuk és az országgal való elégedettségük is átlagosnak mondható. A nem túlterhelt vesztes klaszterbe tartozó megkérdezettek mind három dimenzió mentén bizakodóak és integráltak, míg a túlterhelt vesztes csoportba tartozók kifejezetten kiábrándultak és dezintegráltak.

Ez után a makro strukturális jellegzetességeket mérő diszkrimináló függvény után létrehoztunk egy mikro dimenziót is, amely a depresszív-anomikus, xenofób, az emberekkel szemben általában bizalmatlan dimenziók mentén próbálta elkülöníteni a klasztereket. Itt is a három főkomponensből egy diszkrimináló függvény jött létre, amelynek elemzése során elmondhatjuk, hogy a nyertes csoport tagjaira nem jellemző az outgroup elutasítás attitűdje, az anómia és a bizalmatlanság, míg mindkét vesztes csoport, de különösen a túlterhelt vesztes klaszter tagjai kifejezetten xenofóbok, bizalmatlanok, depresszívek és anómikusak.

A foglalkozási presztízs pontok, az objektív és a szubjektív jövedelmi helyzet mentén próbáltunk megragadni egy foglalkozási-jövedelmi státusz dimenziót, ahol azt találtuk, hogy a nyertes csoport tagjai kifejezetten magas státuszúak, a nem túlterhelt vesztes klaszterbe tartozó válaszadók épp ellenkezőleg nagyon alacsony státuszúak, a túlterhelt vesztesek pedig viszonylag kiegyensúlyozottabb jövedelmi helyzetük ellenére is inkább alacsonyabb státuszúnak mondhatók. Ha ezt a három diszkrimináló függvényt, vagyis a társadalmi integrációt, a társadalmi státuszt és a társadalmi anómiát mérő függvényt egyszerre tesszük be egy újabb diszkriminancia analízisbe, akkor kettő szignifikáns diszkrimináló függvényt kapunk, amelyek együttes elemzése során az kristályosodik ki, hogy a nyertes klaszter tagjai valóban magas státuszú, átlagosan integrált, nyitott személyiségű emberek csoportját alkotják. A nem túlterhelt vesztesek státusza és jövedelme alacsonynak mondható, ezzel szemben erős bizalmat mutatnak a rendszer felé, a társadalomban integráltak. Míg a túlterhelt vesztes csoportba tartozó megkérdezettek viszonylagosan kedvezőbb anyagi helyzetük

ellenére is egyértelműen alacsonyabb státuszú, dezintegrált, xenofób és anomikus csoportot képeznek.

Pártszimpátia, szavazói magatartás

Legnagyobb arányban a túlterhelt vesztes klaszter tagjai maradtak távol a 2010-es választásokon (36%), míg a nem túlterhelt vesztes csoport tagjainak közel egynegyede nem ment el szavazni (24%). A nyertes csoport tagjainak 17%-a nem szavazott. Ez a szavazói magatartás rímel az egyes klaszterek fent ismertetett attitűdinális jellemzőire, miszerint a túlterhelt vesztes klaszter tagjai a legkiábrándultabbak a három klaszter közül. A kiábrándultságot mutatja továbbá, hogy a túlterhelt vesztes klaszter több mint felének már nem volt pártja a vizsgált időszakban, ez kisebb mértékben, de ugyanúgy jellemző a nem túlterhelt vesztesekre is, míg a nyertesek 42%-áról mondható el, hogy 2010 telén már nem volt pártja.

A vizsgált időszakban, 2010 telén a nyertes klaszter tagjai között találjuk a legtöbb Fidesz szimpatizánst (70%), a két vesztes csoport szimpátiája a Fidesz felé 56% körüli. Ebben az időszakban a vesztes csoportok tagjainak 15%-a szimpatizált az MSZP-vel, míg a nyertes csoport csupán 7%-a vallotta magát MSZP szimpatizánsnak. Az LMP 7-8%-on állt mindhárom csoportban. Míg 2010 tavaszán retrospektív kérdés alapján csekély eltéréssel mindhárom klaszter tagjainak közel egyötöde szavazott a Jobbikra, addig fél évvel később a Jobbikkal szimpatizált a túlterhelt vesztes klaszter tagjainak még mindig 20%-a, és a nem túlterhelt vesztes csoport tagjainak 17%-a, míg a nyertes csoport tagjainak már csak 14%-ára volt jellemző a Jobbik szimpátia. Bár ezek nem túl jelentős különbségek, mégis azt mondhatjuk, hogy ebben az időszakban, egy mély társadalmi-gazdasági és munkaerő-piaci krízis idején a neofordi frusztrációt perceptáló, pártot választani tudó túlterhelt vesztesekre jellemző stabilan a Magyarországon szélsőjobboldalnak tekinthető Jobbik szimpátia, míg a másik két csoportban – eltérő mértékben ugyan – de csökkenő szimpátiát figyelhetünk meg a Jobbik irányában.

ÖSSZEFOGLALÁS ÉS KONKLÚZIÓ

A tanulmány kiindulópontját annak magyarázata jelentette, hogy vajon milyen tényezők állhatnak annak hátterében, hogy egy a gazdasági válság idején viszonylagosan nyertesnek nevezhető csoport, az aktív munkavállalók jelentősen nagyobb arányban szavaztak a Magyarországon jobboldali radikális pártnak tekinthető Jobbikra. E jelenség mögött megbújó tényezők feltárásához a SIREN kutatás eredményeinek vizsgálata és az ESS5 2010-es adatbázisának elemzése nyújtott segítséget. A tanulmány koncepciója szerint a konkrét szavazói magatartás és a szélsőjobboldali szimpátia, a radikális attitűdök feltérképezéséhez a vizsgálódást az utóbbi évtizedekben bekövetkezett globális (jellemzően nyugat-európai) változások áttekintésével érdemes kezdeni. A társadalmi és gazdasági átalakulások hosszútávon átalakították a munka világát, a tudás alapú gazdaság, a kompetencia fogalma, az atipikus foglalkoztatás, a projekt jellegű, határozott idejű szerződések, a rugalmasság elvárása olyan „innovációs túlélőcsomagként” értelmezhető, amely az átalakuló gazdaság kihívásainak való megfelelést célozta meg. Az új menedzsment technikák és trendek részben beszívárogtak a magyar munkaerő-piacra is, másrészt viszont ezzel párhuzamosan a rendszerváltás gazdasági és munkaerő-piaci sokkot jelentő hatásával is számolnia kellett a magyar gazdaságnak. A

nyugat-európai változásokra is jellemző volt a gazdasági visszaesés, a foglalkoztatottság csökkenése, a munkanélküliség növekedése, de ezek lassú, folyamatos változások voltak a rendszerváltás földcsuszamlásszerű eseményéhez képest.

Ezek a változások és a rendszerváltás előtti munkaerő-piaci állapotok, valamint később a 2008-as világválság hatásai együttesen egy speciális munkaszervezeti berendezkedést, a neofordizmust honosítottak meg a magyar munkaerő-piacon. Ebben a modellben a parancsuralmi, tekintélyelvű, utasításos rendszer elemei, mint a diktatórikus rendszerek öröksége éppúgy jelen van, mint az új menedzsment technikák lelkes (talán sokszor túlzott és indokolatlan) alkalmazása is. Az átalakulással járó, majd a gazdasági válság kihívásaira is a munkaadók a neofordi rendszer logikáját követve a rövidtávú előnyökkel próbálták a piacon „életben maradni”, miközben munkavállalók jelentős része extrém mértékű túlterheltséget, bizonytalanságot és a megbecsültség hiányát élték át.

A tanulmányban górcső alá vettük a SIREN kutatás magyar almintájának azon kvalitatív és kvantitatív eredményeit, amelyek segíthetnek megérteni a neofordi munkakörülmények és a szélsőjobboldali attitűdök, illetve a pártszimpátia közti kapcsolatot. A SIREN kutatás egyik legfontosabb eredménye ebben a tekintetben, hogy a munka világában átélt tapasztalatok jelentősen befolyásolhatják a politikai attitűdöket, a különböző radikális pártokkal való szimpátiát, vagy akár a konkrét szavazói magatartást is. Ez fontos kiindulópontot jelentett a neofordizmus és a szélsőjobboldali radikalizáció közötti kapcsolat vizsgálatában. A tanulmány elsődleges elméleti kiindulópontja az a feltételezés volt, hogy azok között, akiket válságos időszakban relatíve nyerteseknek tekinthetünk, pusztán azon tényező mentén, hogy (még) nem veszítették el a munkájukat, vannak olyan csoportok, amelyek a neofordi munkakörülményeik miatt inkább vesztes csoportnak mondhatóak. Feltevésünk szerint a puszta munkaerő-piaci jelenlét nem garantál elégedettséget, sikeres identifikációt, munkahelyi és társadalmi integrációt és így nem „véd meg” a szélsőséges nézetektől, a kiábrándultságtól, a bizalomvesztéstől.

A vizsgálódás empirikus szakaszában a tanulmány első hipotézisét igazolni tudtuk, miszerint sikerült a neofordi munkaszervezési paradigma hiánya, illetve megléte mentén az aktív munkavállalók között elkülöníteni tipikus nyertes és vesztes csoportokat. A tanulmány fókuszában álló munkavállalói csoport tagjai, a neofordi túlterhelt vesztesek kiemelkedően sokat, heti 51 órát dolgoznak főállásban, miközben otthon is dolgozniuk kell, ezért nem érnek rá a családjukkal foglalkozni. Ugyanakkor a munkájukat nem tekintik életük értelmének. Ez az ellentmondás pedig érthetően frusztrációt okozhat körükben. A neofordi vesztesek jellemzően fizikai munkát végeznek (62%) és a magánszektorban dolgoznak (75%). Neofordi veszteseink úgy vélik, hogy nehezen találnának hasonló munkát, ha állást kellene váltaniuk, miközben 48%-uk volt már 3 hónapon túl, míg több mint a felük egy évnél is tovább munkanélküli. A neofordi vesztesek fizetése jellemzően nem csökkent az elmúlt három évben, mindössze egynegyedük számolt be fizetése csökkenéséről, azonban 47%-uknak bizonytalanná vált az állása. A neofordi túlterhelt vesztesek a leginkább bizalmatlanok, nem bíznak sem az emberekben, sem a demokratikus intézményekben. Elégedetlenek az ország helyzetével és xenofóbnak tekinthetők. Erre a csoportra jellemző a dezintegráció és a depresszív, anómikus jegyek. A túlterhelt vesztesek 15-15%-a említette az EU jellemzőjeként a demokráciát, és a szociális biztonságot, egyötödük vélekedett úgy, hogy az EU-ban elveszítjük a függetlenségünket, míg alig több mint egytizedük állította, hogy az EU-ra jellemző a gazdasági jólét. Emellett egynegyedük szerint az EU-ra jellemző az idegenek beáramlása, egyharmaduk szerint az EU-ban a közpénzek pazarlása zajlik és

szintén egyharmaduk szerint túl nagy a munkanélküliség az EU-ban. Legnagyobb arányban a túlterhelt vesztes klaszter tagjai maradtak távol a 2010-es választásokon (36%). Majd 2010 telén a csoport több mint felének már nem volt pártja.

Tehát a neofordi vesztes csoport tagjai nem elsősorban objektív státuszuk, hanem munkahelyi körülményeik neofordi jellege miatt mondható vesztesnek, hiszen a nyertesekkel ellentétben nekik munkahelyükön meg kell küzdeniük a túlterheltséggel, az autonómia és participáció hiányával, valamint a munkahelyük, pozíciójuk bizonytalanságával. A neofordi munkakörülményeik okozta frusztráció a túlterhelt vesztesek esetében az emberekkel szembeni bizalmatlansághoz, a demokratikus intézményrendszerbe vetett bizalom megrendüléséhez, az országgal való elégedetlenséghez és xenofóbiához vezethet. Tehát a tanulmány második hipotézisét igazolva elmondhatjuk, hogy a hármask munkavállalói tipológiában végső soron a leginkább neofordi munkakörülmények közt dolgozó csoport tagjaira lesz leghatározottabban jellemző a jobboldali radikalizálódás valószínűsége. A tanulmány harmadik hipotézise szerint a radikalizáció leginkább a nagy munkateher miatt beszűkült interperszonális kapcsolathálóval bíró és kevés szabadidővel rendelkező, ezzel összefüggésben pedig társadalmi izolációt átélő munkavállalókat érintheti. A neofordi túlterhelt vesztes csoport politikai kiábrándultsága, a demokratikus intézmények és az emberek felé mutatott bizalmatlansága, illetve xenofóbiája ezt a hipotézist látszik megerősíteni.

A kialakított munkavállalói tipológiában a nyertesek nem csak objektív foglalkozási, jövedelmi tényezők mentén, hanem a perceptált munkahelyi viszonyaik szerint is nyertesnek tekinthetők. Nyertesnek mondhatóak ezek a munkavállalók, mert nem érzékelik munkahelyükön azt a neofordi nyomást, túlterheltséget és frusztrációt, amivel a neofordi túlterhelt veszteseknek meg kell küzdeniük. Ezek a nyertes munkavállalók optimisták az ország helyzetének megítélésében, bíznak az emberekben és a demokratikus intézményrendszerben is és nem jellemző rájuk a xenofóbia, sem pedig a depresszív, anómiás életérzés és a dezintegráció. Tehát sem radikális jobboldali attitűdök, sem pedig olyan pszichológiai és szociálpszichológiai érzületek és állapotok nem jellemzik őket, amelyek megalapozhatják a radikális attitűdök kialakulását. Ez alátámasztja a tanulmány negyedik hipotézisét, miszerint mély társadalmi-gazdasági válságok idején a nyertes munkavállalói csoportra kevésbé jellemzőek azok a radikális jobboldali attitűdök, amelyek érzékenyvé tehetik őket a szélsőjobboldali pártok hívószavaira.

A tanulmány ötödik hipotézise szerint az olyan objektívnek tekinthető státuszmérő dimenziók, mint a jövedelmi helyzet, vagy az iskolai végzettség, nem kompenzálják a neofordi nyomás és frusztráció következtében perceptált alacsonyabb státuszt és anómiás életszemléletet, azaz a vesztes percepciót. Ezt támasztotta alá a diszkriminancia-analízis végső függvénye, miszerint a neofordi túlterhelt vesztes csoportba tartozó megkérdezettek némileg kedvezőbb anyagi helyzetük ellenére is, a munkahelyükön tapasztalt neofordi körülmények szorításában dezintegrált, xenofób és anómiás csoportot képeznek.

A neofordi túlterhelt vesztes csoport negatívan perceptált munkakörülményei a magyar munkaerő-piacon már a válság előtt is létező neofordiba hajló munkaszervezeti berendezkedésnek köszönhetőek, amelyet a válság a végletekig kiélezett, felnagyított. Ennek ismeretében azt mondhatjuk, hogy a neofordizmus dominanciája a magyar munkaerő-piacon egy inkább a posztfordizmusra berendezkedő Európai Unión belül a világválság nélkül is előbb-utóbb válságos

helyzetet idézhetett volna elő. Ez a neofordi munkakörnyezet a SIREN kutatásban bemutatott jelenségekhez hasonló pszichológiai folyamatokat, reakciókat idézhet elő a munkavállalókban. A folyamatos bizonytalanság, a munkaadó és munkavállaló közti lojalitás és bizalom teljes hiánya, a munkaterhek és a munkahelyi stressz extrém növekedése, egyszóval a neofordi munkakörnyezet olyan utakra sodorhatják a munkavállalókat, amelyek szélsőjobbboldali szimpátiához, radikalizációhoz vezethetnek. Ezek a fenti munkakörülményekkel kapcsolatos jellemzők azonban nem csak a válságnak köszönhetőek, hanem annak, hogy Magyarországon a rövidtávú költséghatékonysági előnyöknek kedvező neofordi rendszer tartósan gyökeret tudott verni a munkaerő-piacon. Ez a szemlélet pedig hosszútávon a válság nélkül is a munkavállalók kiszolgáltatottságához, egzisztenciális válságukhoz, deprivációjukhoz, és értékvesztettségéhez vezetett volna, végső soron pedig olyan attitűdök kialakulásához, amelyek nyitottá tesznek a szélsőjobbboldali radikális üzenetek elfogadására.

Kutatásunk során egyértelműen ki tudtuk mutatni azt, hogy a magyar munkavállalók között létezik egy olyan, "halmozottan" neofordi körülmények között dolgozó, jelentős számossággal bíró csoport, amelynek percepciói, reakciói, politikai attitűdjei és pártszimpátiája egyértelműen mutatja annak valószínűségét, hogy e csoport tagjai a jövőben radikalizálódhatnak és a Jobbik vonzáskörébe kerülhetnek. Azonban a neofordi munkakörülmények és a konkrét pártválasztás közötti dinamikák feltárásához, az ESS kereteit meghaladó pontossággal kialakított változók mentén történő magyarázó modellek létrehozásához további vizsgálatok szükségeltetnek és egy kifejezetten erre a célra kialakított kérdőív elkészítését igénylik.

IRODALOMJEGYZÉK

- Albert F. – Dávid B. (é.n.) *A hajléktalanság az emberi kapcsolatok szemszögéből: Szakirodalmi áttekintés*. Forrás: <http://www.mtapti.hu/mszt/19984/albert.htm>
- A válság hatása a munkaerő-piacra (2010). Internetes kiadvány, KSH, Forrás: <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/valsagmunkaeropiacra.pdf>
- Betz, H-G. (2004) La droite populiste en Europe, Extrême et démocrate? In *Pôle Sud* 21(21), Paris, Autrement, Coll. CEVIPOF
- Blanchard, J. O. (2004) *Explaining European Unemployment*, Research Summary. National Bureau of Economic Research, Forrás: <http://www.nber.org/reporter/summer04/blanchard.html>
- Boltanski, L. – Chiapello, E. (1999) *Le nouvel esprit du capitalisme*. Gallimard, Paris.
- Bowles, S.– Gintis, H. (1976) *Education as a Site of Contradictions in the Reproduction of the Capital-Labor Relationship: Second Thoughts on the 'Correspondence Principle'*, University of Massachusetts.
- Durkheim, É. (1982) *Az öngyilkosság*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, második kiadás, Budapest.
- European Social Survey (ESS) Magyarország. Forrás: <http://ess.tk.mta.hu/ess/>.
- Grajczár I. – Tóth A. (2012) *Válság és változás. Utak a jobboldali radikalizmushoz*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Grajczár I. – Tóth F. – Ádám Zs. (2011) Neofordizmus brevi manu. In *Közelítések*. Forrás: http://epa.oszk.hu/02100/02184/00002/pdf/kozelitese_k_EPA02184_2011_02_022-040.pdf.
- Grajczár I. – Tóth A. (2010) Válság, radikalizálódás és az újjászületés ígérete: a Jobbik útja a parlamentbe. In Enyedi Zs. (et al.) (szerk.) *Új képlet. Választások Magyarországon*. 2010. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 2011, 57–92. Forrás: <http://www.valasztaskutatas.hu>.
- Grajczár I. (2008) *Válság és változás: Utak a jobboldali radikalizmushoz*. Doktori disszertáció, ELTE Társadalomtudományi Kar, Szociológia, 2008.
- Grajczár I. (2007) Utak a szélsőjobboldalhoz. In (szerk.) Boda Zsolt – Kovács Imre – Szoboszlai György) *Hatalom, közbeszéd, fejlesztéspolitika. Elemzések politikai jelenségekről*. Műhelytanulmányok, MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 2007/4.
- Greenhaus (et al.), (2012) Relations of work identity, family identity, situational demands, and sex with employee work hours In: *Journal of Vocational Behavior*, 2012. április.
- Hajdu G. (2012) Bizalom, normakövetés és társadalmi részvétel Magyarországon a rendszerváltás után. In Kovács Imre – Dupcsik Csaba – P. Tóth Tamás – Takács Judit (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*, MTA Szociológia Intézet, Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2012, Forrás: <http://mek.oszk.hu/12700/12706/12706.pdf>
- Ignazi, P. (2000) *The extreme Right in Europe*, Il Mulino, Bologna.
- Fazekas K. – Molnár GY. 2011 (eds.) *The Hungarian Labour Market, Effects of the crises, Review and Analysis*, Institute of Economics, IE HAS National Employment Foundation, Budapest p. 47. http://econ.core.hu/file/download/HLM2011/TheHungarianLabourMarket_2011_onefile.pdf
- Keszi R. (é.n.) A távmunkavégzés munkaszervezeti bevezetését meghatározó tényezők öt európai régióban- Szervezetpszociológiai modellkísérlet, Forrás: http://www.infonia.hu/digitalis_folyoirat/2007_2/2007_2_keszi_roland.pdf

- Köves A. (2003) A KGST-kereskedelemtől az EU csatlakozásig, A kereskedelmi reorientáció néhány főbb kérdése a rendszerváltó országokban, különös tekintettel Magyarországra, I. Kontinuitás és diszkontinuitás a külkereskedelmi kapcsolatokban. In *Közgazdasági Szemle*, L. évf. 2003. július-augusztus, 635–653. Forrás: <http://www.epa.oszk.hu/00000/00017/00095/pdf/04Koves.pdf>
- Kuczi T. (2011) Kisvállalkozás és társadalmi környezet, Forrás: http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_11_Kuczi_Tibor_Kisvallalkozas_es_tarsadalmi_kornyezet/ch03s04.html
- Lengyel I. (2003) Verseny és területi fejlődés: térségek versenyképessége Magyarországon, JATE Press, Szeged, http://www.eco.u-szeged.hu/region_gazdfejl_szcs/pdf/konyv6/Szerk-4-regspec.pdf
- Lubbers, M. – Gijsberts, M. – Scheepers, P. (2002) Extreme right-wing voting in Western Europe, In *European Journal of Political Research*, Vol. 41., 345–378. Forrás: <http://doc.utwente.nl/61252/1/Lubbers02extreme.pdf>
- Magyarország 1989-2009, A változások tükrében (2010), Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, Forrás: https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mo/mo1989_2009.pdf
- Makó Cs. – Illésy M. – Csizmadia P. (2008) A munkahelyi innovációk és a termelési paradigmaváltás kapcsolata. A távmunka és a mobilmunka példája. In *Közgazdasági Szemle*, LV. évfolyam, 2008. December. Forrás: <http://epa.oszk.hu/00000/00017/00154/pdf/03mako-illessy-csizmadia.pdf>
- Makó Cs. (2000): 'Changes in Job Structure and Their Impact on HRM Practices', *Symposium on The International Research on The Electrical Workers Mind*, Tokyo.
- Makó Cs. (2001) A munkaerő szubjektív, valamint emocionális, érzelmi és esztétikai jellemzőinek felértékelődése a munkafolyamatban, Példák a „rég” és az „új” gazdaságból. In *Vezetéstudomány* 12. évfolyam 12. szám, Forrás: http://ganymedes.lib.unideb.hu:8080/dea/bitstream/2437/109335/1/file_up_MakoCs-MunkaeroSzubjektiv.pdf
- Matheika Z. (2008) Rugalmas termelési rendszerek, avagy a taylorizmus meghaladhatósága, In *Fordulat*, 2008 tavasz, 2. Szám, Forrás: <http://fordulat.net/pdf/2/matheika.pdf>
- Meloan, J. – Van Der Linden, G. – De Witte, H. (1996) A test of the approaches of Adorno et al., Lederer and Altemeyer of Authoritarianism In Belgian Flanders: a research note. In *Political Psychology*, 17(4), 643–656.
- Merton, R. K. (1980) A vonatkoztatási csoport elmélete és a társadalmi mobilitás. In R. K. Merton (ed.) *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest, Gondolat, 1980.
- Merton, R. K. (1980) Tanulmányok a társadalmi és kulturális strukturáról. In Merton, R.K. (Ed.) *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1980.
- Mihályi P. (2010) A privatizáció enciklopédiája. Forrás: <http://econ.core.hu/file/download/privatizacio/ertekeles.pdf>
- Nagy Gy. (2000) „Munkanélküliség a kilencvenes években” In *Társadalmi riport 2000*, Kolosi Tamás, Tóth István György, Vukovich György (szerk.). Budapest, TÁRKI, pp. 79–98., Forrás: <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a844.pdf>
- Oblath G. – Pula G. (2000) Makrogazdasági folyamatok és szerkezeti átalakulás a kilencvenes években Magyarországon. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 2000*. Budapest: TÁRKI, Forrás: <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a843.pdf>
- OECD (1999) *Economic Surveys: Hungary 1999*. OECD, Paris.
- Tönnies, F. (2004) *Közösség és Társadalom*, Gondolat Kiadó, Budapest.
- Regular report from the Commission on Hungary's progress towards accession, 8. November 2000.

Sandberg, A. (1995) *Enriching Production Perspectives on Volvos's Uddevala Plants as an Alternative to Lean Production*, Evesbury, Aldershot.

MELLÉKLETEK

Diszkriminancia analízis:

Első függvény

1. táblázat. Sajátértékek

Függvény	% of Variance	Cumulative	Kanonikus korreláció
1	94,8	94,8	,222

Forrás: ESS 2010, saját számítások alapján.

2. táblázat. Wilk's Lambda

Függvények	Wilk's Lambda	Chi-négyzet	Sig.
1 és 2 együtt	,948	31,735	,000

Forrás: ESS 2010, saját számítások alapján.

3. táblázat. Struktúra mátrix

	Függvény
	1
Intézményi bizalom	,870*
Országgal való elégedettség	,862*
Dezintegráció	-,345*

Forrás: ESS 2010, saját számítások alapján.

4. táblázat. Klaszterenkénti függvényátlagok

	Függvény
	1
Nyertes	,053
Nem túlterhelt vesztes	,147
Túlterhelt vesztes	,505*

Forrás: ESS 2010, saját számítások alapján.

Második függvény

5. táblázat. Sajátértékek

Függvény	% of Variance	Cumulative	Kanonikus korreláció
1	95,3	95,3	,248

Forrás: ESS 2010, saját számítások alapján.

6. táblázat. Wilk's Lambda

Függvények	Wilk's Lambda	Chi-négyzet	Sig.
1 és 2 együtt	,936	38,533	,000

Forrás: ESS 2010, saját számítások alapján

7. táblázat. Struktúra mátrix

	Függvény
	1
Depresszív	-,735*
Xenofóbia	-,689*
Emberekbe vetett bizalom	,522

Forrás: ESS 2010, saját számítások alapján.

8. táblázat. Klaszterenkénti függvényátlagok

	Függvény
	1
Nyertes	,293
Nem túlterhelt vesztes	-,138
Túlterhelt vesztes	,354

Forrás: ESS 2010, saját számítások alapján

Harmadik függvény

9. táblázat. Sajátértékek

Függvény	% of Variance	Cumulative	Kanonikus korreláció
1	99,4	99,4	,552

Forrás: ESS 2010, saját számítások alapján.

10. táblázat. Wilk's Lambda

Függvények	Wilk's Lambda	Chi-négyzet	Sig.
1 és 2 együtt	,694	182,389	,000

Forrás: ESS 2010, saját számítások alapján

11. táblázat. Struktúra mátrix

	Függvény
	1
Presztizs skála	,924*
Szubjektív jövedelmi helyzet	-,570
Egy főre jutó jövedelem	,195

Forrás: ESS 2010, saját számítások alapján.

12. táblázat. Klaszterenkénti függvényátlagok

	Függvény
	1
Nyertes	,913
Nem túlterhelt vesztes	-,572
Túlterhelt vesztes	-,185

Forrás: ESS 2010, saját számítások alapján

Negyedik függvény

13. táblázat. Sajátértékek

Függvény	% of Variance	Cumulative	Kanonikus korreláció
1	85,5	85,5	,537
2	14,5	100,0	,254

Forrás: ESS 2010, saját számítások alapján.

14. táblázat. Wilk's Lambda

Függvény	Wilk's Lambda	Chi-négyzet	Sig.
1 és 2 együtt	,666	150,544	,000
2	,936	24,595	,000

Forrás: ESS 2010, saját számítások alapján.

15. táblázat. Struktúra mátrix

	Függvények	
	1	2
Foglalkozási-jövedelmi státusz	,998*	,024
Társadalmi integráció	,013	,999*
Társadalmi anómia	,227	,296*

Forrás: ESS 2010, saját számítások alapján.

16. táblázat. Klaszterenkénti függvényátlagok

	Függvények	
	1	2
Nyertes	,870	,070
Nem túlterhelt vesztes	-,533	,158
Túlterhelt vesztes	-,203	-,547

Forrás: ESS 2010, saját számítások alapján.